

ISSN 2617-7544; eISSN 2617-7552

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Психология және социология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия психологии и социологии

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

THE JOURNAL

of Psychology & Sociology

№1 (76)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

ISSN 2617-7544; eISSN 2617-7552

ХАБАРШЫ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ СОЦИОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ
№1 (76) наурыз

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16504-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Айдосова Жанерке (Қазақстан)

Телефон: +7 701 452 1551

e-mail: aydosova.zhanerke@kaznu.kz

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жаманбалаева Ш.Е., ғылыми редактор,
социол. ғ.д., профессор (Қазақстан)

Аймағанбетова О.Х., ғылыми редактордың
орынбасары, психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Әбдірайымова Г.С., социол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Мадалиева З.Б., психол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Ахтаева Н.С., психол.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ерментаева А.Р., психол. ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Шаукенова З.К., әлеум.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Шеденова Н.У., социол.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Дүйсенбеков Д.Д., психол.ғ.д., профессор
(Қазақстан)

Серікжанова С.С., PhD докторы, доцент м.а.
(Қазақстан)

Бурханова Д.К., PhD доктор, доцент (Қазақстан)

Колева Ирина (Koleva Irina), педагог. ғ.д.,
профессор (Болгария)

Балихар Сангера, PhD доктор, профессор
(Ұлыбритания)

Виктор Агаджанян, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Фей Сан, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Гаутам Н. Ядама, PhD докторы, профессор (АҚШ)

Ечевская О.Г., социол.ғ.к., доцент (Ресей)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Адилова Э.Т., докторант (Қазақстан)

Психология және социология сериясы журналының негізгі тақырыптары – теориялық, эксперименттік және практикалық-қолданбалы сипаттағы өзекті психологиялық, әлеуметтік-психологиялық жұмыстар, сонымен қатар әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс саласындағы жұмыстар

Жоба менеджері

Гульмира Шаққозова

Телефон: +7 701 7242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гульмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

ИБ № 14365

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 15 б.т. Тапсырыс № 3186.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында

басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

1-бөлім
ПСИХОЛОГИЯ

Section 1
PSYCHOLOGY

Раздел 1
ПСИХОЛОГИЯ

МРНТИ 15.81.21

<https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v76.i1.01>**М.М. Умуркулова^{1*}, Р.Ш. Сабирова¹, Л.С. Касымова¹, М.В. Мун²**¹Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда²Университет Туран, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: madinaumurkulova@mail.ru

ОПЫТ АДАПТАЦИИ ОПРОСНИКА «UNDERGRADUATE STRESS QUESTIONNAIRE»

В данной статье описан процесс адаптации опросника «Undergraduate Stress Questionnaire (USQ)» для русскоязычной выборки казахстанских студентов. Опросник направлен на изучение различных параметров академического стресса и описывает стрессогенные события, связанные как с учебным процессом, так и с внеучебной жизнью обучающихся. Целью проведенного исследования является перевод, культурная адаптация и проверка психометрических свойств адаптированной версии опросника. В процессе разработки оригинального теста была сформирована выборка из 146 студентов. Результаты исследования выявили, что русскоязычная версия методики обладает хорошими психометрическими данными. Коэффициент внутренней согласованности α -Кронбаха составляет 0,929. Обнаружена статистически значимая корреляция между адаптированным опросником и диагностическими инструментами, использованными для проверки конвергентной валидности (коэффициенты корреляции варьируются в пределах от 0,438 до 0,836). Были получены удовлетворительные показатели ретестовой надежности опросника ($r=0,889$). Эти данные согласуются с результатами, полученными авторами оригинальной методики. Русскоязычная версия «Undergraduate Stress Questionnaire», получившая название «Опросник студенческого стресса», обладает хорошими психометрическими характеристиками и может быть использована для исследования количественных и качественных характеристик академического стресса в контексте Казахстана.

Ключевые слова: опросник, адаптация, академический стресс, диагностика.

М.М. Umurkulova^{1*}, R.Sh. Sabirova¹, L.S. Kasymova¹, M.V. Mun²¹Academician E.A. Buketov Karaganda University, Kazakhstan, Karaganda²Turan University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: madinaumurkulova@mail.ru

Experience in adapting the “Undergraduate Stress Questionnaire”

This article describes the process of adapting the “Undergraduate Stress Questionnaire (USQ)” questionnaire for a Russian-speaking sample of Kazakhstani students. The questionnaire is aimed at studying various parameters of academic stress and describes stressful events associated with both the educational process and the extracurricular life of students. The aim of the study is translation, cultural adaptation and verification of psychometric properties of the adapted version of the questionnaire. The results of the study revealed that the Russian-language version of the questionnaire has good psychometric data. The internal consistency coefficient of α -Cronbach is 0.929. A statistically significant correlation was found between the adapted questionnaire and the diagnostic tools used to test the convergent validity (the correlation coefficients range from 0.438 to 0.836). Satisfactory indicators of retest reliability of the questionnaire were obtained ($r = 0.889$). These data are consistent with the results obtained by the authors of the original questionnaire. The Russian-language version of the Undergraduate Stress Questionnaire, called the Student Stress Questionnaire, can be used to study the quantitative and qualitative characteristics of academic stress in the context of Kazakhstan.

Key words: questionnaire, adaptation, academic stress, diagnostics.

М.М. Умуркулова^{1*}, Р.Ш. Сабирова¹, Л.С. Касымова¹, М.В. Мун²¹Академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды қ.²Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: madinaumurkulova@mail.ru

«Undergraduate Stress Questionnaire» сауалнамасын бейімдеу тәжірибесі

Бұл мақалада «Undergraduate Stress Questionnaire (USQ)» сауалнамасын орыс тілінде сөйлейтін қазақстандық студенттер үшін бейімдеу процесі сипатталған. Сауалнама академиялық стресстің әртүрлі параметрлерін зерттеуге бағытталған және студенттердің оқу үдерісімен де, сабақтан тыс

өмірімен де байланысты стресстік оқиғаларды сипаттайды. Университетті сәтті оқып, ойдағыдай бітіру студенттің көптеген кәсіби және жеке құзыреттіліктеріне байланысты және олар үшін академиялық стрессті жеңу ерекше маңызды. Зерттеудің мақсаты – аудару, мәдени бейімдеу және сауалнаманың бейімделген нұсқасының психометриялық қасиеттерін тексеру. Тесттің бастапқы нұсқасын әзірлеу барысында 146 студенттен қалыптасқан топ құрылды. Зерттеу нәтижелері сауалнаманың орыс тіліндегі нұсқасында жақсы психометриялық сипаттамалары бар екендігін анықтайды. α -Кронбахтың ішкі дәйектілік коэффициенті 0,929 жақын. Бейімделген сауалнама және конвергенттік жарамдылықты тексеру үшін қолданылған диагностикалық құралдар арасында статистикалық маңызды корреляция анықталды (корреляция коэффициенттері 0,438-ден 0,836-ға дейін). Сауалнаманың қайта тестілеу сенімділігінің қанағаттанарлық көрсеткіштері алынды ($r = 0,889$). Бұл мәліметтер түпнұсқа сауалнама авторлары алған нәтижелерге сәйкес келеді. «Студенттік стресс сауалнамасы» деп аталатын сауалнаманың орыс тіліндегі нұсқасы жақсы психометриялық сипаттамаларға ие және Қазақстан жағдайында академиялық стресстің сандық және сапалық сипаттамаларын зерттеу үшін қолдануға болады.

Түйін сөздер: сауалнама, бейімдеу, академиялық стресс, диагностика.

Введение

Для многих юношей и девушек поступление в высшее учебное заведение является важным и ответственным событием. Успешное обучение в вузе и благополучное окончание университета зависит от многих профессиональных и личных компетенций студента, из которых преодоление академического стресса (копинг-поведение) имеет особое значение (Calaguas, 2011: 199; Артюхин, 2016: 143; Карякина, 2010: 211).

Исследователи стресса и копинга определяют академический стресс как специфическое психоэмоциональное состояние, возникающее у студента в контексте особых условий и требований, связанных с образовательным процессом (Friedlander et al., 2010: 224; Pascoe et al., 2020: 106; Киселева, 2017: 419). На данный момент выделяется широкий спектр причин, обуславливающих развитие психоэмоционального неблагополучия и дезадаптации у студентов: высокая академическая загруженность, социальная дезадаптация, изменение привычного образа жизни, недостаток коммуникативных навыков, дисфункциональные личностные особенности студента, несформированность конструктивных совладающих стратегий и многое другое (Greenberg, 1981: 10; Холмогорова, 2009: 18; Щербатых, 2000: 23). Как результат, ухудшается психологическое и физическое здоровье студентов, снижаются учебная мотивация и академическая успешность (Smith A. & Firman, 2019: 5; Struthers et al., 2000: 585; Артюхова, 2006: 27).

Несмотря на очевидную актуальность всестороннего изучения феномена академического стресса и способов совладания с ним, сохраняется дефицит дополнительных исследований в этой области, особенно в отношении студентов в Казахстане. После обзора отечественной лите-

ратуры нами было обнаружено крайне мало исследований, касающихся психологического благополучия студентов и академического стресса (Ибраева Ж.Б. и соавт., 2017: 22; Kassymova, 2018: 111, Kassymova et al., 2019: 290). Ограниченный набор имеющихся диагностических методик, которыми пользуются казахстанские психологи, состоит из западных и российских методик, психометрические данные которых зачастую невозможно установить ввиду отсутствия информации по их кросс-культурной адаптации и валидизации.

В то же время, наличие достоверных и надежных показателей жизнедеятельности субъектов образовательного процесса в контексте вуза может повысить способность казахстанских психологов эффективно работать со студентами, испытывающими академический стресс. Следовательно, существует потребность в психодиагностическом инструменте, который можно было бы использовать для оценки различных аспектов академического стресса у русскоязычных студентов.

Цель исследования

Адекватными способами разрешения указанной проблемы являются поиск, адаптация и валидизация зарубежной методики, измеряющей различные стороны академического стресса, для казахстанской выборки. Это и выступило целью проведенного нами исследования – найти и адаптировать психодиагностический инструмент, который бы позволил обогатить диагностический арсенал исследователей стресса, связанного с учебной, выявить его причины, интенсивность и возможные последствия. Для достижения указанной цели нами был поставлен ряд задач:

1. Поиск зарубежной методики, отвечающей всем психометрическим требованиям, прошедшей все этапы валидации и апробации.

2. Перевод на русский язык и культурная адаптация методики.

3. Проверка ее психометрических свойств.

Мы предположили, что при соблюдении всех этапов и правил адаптации и валидации мы получим полноценный инструмент, который позволит собрать достаточную диагностическую информацию о качественных и количественных параметрах академического стресса.

Материалы и методы

Мы провели тщательный анализ доступного диагностического инструментария и остановили свой выбор на опроснике «Undergraduate Stress Questionnaire (USQ)», разработанном Крэндаллом, Прейслером и Ауспругом в 1992 году. Выбор данной методики основан на том, что опросник является удобным в использовании, информативным инструментом, позволяющим количественно оценить параметры академического стресса (Crandall et al., 1992: 634). Имеется достоверная информация о психометрических свойствах опросника, собранная на основе работы с достаточно большой выборкой студентов. USQ считается надежным и достоверным инструментом диагностики стресса у студентов во многих зарубежных странах (Barnes et al., 2011: 372).

Авторы методики утверждают, что стимулом к созданию опросника послужило противоречие между осознанием факта наличия выраженного стресса у студентов и отсутствием специфического инструмента, созданного для изучения стресса именно у данной категории испытуемых. Основываясь на транзактной теории стресса Р.Лазаруса (Lazarus & Folkman, 1984: 18), Кренделл и соавторы предположили, что стрессовые стимулы, с одной стороны, выступают предикторами психического и физического здоровья субъекта, с другой стороны – являются частью процесса транзакции между личностью и средой (Smith & Renk, 2007: 427). По мнению авторов, существует недостаточное количество методик, созданных для целевой аудитории студентов, а имеющиеся методики не помещают в фокус внимания события, протекающие в студенческой среде. В то же время, подчеркивают авторы, молодые люди обладают специфическим кругом стрессогенных событий (Horowitz et al., 1979: 211; Compas et al., 1987: 537), а про-

цесс обучения связан со значительным числом стрессоров (Goldberg & Comstock, 1980: 741).

В процессе разработки оригинального теста была сформирована выборка из 146 студентов. Группа из 30 студентов-психологов выпускного курса, прослушавших курс лекций по психологии стресса, разработала список утверждений опросника. После многочасового обсуждения негативных событий их жизни, которые они находят как стрессовые, был составлен перечень стрессовых событий, состоящий из 83 пунктов. Далее студенты оценивали стрессонаполненность (тяжесть) события по 4-балльной шкале.

Следующая группа из 30 студентов оценила утверждения по степени их частоты, отвечая на вопрос, как часто то или иное стрессогенное событие встречается в их повседневной жизни. Оценки давались по 5-балльной шкале от «никогда не встречается» (0 баллов) до «встречается постоянно» (5 баллов). Далее выборка из 86 студентов отслеживала распространенность стрессовых событий, вспоминая, сталкивались ли они с негативными жизненными ситуациями, указанными в опроснике, в течение определенных промежутков времени (последний семестр, последний месяц, неделя).

Авторами была проанализирована критериальная валидность разработанного опросника. Было установлено, что утверждения опросника положительно значимо коррелируют с результатами, полученными по субшкале негативного настроения «Краткой шкалы рефлексии настроения Майера и Гашке» ($r = 0,269$ при $p \leq 0,005$) и с негативными физическими симптомами из «Контрольного списка симптомов Пеннебекера» ($r = 0,530$ при $p \leq 0,001$).

Коэффициент внутренней согласованности созданного опросника довольно высок: коэффициент Кудера-Ричардсона равен 0,810 (Crandall et al., 1992: 631); α -Кронбаха равен 0,86 (Akgun & Ciarrochi, 2003: 291). Метод половинного расщепления теста показал его высокую надежность, о чем свидетельствует высокий коэффициент Спирмена-Брауна, равный 0,831. Кроме того, метод ретестовой оценки надежности также показывает оптимальные показатели – $r = 0,592$. Таким образом, методика, выбранная нами для адаптации, прошла тщательную психометрическую проверку и отвечает всем требованиям, предъявляемым для опросников подобного типа.

Работа с «Undergraduate Stress Questionnaire» была начата с того, что нами было получено письменное разрешение на перевод и адаптацию методики у одного из соавторов опросника, яв-

ляющегося ее правообладателем (К. Кенделл, профессор департамента психологии Канзасского Университета, председатель Общества социально-психологических исследований, г. Канзас, США).

Далее мы приступили к процессу адаптации методики, который включал в себя следующие этапы:

1. Перевод и культурная адаптация инструмента;
2. Анализ внутренней согласованности и корреляционный анализ;
3. Проверка конвергентной валидности;
4. Анализ ретестовой надежности теста.

Перевод опросника

По данным Beaton (Beaton et al., 2000: 3187), цель кросс-культурной адаптации методики заключается в достижении семантической, идиоматической и концептуальной эквивалентности между оригинальной и переведенной версиями. Для этого требуется не только сохранение языкового сходства с исходным инструментом, но и адаптация к культурным характеристикам выборки, для которой создается инструмент. Beaton рекомендует соблюдение следующих шагов при адаптации: прямой перевод с исходного языка на целевой, обратный перевод, сравнение результатов в разных переведенных версиях, рассмотрение перевода экспертным комитетом, предварительное тестирование версии, разработка финальной версии опросника.

Л.Ф. Бурлачук (Бурлачук, 2006: 199) описывает схожий алгоритм кросс-культурной адаптации зарубежной методики. Алгоритм включает в себя: подготовку предварительной версии перевода анкеты; рецензирование и экспертную оценку предварительного перевода профессиональными психологами, говорящими на языке оригинала; обратный перевод лингвистом переведенной версии на язык оригинала; экспертную оценку переводов; пилотажное тестирование (пре-тест), выявление недостатков перевода; разработку окончательного перевода анкеты.

Следуя данным рекомендациям, три психолога со степенью доктора психологии, свободно владеющие русским и английским языками, независимо друг от друга перевели «USQ» на русский язык. Все переведенные версии были проверены профессиональным переводчиком-лингвистом, который не был знаком с оригинальным текстом. Далее был осуществлен обратный перевод опросника с русского языка на английский, который был выслан автору методики и одобрен им. После коллективного обсуждения и

сравнения всех версий перевода был сформирован окончательный вариант перевода, который лексически и грамматически соответствовал оригинальной английской версии «USQ».

Пилотажное исследование

Нами было проведено пилотажное исследование, в котором принимало участие 69 студентов разных курсов психологического отделения. Мы преследовали цель достичь максимально полного языкового и культурного соответствия адаптируемой методики специфике исследуемой выборки, ее возрасту, менталитету, уровню образования и т.д. Группа изучала переведенный вариант методики, оценивая утверждения на ясность, лаконичность и недвусмысленность их формулировок, на удобство восприятия и доступность. В ходе проведенного когнитивного интервью студентов просили вслух рассуждать о том, что они чувствовали при заполнении анкеты, насколько они были заинтересованы и внимательны, были ли трудности при заполнении анкеты, насколько четко были сформулированы утверждения. В случае затруднений с пониманием респондентов просили предложить свою версию вопроса.

Большинство вопросов не вызвало затруднений у респондентов. Однако в англоязычной версии методики были два утверждения, которые вызвали смущение, а у некоторых студентов – недоумение. Этими вопросами были:

1. *No sex in a while (отсутствие сексуальных отношений длительное время);*
2. *Decision to have sex on your mind (фантазирование на сексуальные темы).*

Нами было принято решение заменить фразу «отсутствие сексуальных отношений длительное время» на «отсутствие интимных отношений в течение длительного времени». Кроме того, утверждение «фантазирование на сексуальные темы» было удалено из опросника с разрешения автора оригинальной методики.

Следующими утверждениями, подвергшимися изменению в ходе пилотажного исследования, явились утверждения:

1. *My car broke down, flat tire (сломалась моя машина, спустило колесо);*
2. *Couldn't find a parking space (не смог найти место для парковки).*

Первое утверждение было изменено на «Проблемы с транспортом» ввиду того, что подавляющее большинство казахстанских студентов не имеют личного транспорта. Второе утверждение было удалено из опросника по той же причине.

Таким образом, мы получили опросник, который получил название «Опросник студенческого стресса (ОСС)». Опросник состоит из 81 утверждения, которые, как и у Кренделла и соавторов, можно разделить на 7 сфер, формирующих шкалы опросника:

- 1) учеба;
- 2) отношения;
- 3) финансы;
- 4) тайм-менеджмент;
- 5) здоровье;
- 6) бытовые условия;
- 7) прочие проблемы и трудности.

Полный список утверждений отображен в приложении. Испытуемому предлагается следующая инструкция: «Случались ли с Вами эти события в течение последних 6 месяцев? Оцените, насколько стрессовым было для Вас каждое событие, по следующей шкале:

0 – не случилось;

1 – случилось, но было совсем не стрессовым;

2 – случилось, и было немного стрессовым для меня;

3 – случилось, и было стрессовым для меня;

3 – случилось, и было чрезвычайно стрессовым для меня».

Подсчет баллов позволяет узнать, какие именно негативные события имеют место в жизни студентов, какова их субъективно воспринимаемая интенсивность и тяжесть; на какие именно сферы жизнедеятельности юношей и девушек необходимо направить внимание в ходе психологического сопровождения и коррекции. Для каждого испытуемого выставляется средний балл по каждой шкале стрессовых событий. Кроме того, можно оценить общую стрессонаполненность жизни, которая колеблется от 0 баллов (полное отсутствие стрессогенных событий) до 243 баллов (чрезмерный уровень стрессонаполненности жизни).

Оценка психометрических свойств «ОСС»

Адаптированный опросник был предъявлен выборке, состоящей из 254 студентов-первокурсников различных факультетов Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова – 149 девушек и 105 юношей. Средний возраст испытуемых – 18,3 года.

Анализ психометрических параметров «ОСС» проводился с помощью пакета статистических программ «Statistical Package for the Social Science» в версии «SPSS 20.0». Для определения внутренней согласованности «ОСС» для каждой подшкалы были рассчитаны коэффициенты α -Кронбаха.

Конвергентная валидность, в соответствии с принятой в психометрии практикой (Campbell & Fiske, 1959: 94), проверялась с помощью анализа коэффициентов корреляции между результатами «ОСС» и других валидизированных психометрических инструментов, измеряющих различные аспекты общего и студенческого стресса. С этой целью мы использовали:

1. «Опросник психологического благополучия студентов» (адаптированный вариант «Student Well-Being Process Questionnaire», Williams и соавторы, 2015);

2. Опросник «Стрессоры повседневной жизни» (Головей Л.А., Петраш М.Д., Савенышева С.С., Стрижицкая О.Ю., 2018).

Для установления ретестовой надежности тех же испытуемых попросили заполнить опросник спустя 2 месяца после первого заполнения.

Результаты и обсуждение

Общие результаты

Полученные нами данные позволяют сделать вывод о том, что в каждой без исключения сфере жизни студента встречаются стрессогенные факторы (таблица 1).

Таблица 1 – Стрессонаполненность различных сфер жизни студентов

Сфера жизни	Количество студентов, %
1. Учеба	58,1
2. Отношения	2,3
3. Финансы	7,7
4. Тайм-менеджмент	14,1
5. Здоровье	3,2
6. Бытовые условия	8,2
7. Прочие проблемы и трудности	6,4

Так же, как и у авторов оригинальной версии опросника, наибольшее число стрессогенов отмечаются в учебной сфере – больше половины испытуемых (58,1%) отметили факторы учебной деятельности как самые стрессовые. Следующая проблемная сфера казахстанского студента – вопрос самоорганизации и тайм-менеджмента. Эта сфера по стрессогенности занимает 2-е место в списке стрессоров (указана как стрессогенная у 14,1% студентов). Кроме того, бытовые вопросы также заслуживают тщательного анализа. В отличие от западных студентов, казахстанцы от-

метили эту сферу их жизни как одну из самых стрессогенных (8,2% испытуемых). Еще одно отличие заключается в том, что проблемы в отношениях волнуют отечественных студентов гораздо меньше, чем их американских ровесников (2,3% казахстанцев против 22,36% американцев).

Внутренняя согласованность шкал адаптированного опросника

Оценка внутренней согласованности «ОСС» проводилась посредством подсчета коэффициента α -Кронбаха для каждой шкалы и для всего опросника в целом. Полученные данные демонстрируют высокую степень надежности-согласованности шкал адаптируемого опросника – коэффициент α -Кронбаха варьирует от 0,779 до 0,908. Это свидетельствует об адекватности понимания и перевода пунктов, об уместности каждого утверждения в тексте опросника. Результаты анализа представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Показатели внутренней согласованности адаптированного опросника

Шкала	α -Кронбаха
1. Учеба	0,608
2. Отношения	0,701
3. Финансы	0,875
4. Тайм-менеджмент	0,893
5. Здоровье	0,896
6. Бытовые условия	0,752
7. Прочие проблемы и трудности	0,735
Опросник в целом	0,929

Анализ корреляционных связей шкал демонстрирует высокую интегрированность утверждений опросника, что также является свидетельством его внутренней согласованности. Данные корреляционного анализа представлены в таблице 3.

Как выяснилось, стрессовый характер учебной деятельности придают проблемы, связанные с неспособностью оптимального управления временем, с низкой самоорганизацией студентов, о чем свидетельствует высокая корреляция между данными сферами. Кроме того, стрессогенность академической жизни оказалась положительно связана с бытовыми условиями и финансовым благополучием.

Конвергентная валидность «ОСС»

Для анализа конвергентной валидности «ОСС» мы сопоставили результаты, полученные при помощи адаптированного опросника с результатами, полученными путем использования других валидных методик, релевантных цели исследования.

Первой методикой, использованной нами, выступает адаптированный вариант «Student Well-Being Process Questionnaire», после адаптации получивший название «Опросник психологического благополучия студентов (ОПБС)». Данный опросник имеет достаточно высокую степень внутренней согласованности шкал адаптируемого опросника: коэффициент α -Кронбаха варьирует от 0,779 до 0,908 (Williams et al., 2017: 1752). Оптимальными являются и показатели конвергентной валидности «ОПБС» (от $r = 0,369$ до $r = 0,782$).

Таблица 3 – Интеркорреляционные связи между шкалами опросника

Сферы жизни	2	3	4	5	6	Прочие проблемы
1. Учеба	0,741**	0,815**	0,836**	0,733**	0,811**	0,507**
2. Отношения		0,717**	0,709**	0,696**	0,692**	0,698**
3. Финансы			0,668**	0,438**	0,811**	0,458**
4. Тайм-менеджмент				0,764**	0,542**	0,551**
5. Здоровье					0,589**	0,560**
6. Бытовые условия						0,628**

** $p < .001$

В таблице 4 показаны корреляционные связи, выявленные между «Опросником студенче-

ского стресса и «Опросника психологического благополучия студентов».

Таблица 4 – Корреляции между шкалами опросника «ОСС» и «ОПБС»

Шкалы	Учеба	Отношения	Финансы	Тайм-менеджмент	Здоровье	Бытовые условия	Прочие проблемы
Позитивное самочувствие	-0,741**	0,085**	0,136**	-0,733**	-0,111**	0,207**	-0,478**
Негативное самочувствие	0,478**	0,117	0,709**	0,296**	0,692**	0,695**	0,098**
Студенческие стрессоры	0,632**	0,566**	0,668**	0,138**	0,611**	-0,008**	0,188**
Академическая нагрузка	0,551**	0,478**	0,162**	0,764**	0,242**	0,251**	-0,178**
Когнитивные проблемы	0,593**	0,742**	0,202**	0,478**	0,089**	0,160**	0,128**

**p < .001

Как и ожидалось, стрессовый характер различных сфер жизни студентов оказался связан статистически значимыми корреляциями с различными шкалами опросника «ОПБС». В частности, стресс в учебной жизни положительно связан с негативным самочувствием студентов и отрицательно – с положительным самочувствием. Стресс в сфере учебы, отношений и финансов ассоциируется со шкалой студенческих стрессоров. Результаты шкал «Учеба» и «Тайм-менеджмент» положительно коррелируют со шкалой академической нагрузки. Стрессовые факторы в учебе и тайм-менеджменте оказываются тесно связанными с когнитивными проблемами. Стресс в сфере здоровья закономерно связан с негативным самочувствием студентов и студенческими стрессорами.

Следующей методикой, при помощи которой проверялась конвергентная валидность

адаптируемого опросника, является опросник «Стрессоры повседневной жизни» (Петраш и соавт., 2018).

Авторы опросника заявляют, что психометрические характеристики разработанного инструмента позволяют использовать опросник для изучения стрессоров повседневной жизни. Коэффициент внутренней согласованности α -Кронбаха опросника составляет 0,949, что делает его надежным инструментом. Опросник составляют 10 шкал: «Работа – Дела», «Взаимоотношения с окружающими», «Нарушение планов», «Финансы», «Планирование», «Семейные проблемы», «Окружающая действительность», «Самочувствие – Одиночество», «Общее самочувствие», «Конкуренция». С этими шкалами мы и сравнивали шкалы адаптируемого опросника (таблица 5).

Таблица 5 – Корреляции между шкалами опросника «ОСС» и «СПЖ»

Шкалы	Учеба	Отношения	Финансы	Тайм-менеджмент	Здоровье	Бытовые условия	Прочие проблемы
Работа – Дела	0,567**	0,188	0,513**	0,636**	0,283**	0,667**	0,188
Взаимоотношения с окружающими	0,177	0,729**	0,353**	0,245**	0,215**	-0,477	0,229**
Нарушение планов	0,004**	0,612**	0,197	0,804**	0,313**	-0,004	0,512**
Финансы	0,335**	0,215**	0,716**	0,216**	-0,137**	0,635**	-0,015**
Планирование	0,766**	0,296*	0,336**	0,760**	0,269**	0,366**	0,296*
Семейные проблемы	0,224**	0,550	0,253**	-0,239*	-0,067**	0,524**	0,050
Окружающая действительность	0,233	0,307	0,135	0,107	0,438**	0,546**	-0,058**
Самочувствие – Одиночество	0,166	0,502**	0,254*	-0,066	-0,252**	-0,283**	0,209
Общее самочувствие	0,549	0,140**	0,149	0,240*	0,698**	0,775	-0,064
Конкуренция	0,520**	0,514**	0,279**	-0,040**	0,095	0,314**	0,246**

**p < .001

Результаты показали, что существует большое количество значимых положительных корреляционных связей между шкалами «ОСС» и релевантными им шкалами опросника «Стрессы повседневной жизни». Так, например, шкала «Учеба» положительно связана с высокими показателями шкал «Работа-Дела», «Планирование», «Общее самочувствие» и «Конкуренция». Шкала «Отношения» значимо коррелирует со шкалами «Взаимоотношения с окружающими», «Семейные проблемы», «Самочувствие-Одиночество» и «Конкуренция».

Утверждения шкалы «Финансы» ассоциируются со шкалами «Работа-Дела» и «Финансы» из второго опросника; показатели шкалы «Тайм-менеджмент» положительно связаны с утверждениями шкал «Работа-Дела», «Нарушение планов» и «Планирование». Результаты шкалы «Здоровье» статистически значимо связаны с результатами шкал «Окружающая действительность» и «Общее самочувствие». Наконец, обнаружены тесные корреляционные связи между шкалами «Бытовые условия», «Финансы», «Семейные проблемы», «Окружающая действительность» и «Общее самочувствие».

Итак, нами были получены результаты, демонстрирующие высокие корреляционные связи между шкалами адаптируемого «ОСС» и двумя опросниками, релевантными по назначению и обладающими проверенной валидностью и надежностью. Полученные данные свидетельствуют о высокой конвергентной валидности «ОСС».

На следующем этапе исследования нами была изучена ретестовая надежность опросника. Как известно, ретестовая надежность определяется путем установления коэффициентов корреляции между первичным и повторным тестированием. Спустя 2 месяца после первого предъявления испытуемым было предложено еще раз ответить на пункты опросника. Величина коэффициента ретестовой надежности составила 0,889, следовательно, можно сделать вывод об устойчивости полученных результатов к временным и ситуационным факторам.

Заключение

Целью настоящего исследования является адаптация опросника «Undergraduate Stress Questionnaire» для русскоязычного контингента испытуемых, проживающих в Казахстане. С этой целью мы осуществили перевод, культурную адаптацию опросника и оценку его психометрических свойств.

В процессе адаптации некоторые изначальные утверждения англоязычной версии были заменены нами ввиду их несоответствия местному культурному контексту. По той же причине 2 утверждения оригинального опросника были удалены нами с разрешения автора, что, однако, не оказало существенного влияния на психометрические свойства адаптированной версии.

Исследование казахстанских студентов в целом подтвердило результаты предыдущих исследований при помощи «USQ». Были получены такие же высокие значения внутренней согласованности, что и в предыдущих работах Кренделла (Crandall et al., 1992: 634). В оригинальном исследовании Кренделла α -Кронбаха составило 0,810; в нашем случае коэффициент α -Кронбаха равен 0,929.

Кроме того, отмечаются схожие результаты при изучении ретестовой надежности. Авторы, работавшие с англоязычным вариантом опросника, сообщают о коэффициенте, равном 0,593; полученный же нами результат ретестовой надежности составляет 0,889.

Ранжирование по стрессонаполненности различных сфер жизни отечественных и зарубежных студентов выявило как некоторое сходство, так и различия (Billings & Moos, 1982: 114). Если сравнивать результаты, полученные Fabricatore и соавторами, то можно заметить, что у обеих выборок студентов подавляющее количество стрессоров связано с их академической деятельностью. Так же, как и американские испытуемые, местные студенты испытывают достаточно серьезные трудности, связанные с управлением временем и самоорганизацией. Практически одинаковые позиции при ранжировании стрессоров в обеих выборках занимают проблемы со здоровьем.

Различие в ответах казахстанских и американских студентов заключается в том, что вопросы финансов и устроенности быта у наших студентов вызывают больше напряжения и беспокойства, чем у их зарубежных ровесников. Кроме того, наши студенты, по сравнению с западными, демонстрируют более благоприятную картину стресса в сфере отношений, поскольку только 2% испытуемых назвали эту сферу жизни стрессовой.

Результаты анализа корреляций между шкалами аналогичны результатам других исследований, в которых диапазон корреляций составил 0,50-0,803 (Fabricatore et al., 2004: 92), тогда как в нашем исследовании коэффициенты корреля-

ции варьируются от 0,438 до 0,836. Адаптированный опросник имеет достаточно высокую корреляцию с другими диагностическими инструментами, что свидетельствует о высокой конвергентной валидности. Метод ретестовой оценки надежности также достигает оптимального уровня.

Таким образом, в ходе проведенной работы мы получили русскоязычный адаптированный вариант опросника «Undergraduate Stress Questionnaire», названный нами «Опросник студенческого стресса». Адаптированный опросник является одним из немногих русскоязычных диагностических методик, оценивающих качественные и количественные характеристики академического стресса у студентов. Методика позволяет выявить наиболее проблемные сферы студенческой жизни, максимально точно наметить направления терапевтических вмешательств, конкретизировать задачи профилактики и коррекции академического стресса.

Полученные нами результаты привлекают внимание международного научного сообщества к созданию более благоприятной и стабильной академической среды. Наши результаты дополняют растущий объем как отечественной, так и мировой психодиагностической литературы по проблеме стресса. Исследования, проводимые в различных культурных контекстах, могут выявить проблемы, характерные для конкретной страны, и улучшить понимание стресса и благополучия в разных культурах. Кроме того, полученные нами результаты могут быть использованы в сравнительных кросс-культурных исследованиях для проверки взаимосвязи между

этнической принадлежностью и восприятием стрессовых событий.

Основное ограничение проведенного исследования заключается в его перекрестном характере, в то время как для более полной и точной оценки адаптируемой методики желательно проведение лонгитюдного исследования, проводимого до и после стадии интервенции, что позволило бы уточнить конструктивную и ретестовую валидность. Кроме того, необходима дальнейшая работа по поиску валидных методик, подходящих для улучшения конвергентной достоверности опросника.

Полученный опыт адаптации, отраженный в данной статье, следует рассматривать как отправную точку процесса проверки и уточнения утверждений опросника. В качестве дальнейших задач мы рассматриваем полную адаптацию методики с вовлечением более обширной выборки казахстанских студентов, с учетом академических достижений, субъективного благополучия и ряда других факторов. Необходим тщательный факторный и регрессионный анализ для выявления латентных предикторов стресса и изучения взаимосвязей между ними. Кроме того, нам кажется целесообразным осуществить проверку внешней и прогностической валидности опросника, стандартизацию методики в рамках других языковых, возрастных групп, направлений обучения и т.д.

Предложенный нами «Опросник студенческого стресса» обладает хорошими психометрическими характеристиками и может быть использован для изучения стрессоров повседневной жизни современного студента.

Литература

- Артюхин И.Н., Никитина О.В. Учебный стресс и копинг-стратегии // Научно-исследовательский институт школьных технологий. – 2016. – № 1(57). – С. 143-146.
- Артюхова Т. Ю. Психологическое здоровье участников образовательного процесса как основа психологической безопасности // Человеческий фактор: проблемы психологии и эргономики. – 2006. – № 2. – С. 26– 29.
- Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика. – СПб.: Питер, 2006. – 351 с.
- Ибраева Ж.Б. Влияние культурального стресса на состояние здоровья у студентов-иностранцев: литературный обзор // Медицинский журнал Западного Казахстана. – 2017. – № 4 (56). – С. 21-26.
- Карякина С.Н. Характеристика учебного стресса студентов младших и старших курсов высшего учебного заведения // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2010. – № 2. – С. 210-215.
- Киселева Е. В., Акутина С.П. Стресс у студентов в процессе учебно-профессиональной подготовки: причины и последствия // Молодой ученый. – 2017. – № 6. – С. 417–419.
- Петраш М.Д. Опросник повседневных стрессоров // Психологические исследования. – 2018. – Т. 11. – № 57. – С. 5-10.
- Холмогорова А.Б., Гаранян Н.Г., Евдокимова Я.Г., Москова М.В. Психологические факторы эмоциональной дезадаптации у студентов // Вопросы психологии. – 2009. – № 3. – С.16-26.
- Щербатых Ю.В. Экзаменационный стресс. – Воронеж, 2000. – 120 с.

- Akgun S., Ciarrochi J. Learned Resourcefulness Moderates the Relationship Between Academic Stress and Academic Performance // *Educational Psychology*. – 2003. – № 23(3). – P. 287-294. DOI: 10.1080/0144341032000060129
- Barnes J., Koch L., Wilford Ch., Boubert L. An Investigation into Personality, Stress and Sleep with Reports of Hallucinations in a Normal Population // *Psychology*. – 2011. – № 2 (4). – P.371-375. DOI: 10.4236/psych.2011.24058
- Beaton D. E., Bombardier C., Guillemin F., Ferraz M. B. Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures // *Spine*. – 2011. – № 259. – P.3186–3191. DOI: 10.1097/00007632-200012150-00014
- Billings A.C., Moos, R.H. Stressful life events and symptoms: a longitudinal model // *Health Psychology*. – 1982. – № 1. – P. 99-117.
- Calaguas G. M. Academic achievement and academic adjustment difficulties among college freshmen // *Journal of Arts, Science & Commerce*. – 2011. – № 3 (72). – P.194–201. DOI: 10.2202/1949-6605.1829
- Campbell D.T., Fiske D.W. Convergent and discriminant validation by the multitrait- multimethod matrix // *Psychological Bulletin*. – 1959. – № 56. – P. 81–105. DOI:10.1037/H0046016.
- Compas B. E., Davis G. E., Forsyth, C. J., Wagner B. M. Assessment of major and daily stressful events during adolescence: The Adolescent Perceived Events Scale // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 1987. – № 55(4). – P. 534-541.
- Crandall C. S., Preisler J. J., Aussprung J. Measuring life event stress in the lives of college students: The Undergraduate Stress Questionnaire (USQ) // *Journal of Behavioral Medicine*. – 1992. – № 15. – P. 627-662. DOI: 10.1007/BF00844860.
- Crandall C.S. Psychological scaling of stressful life events // *Psychological Science*. – 2011. – № 3. – P. 256-258. DOI: 10.1111/j.1467-9280.1992.tb00039.x
- Fabricatore A., Handal P., Rubio D., Gilner F. Stress, religion, and mental health: Religious coping in mediating and moderating roles // *The International Journal for the Psychology of Religion*. – 2004. – № 14. – P. 91–108. https://doi.org/10.1207/s15327582-ijpr1402_2.
- Friedlander L. J., Reid G. J., Shupak N., Cribbie R. Social support, self-esteem and stress as predictors of adjustment to university among first- year undergraduates // *Journal of College Student Development*. – 2010. – № 46(3). – P. 223-236. DOI: 10.1353/csd.2007.0024.
- Goldberg E.L., Comstock G.W. Epidemiology of life events: Frequency in general population // *American Journal of Epidemiology*. – 1980. – № 111. – P. 736-752.
- Greenberg J. A study of stressors in the college population // *Health Education*. – 2011. – № 12. – P. 8–12.
- Horowitz M., Wilner N., Alvarez W. Impact of event scale: A measure of subjective stress // *Psychosomatic medicine*. – 1979. – № 41. – P. 209-218.
- Kassymova G.K. Stress management techniques recommended for students // *Proceedings of the International Practical Internet Conference «Challenges of Scienc.* – 2018. – № 1. – P. 110-116. DOI: 10.31643/2018.008.
- Kassymova G. K., Valeeva G. V., Stepanova O. P., Goroshchenova O. A., Gasanova R. R., Kulakova A. A., Menshikov P. V., Arpentieva M. R., Dossayeva S. K., Garbuzova G. V. Stress of the innovation and innovations in education // *Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2019. – № 382 (6). – P. 288 – 300.
- Lazarus R., Folkman S. *Stress, appraisal, and coping*. – New York, NY: Springer. – 1984. – 284 p.
- Pascoe M. C., Hetrick S. E., Parker, A. G. The impact of stress on students in secondary school and higher education // *International Journal of Adolescence and Youth*. – 2020. – № 25(1). – P. 104 -112. DOI: 10.1080/02673843.2019.1596823.
- Smith A.P., Firman K.L. Associations between the wellbeing process and academic outcomes // *Journal of Education, Society and Behavioral Science*. – 2019. – № 32 (4). – P. 1-10. DOI: 10.9734/JESBS/2019/v32i430185.
- Smith T., Renk K. Predictors of academic-related stress in college students: An examination of coping, social support, parenting, and anxiety // *NASPA Journal*. – 2007. – № 44. – P. 405–431.
- Struthers C.W., Perry R.P., Menec V.H. An examination of the relationships among academic stress, coping motivation, and performance in college // *Research in Higher Education*. – 2000. – № 41. – P. 581–592. DOI: 10.1023/A:1007094931292
- Williams G.M., Pendlebury H., Thomas K., Smith A.P. The Student well-being process questionnaire (Student WPQ) // *Psychology*. – 2011. – № 8 (11). – P. 1748-1761. DOI: 10.4236/psych.2017.811115.

References

- Akgun S., & Ciarrochi J. (2003) Learned Resourcefulness Moderates the Relationship Between Academic Stress and Academic Performance. *Educational Psychology*, 23 (3), pp. 287-294. DOI: [10.1080/0144341032000060129](https://doi.org/10.1080/0144341032000060129)
- Artyukhin I.N., Nikitina O.V. (2016) Uchebnyy stress i koping-strategii [Educational stress and coping strategies]. *Nauchno-issledovatel'skiy institut shkolnykh tekhnologiy*, Vol. 1, no 57, pp. 143-146.
- Artyukhova T. Yu. (2006) Psikhologicheskoye zdorovye uchastnikov obrazovatel'nogo protsessa kak osnova psikhologicheskoy bezopasnosti [Psychological health of participants in the educational process as the basis of psychological safety]. *Chelovecheskiy faktor: problemy psikhologii i ergonomiki*, no 2, pp. 26-29.
- Barnes J., Koch L., Wilford Ch., & Boubert L. (2011) An Investigation into Personality, Stress and Sleep with Reports of Hallucinations in a Normal Population. *Psychology*, 2 (4), 371-375. DOI: [10.4236/psych.2011.24058](https://doi.org/10.4236/psych.2011.24058)
- Beaton D. E., Bombardier C., Guillemin F., & Ferraz M. B. (2000) Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures, *Spine*, 259, pp. 3186–3191. DOI: [10.1097/00007632-200012150-00014](https://doi.org/10.1097/00007632-200012150-00014)
- Billings A.C. & Moos R.H. (1982) Stressful life events and symptoms: a longitudinal model. *Health Psychology*, 1, 99-117.
- Burlachuk L.F. (2006) *Psikhodiagnostika [Psychodiagnostics]*. Saint Petersburg: Piter, 351 p.

- Calaguas G. M. (2011) Academic achievement and academic adjustment difficulties among college freshmen. *Journal of Arts, Science & Commerce*, 3 (72), pp.194–201. DOI: [10.2202/1949-6605.1829](https://doi.org/10.2202/1949-6605.1829).
- Campbell D.T., & Fiske D.W. (1959) Convergent and discriminant validation by the multitrait- multimethod matrix. *Psychological Bulletin*, 56, pp. 81–105. DOI:[10.1037/H0046016](https://doi.org/10.1037/H0046016).
- Compas B. E., Davis G. E., Forsythe C. J., & Wagner B. M. (1987) Assessment of major and daily stressful events during adolescence: The Adolescent Perceived Events Scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(4), pp.534-541.
- Crandall C. S., Preisler J. J., & Aussprung J. (1992) Measuring life event stress in the lives of college students: The Undergraduate Stress Questionnaire (USQ). *Journal of Behavioral Medicine*, 15, pp.627-662. DOI: [10.1007/BF00844860](https://doi.org/10.1007/BF00844860).
- Crandall C.S. (1992) Psychological scaling of stressful life events. *Psychological Science*, 3, pp.256-258. DOI: [10.1111/j.1467-9280.1992.tb00039.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1992.tb00039.x)
- Fabricatore A., Handal P., Rubio D., & Gilner F. (2004) Stress, religion, and mental health: Religious coping in mediating and moderating roles. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14, pp. 91–108. https://doi.org/10.1207/s15327582-ijpr1402_2.
- Friedlander L. J., Reid G. J., Shupak N., & Cribbie R. (2010) Social support, selfesteem and stress as predictors of adjustment to university among first- year undergraduates. *Journal of College Student Development*, 46 (3), pp. 223-236. DOI: [10.1353/csd.2007.0024](https://doi.org/10.1353/csd.2007.0024).
- Goldberg E.L., & Comstock G.W. (1980) Epidemiology of life events: Frequency in general population. *American Journal of Epidemiology*, 111, pp. 736-752.
- Greenberg J. (1981) A study of stressors in the college population. *Health Education*, 12, pp. 8–12.
- Horowitz M., Wilner N., & Alvarez W. (1979) Impact of event scale: A measure of subjective stress. *Psychosomatic medicine*, 41, pp. 209-218.
- Ibraeva Zh.B., Aldyngurov D.K., Mysaev A.O., Kasym L.T. (2017) Vliyaniye kulturalnogo stressa na sostoyaniye zdorovia u studentov-inostrantsev: literaturnyy obzor [The influence of cultural stress on the health status of foreign students: a literature review]. *Meditinskiy zhurnal Zapadnogo Kazakhstana*, Vol. 4, No 56, pp. 21-26. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-kulturalnogo-stressa-na-sostoyanie-zdorovya-u-studentov-inostrantsev-iteraturnyy-obzor>
- Karyakina S.N. (2010) Kharakteristika uchebnogo stressa studentov mladshikh i starshikh kursov vysshego uchebnogo zavedeniya [Characteristics of educational stress of junior and senior students of higher education institution]. *Uchenyye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnyye i sotsialnyye nauki*, No 2, pp. 210–215.
- Kassymova G.K. (2018) Stress management techniques recommended for students. *Proceedings of the International Practical Internet Conference «Challenges of Science»*, 1, pp. 110-116. DOI: [10.31643/2018.008](https://doi.org/10.31643/2018.008).
- Kassymova G. K., Valeeva G. V., Stepanova O. P., Goroshchenova, O. A., Gasanova, R. R., Kulakova, A. A., Menshikov, P. V., Arpentieva, M. R., Dossayeva, S. K., & Garbuzova, G. V. (2019) Stress of the innovation and innovations in education. *Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 382 (6), pp. 288 – 300.
- Kholmogorova A.B., Garanyan N.G., Evdokimova Ya.G. & Moskova M.V. (2009) Psikhologicheskiye faktory emotsionalnoy dezadaptatsii u studentov [Psychological factors of emotional maladjustment in students]. *Voprosy psikhologii*, no 3, pp. 16-26.
- Kiseleva E. V., Akutina S.P. (2017) Stress u studentov v protsesse uchebno-professionalnoy podgotovki: prichiny i posledstviya [Stress in students in the course of educational and vocational training: causes and consequences]. *Molodoy ucheniy*, no 6, pp. 417–419.
- Lazarus R., & Folkman S. (1984) *Stress, appraisal, and coping*. New York, NY: Springer.
- Pascoe M. C., Hetrick S. E., & Parker A. G. (2020). The impact of stress on students in secondary school and higher education. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25 (1), 104 -112. [10.1080/02673843.2019.1596823](https://doi.org/10.1080/02673843.2019.1596823).
- Petrash M.D., Strizhitskaya O.Yu., Golovey L.A., Savenysheva S.S. (2018) Oprosnik povsednevnykh stressorov [Daily Stressor Questionnaire]. *Psikhologicheskiye issledovaniya*, vol 11, no 57, pp. 5-10. <http://psystudy.ru/index.php/num/2018v11n57/1522-pe-trash57.html>.
- Shcherbatykh Yu.V. (2000) Ekzamenatsionnyy stress [Exam stress]. Voronezh, 120 p.
- Smith A.P., & Firman K.L. (2019) Associations between the wellbeing process and academic outcomes. *Journal of Education, Society and Behavioral Science*, 32 (4), 1-10. DOI: [10.9734/JESBS/2019/v32i430185](https://doi.org/10.9734/JESBS/2019/v32i430185).
- Smith T., & Renk K. (2007) Predictors of academic-related stress in college students: An examination of coping, social support, parenting, and anxiety. *NASPA Journal*, 44, pp.405–431.
- Struthers C.W., Perry R.P., & Menec V.H. (2000) An examination of the relationships among academic stress, coping motivation, and performance in college. *Research in Higher Education*, 41, 581–592. DOI: [10.1023/A:1007094931292](https://doi.org/10.1023/A:1007094931292)
- Williams G.M., Pendlebury H., Thomas K., & Smith A.P. (2017) The Student well-being process questionnaire (Student WPQ). *Psychology*, 8 (11), 1748-1761. DOI: [10.4236/psych.2017.811115](https://doi.org/10.4236/psych.2017.811115).

Приложение Опросник студенческого стресса

Инструкция: Случались ли с Вами эти события в течение последних 6 месяцев? Оцените, насколько стрессовым было для Вас каждое событие, по следующей шкале:

- 0 – не случилось;
- 1 – случилось, но было совсем не стрессовым;
- 2 – случилось, и было немного стрессовым для меня;
- 3 – случилось, и было стрессовым для меня;
- 3 – случилось, и было чрезвычайно стрессовым для меня.

1. Смерть члена Вашей семьи, Вашего друга
2. Смерть Вашего питомца
3. Необходимость совмещения учебы и работы
4. Развод родителей
5. Выбор изучаемых дисциплин
6. Разговор с преподавателем (научным руководителем)
7. Поступление в ВУЗ
8. Презентация на уроке
9. Проекты, исследовательская работа
10. Множество экзаменов
11. Итоговая неделя
12. Экзаменационная сессия
13. Большое количество дедлайнов
14. Прохождение интервью
15. Устройство на работу
16. Скучные занятия
17. Непонимание указаний и требований преподавателя (научного руководителя)
18. Провал на экзамене
19. Недостаточная подготовка к экзаменам
20. Неявка на экзамен
21. Потеря удостоверения личности, других важных документов
22. Разрыв с парнем/девушкой
23. Праздники
24. Неудачная стрижка
25. Совершение в отношении Вас преступления
26. Невозможность сконцентрироваться
27. Борьба с зависимостью
28. Измена парня/девушки
29. Сдача экзамена хуже, чем ожидалось
30. Напряженная работа над статьей
31. Проблемы с компьютером
32. Проигрыш любимой спортивной команды
33. Проблемы с распечаткой заданий
34. Изменение привычной среды
35. Отсутствие поддержки семьи
36. Споры, конфликты с друзьями
37. Посещение родственников
38. Шум, мешающий учиться
39. Поддержка отношений на расстоянии с парнем/девушкой
40. Выполнение заданий по нескольким дисциплинам одновременно
41. Некомпетентность офис-регистратора
42. Ситуация, когда кто-то взял вашу вещь без разрешения
43. Огорчение из-за телепередачи, книги или фильма
44. Заблудился в незнакомом городе
45. Конфликт с авторитетным лицом
46. Опоздание на урок
47. Контроль родителями Ваших денежных расходов
48. Чувство изоляции
49. Долгое отсутствие интимных отношений
50. Жизнь с парнем/девушкой
51. Давление со стороны сверстников

52. Проблема с транспортом
53. Проблема с жильем
54. Кража имущества
55. Недоступный интернет
56. Отсутствие средств связи
57. Штраф за нарушение правил дорожного движения
58. Недостаток времени на полноценное питание
59. Конфликт с соседями по комнате
60. Одалживание кому-то деньги на неопределенный срок
61. Отсутствие денег
62. Расходы, превышающие доходы
63. Похмельный синдром
64. Напрасное ожидание звонка или вестей
65. Потеря ценного имущества
66. Неустойчивое расписание
67. Мысли о будущем
68. Зависимость от других людей
69. Отсутствие сна
70. Болезнь, травма
71. Ссора с парнем/девушкой
72. Плохо выполненное задание
73. Плохие новости
74. Мысли о незаконченной работе
75. Чувство неорганизованности, несобранности
76. Ситуация, когда кто-то обошел Вас без очереди
77. Непредвиденное изменение требований университета
78. Невыполненное кем-то обещание
79. Ситуация, когда кто-то «задел Ваше больное место» (ущемил Ваше самолюбие)
80. Неспособность вовремя закончить все, что Вы должны были сделать
81. Необходимость принять важное решение

Ключ:

Подсчитывается средний балл по каждой шкале стрессовых событий. Общая стрессонаполненность жизни оценивается от 0 баллов (полное отсутствие стрессогенных событий) до 243 баллов (чрезмерный уровень стрессонаполненности).

А.М. Ким¹ , Н.Н. Хон²,
Л.О. Баймолдина¹ , Ж.К. Айдосова^{1*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Университет Туран, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: zhanerke.ai@gmail.com

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

В психологической науке набирает популярность направление исследований, связанное с пандемией (ковид-19). В связи с этим актуальным является проведение теоретического анализа проблематики таких исследований на основе новейших зарубежных источников. Новизна такого анализа связана с применением системного подхода как методологической основы систематизации и классификации данных. Цель данной статьи заключается в попытке проведения системно-психологического анализа эмпирических данных о поведении человека в ситуации пандемии. Для анализа проблематики пандемии взяты эмпирические данные, полученные в ходе выполнения масштабного международного проекта, посвященного поведению человека по соблюдению требования оставаться дома, объявленного в разных странах. Данное исследование показало, что, несмотря на суровые меры, предпринимаемые в связи с пандемией на правительственном уровне, имеют место индивидуальные различия поведения. Вместе с тем, не все черты “Большой пятерки” оказывают на поведение равное влияние.

Рекомендованные казахстанскому читателю новейшие источники по проблематике пандемии, ее психологических аспектов, могут быть использованы при проведении эмпирических психологических исследований, так как содержат описания гипотез, процедур и выводы конкретной эмпирической работы.

Ключевые слова: психология, пандемия, черты личности, системный подход, новейшие исследования.

A.M. Kim¹, N.N. Khon², L.O. Baimoldina¹, Zh.K. Aidossova^{1*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Turan university, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zhanerke.ai@gmail.com

System approach and psychological research in a pandemic

In psychological science, a line of research related to the pandemic (covid-19) is gaining popularity. In this regard, it is relevant to carry out a theoretical analysis of the problems of such studies, carried out on the basis of the latest foreign sources. The novelty of such an analysis is associated with the use of a systemic psychological approach, which has proven itself as a reliable methodological basis for systematizing and classifying data. The purpose of this article is to attempt to conduct a systemic psychological analysis of empirical data on human behavior in a pandemic situation. To analyze the problems of the pandemic, empirical data were taken from the implementation of a large-scale international project on human behavior to comply with the requirement to stay at home, announced in different countries. This study found that despite the harsh government response to the pandemic, there are individual differences in behavior. However, not all Big Five traits have the same impact on behavior.

Recommended for the Kazakhstani reader, the latest sources on the pandemic, its psychological aspects, can be used in empirical psychological research, as they contain a description of hypotheses, procedures and conclusions of specific empirical work.

Key words: psychology, pandemic, personality traits, systemic approach, latest research.

А.М. Ким¹, Н.Н. Хон², Л.О. Баймолдина¹, Ж.К. Айдосова^{1*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Тұран университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: zhanerke.ai@gmail.com

Жүйелік тәсіл және пандемия кезіндегі психологиялық зерттеулер

Психология ғылымында пандемияға байланысты зерттеулер желісі (ковид-19) танымал болып келеді. Осыған байланысты, соңғы шетелдік дереккөздер негізінде жүргізілген осындай зерттеулердің мәселелеріне теориялық талдау жүргізу өзекті болып табылады. Мұндай талдаудың жаңашылдығы өзін жүйелендіру мен деректерді жіктеудің сенімді әдіснамалық негізі ретінде дәлелдеген жүйелік тәсілді қолданумен байланысты. Бұл мақаланың мақсаты – пандемиялық жағдайда адамның мінез-құлқы туралы эмпирикалық деректерге жүйелік психологиялық талдау жүргізу. Пандемия мәселелерін талдау үшін эмпирикалық мәліметтер әр түрлі елдерде жарияланған үйде болу талаптарын орындау үшін адамның мінез-құлқы жөніндегі ауқымды халықаралық жобаны жүзеге асырудан алынды. Бұл зерттеу үкіметтің пандемияға қатал реакциясына қарамастан, мінез-құлқында жеке айырмашылықтар бар екенін анықтады. Алайда Үлкен Бестік тұлға қасиеттерінің барлығы бірдей мінез-құлыққа әсер ете бермейді. Үкімет пен жалпы қоғам қабылдаған шаралар, ең алдымен, адамның жеке тұлға және қызмет субъектісі ретіндегі жеке ерекшеліктерімен байланысты болуы керек, дәл солар оның COVID-19-ға қатысты ақпаратты қабылдауын қалыптастырады.

Қазақстандық оқырманға пандемия, оның психологиялық аспектілері туралы соңғы дереккөздерді эмпирикалық психологиялық зерттеулерде қолдануға болады, өйткені оларда нақты эмпирикалық жұмыстың гипотезалары, процедуралары мен қорытындылары сипатталған. Осы мәселе бойынша авторлар ұсынған дереккөздерді таңдау қазақстандық зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: психология, пандемия, тұлға қасиеттері, жүйелік талдау, соңғы зерттеулер.

Введение

Профессиональные Психологические сообщества (Британское Психологическое Общество, Американская Психологическая Ассоциация и др.) на протяжении ста двадцати лет своего существования служат одной цели – сделать жизнь человека и общества более совершенной. Они не изменяют этой цели и сейчас – в период, когда общество по всему миру столкнулось с угрозой выживания в условиях пандемии, охватившей целые континенты.

Психологи разных стран проявляют большой интерес к теме поведения человека в условиях пандемии, однако накапливаемые эмпирические данные нуждаются в системном анализе и обобщении. С позиций системного подхода исследовательский интерес представляет вопрос о том, какие подструктуры системы «Человек» в наибольшей степени отражают его поведение в ситуации кризиса, связанного с Ковид-19. В казахстанской психологии уже имеется опыт применения системного подхода в психологических исследованиях, вместе с тем до сих пор отсутствует обоснование его методологических возможностей, в том числе, в отношении классификации исследований других авторов. В связи с этим актуальным является

анализ самого системного подхода, истории его применения в работах казахстанских психологов и использования для анализа современных психологических исследований, связанных с пандемией.

В частности, при изучении психологических проблем, связанных с пандемией, охватившей сегодня все человечество, актуальность представляют самые различные аспекты сознания и поведения человека, однако необходим системный анализ, чтобы понять, на чем сосредоточено сегодня внимание психологов-исследователей и какие направления остаются неохваченными на сегодняшний день.

Таким образом, цель данной статьи состоит в попытке проведения системно-психологического анализа эмпирических данных о поведении человека в ситуации пандемии.

Обзор литературы

Системный подход в психологии может служить надежным основанием для анализа эмпирических данных, исходя из представления о человеке как сложной гармонической системе, в которой выделяются такие структурные компоненты, как индивид, личность, субъект деятельности и индивидуальность.

В самом простейшем виде системное знание включает в себя знание о тех компонентах, из которых состоит система (знание о составе системы). Более сложный вариант представляет собой знание не только о составе, но и о структуре системы, устойчивых связях, связывающих компоненты. Еще более сложный вариант встречается тогда, когда существует подобие в строении системы и ее подсистем (гармонические системы). Именно таков тип системности человека как сложного объекта изучения в психологии.

Исторически в советской психологии было ярко выражено стремление к системному, целостному взгляду на человека. Вместе с тем, и в современной западной науке, долгое время существовавшей в русле классической парадигмы когнитивной психологии (с ее разрывом в сфере когнитивной и аффективной природы человека), все больше осознается необходимость более целостного взгляда на психику. Так, неслучайно, на наш взгляд, Вальтер Кинч, глава американской школы в области психологии понимания приходит к выводу о том, что в когнитивной психологии парадигма решения задач уступает место парадигме понимания (Kintsch, 1998). При этом современное понятие феномена понимания приобрело строгий процессуальный вид, допускающий экспериментальное обоснование. Возможность экспериментального изучения психики стала той точкой, в которой совпали позиции западной и советской психологической науки, прежде всего, в подходе С.Л. Рубинштейна, говорившего о возможности экспериментального изучения разнообразных отношений субъекта к предметному миру (Рубинштейн, 2000). Психология является одной из тех сфер знания, где принципиально необходим системный подход. Психическое может и должно рассматриваться как система в силу того, что в его природе аффективный и когнитивный компонент существуют в неразрывном единстве. Это было ярко показано создателем теории отношения В.Н. Мясищевым в его концепции отношения как системного образования, понятия более широкого чем понятие действие (Мясищев, 2011).

В современных исследованиях личности именно системный подход может позволить подойти к решению противоречия между ожидаемой стабильностью поведенческих проявлений личностных черт и феноменом реальной ситуативной нестабильности. Однако простого указания на ситуацию как фактор изменчивости личностных проявлений (Росс & Нисбетт, 1999) вряд ли можно считать достаточным, поскольку

оно оставляет за собой достаточно широкий шлейф неопределенности относительно того, до какой степени личность является стабильным психическим образованием и чем определяется этот диапазон. Решение этого противоречия приводит к понятию «аффективно-когнитивной целостной единицы» (Walter & Shoda, 1995) (фактически, западные психологи приходят к мясищевскому понятию отношения). Таким образом, авторы делают закономерный вывод о том, что личность стабильна в своих поведенческих проявлениях в пределах тех ситуаций, которые являются эмоционально значимыми для нее. Понятно, что набор этих ситуаций будет варьировать у разных личностей, в связи с чем можно будет говорить как о качественном, так и количественном разнообразии этих вариаций. Примечательно то, что, становясь на путь системного подхода, авторы рассматривают непосредственную связь личностных черт и соответствующих поведенческих проявлений в терминах активности/пассивности личности.

В нашем исследовании процесса понимания как общепсихологического феномена именно системный подход позволил выйти на когнитивно-стилевые механизмы (Ким, 2000), сама природа которых удивительно созвучна представлению об индивидуально-типичных проявлениях психического в трудах советских, казахстанских и российских психологов. Аффективно-когнитивное единство и идея системного охвата как энергетических, так и интеллектуальных показателей была реализована в многолетнем комплексном эмпирическом исследовании, осуществленном в ЛГУ (СПбГУ) Б.Г. Ананьевым и В.А. Ганзенем (в Казахстане продолжено в исследовании феномена понимания) (Ким, 2000), а также в исследованиях энергетического обеспечения когнитивной деятельности в рамках московской школы О.К. Тихомирова, продолженного в Казахстане в рамках теории о совместно-диалогической познавательной деятельности (Джакупов, 2001).

Анализируя специфику казахстанских исследований в области системного подхода в психологии, необходимо отметить, что наибольшее распространение получило именно системно-структурное направление, привлекательное своей возможностью выхода на понятие индивидуальности и присущих ей индивидуально-стилевых особенностей, сопряженное не только и не столько с индивидуальным стилем деятельности, но гораздо шире – с индивидуальным стилем жизни, экзистенциальным стилем.

Методы исследования

В варианте, разработанном В.А. Ганzenом в рамках его докторской диссертации, были предложены категории времени, пространства, энергии и информации для системного описания человека и его психики как частного случая целостных объектов (Ганзен, 1986).

Пространство и время являются объективными формами существования материи, информация и энергия – объективными условиями существования движения. При этом существует определенная связь между пространством и временем, между информацией и энергией, что позволяет рассматривать пространственно-временной и информационно-энергетический континуумы. Эти континуумы также связаны между собой, но при определенных условиях можно рассматривать все элементы тетрады как независимые.

Компонентом системы человек, в котором ведущей является временная перспектива рассмотрения, становится человек как индивид. Попытка системного рассмотрения этого понятия приводит к выделению пространственно-временного и информационно-энергетического континуума существования человека как биологического организма. Именно с этой подструктуры следует начинать системный анализ, поскольку прежде чем стать интровертом или экстравертом, лидером или изобретателем, человек должен сначала физически родиться и пройти определенные стадии своего развития. Системный подход позволяет понять, что исследования одних лишь нейронных механизмов психики недостаточно, необходимо рассмотрение более широких детерминант, осуществляемых целостным организмом, а не только мозгом. В пределах подструктуры индивида пространственно-временной континуум представлен как возраст и индивидуальный тип конституции, а информационно-энергетический континуум – как пол и нейродинамика. В личности как подструктуре системы «Человек» категориям времени и пространства соответствуют темперамент и характер, категориям энергии и информации – мотивация и способности. Теоретически возможен и следующий шаг системного анализа, при котором указанные системные категории можно применить к отдельным подструктурам личности. В целом, личность как человек в пространстве социальных отношений логично определяется через ведущую пространственную координату, которая определяет успешность

адаптации и регуляции в социальном пространстве. Категории «энергия» более всего соответствует психологическое представление о человеке как субъекте деятельности (преимущественно трудовой, профессиональной, характерной для взрослого человека). Здесь неслучайно ведущей является категория энергии. Энергетическая характеристика отражает активность субъекта, его деятельную, волевою природу и проявляется в уровне произвольной регуляции высших психических процессов. Человек как субъект деятельности характеризуется рядом познавательных процессов, осуществляющих функцию активно-го отражения.

Наконец, категории «информации» наиболее близким является представление об индивидуальности человека. Необходимо пояснить, что, говоря об индивиде, мы фактически говорим об индивидуальности, но индивидуальности биологической природы, проявляющейся в неповторимости кожного узора пальцев, строении радужной оболочки глаза и других признаках, позволяющих идентифицировать человека как биологический организм.

Говоря об индивидуальности как подструктуре системы «Человек», мы имеем ввиду весь интеграл целостного развития человека, не только со стороны его биологической природы, но и существования его как активного субъекта деятельности, общения и самопознания. Индивидуальность человека закономерно соотносена с категорией информации, которая в общей теории систем рассматривается как средство регуляции и саморегуляции. Главная функция индивидуальности – саморегуляция. Она обеспечивает интеграцию человека как целого, в особенности, в нестандартных жизненных ситуациях.

Проблематика индивидуальности особенно актуальна в периоды общественных потрясений и кризисов. На уровне индивидуальности человек реализует не дефицитарные, а избыточные потребности на основе психологического механизма экстерииоризации.

В терминах системного подхода закономерна общая постановка вопроса о соотношении личности и субъекта деятельности, в частности, об исследовании личностных факторов в конкретной профессиональной деятельности, например, об эмоциональном интеллекте как факторе эффективного перевода. Теоретический анализ, предпринятый В.А. Ганzenом (от общего к частному) (Ганзен, 1984), получил эмпирическое подтверждение в ходе эмпирического исследования человека под руководством

Б.Г. Ананьева (от частного к общему), что усиливает методологическую достоверность системного подхода (Ананьев, 1980).

Для анализа проблематики пандемии взяты эмпирические данные, полученные в ходе выполнения масштабного международного проекта, проведенного менее полугода назад (Götz et al., 2020), посвященного поведению человека по соблюдению требования оставаться дома, объявленному в разных странах. Одним из требований, которым общество отреагировало на объявленную угрозу, было требование оставаться дома, однако в разных странах и разными психологическими типами личности по-разному были восприняты эти новые условия существования человека.

В рамках этого проекта исследователями проводился онлайн-опрос на 69 языках с использованием обратного перевода и проверкой перевода носителями языка. Использовались следующие каналы связи – национальные средства массовой информации, социальные платформы, научные и образовательные социальные сети, неправительственные организации. Анализу подверглись данные из 55 стран (с числом участников от каждой страны не менее 200 человек) и общей выборкой в 101 005 человек.

Независимая переменная – переменные опросника “Большая пятерка”. Второй независимой переменной явились меры, предпринимаемые правительствами разных стран, такие как: закрытие школ, отмена общественных мероприятий, ограничение внутренних перемещений и др., которые в целом оценивались по шкале от 0 до 100. Зависимая переменная – поведение “оставаться дома”.

Результаты и обсуждения

В контексте данного проекта актуальным был исследовательский вопрос о том, каким образом разные личностные черты влияют на поведение личности в условиях локдауна. Так, изначально можно было предположить, что черта «открытость к опыту», проявляющаяся как любопытство, склонность к чему-то новому и отходу от культурных норм, может заставить человека игнорировать требование оставаться дома, с другой стороны, эта же черта, интерпретируемая как более точное восприятие риска, может заставить человека прислушаться к требованиям, направленным на сохранение здоровья. Таким образом, индивидуальность человека, ранее соотнесенная именно с личностной чертой “открытость

к опыту” (Хон в соавт., 2020), представляет собой более сложный конструкт, не позволяющий однозначно предсказать поведение в контексте данного исследования. Аналогично, подструктура “индивид”, согласно системному подходу, носит двоякий характер, она представлена двумя чертами – “нейротизм” и “экстраверсия”.

Логично ожидать, что требование «оставаться дома» хуже всего будет воспринято экстравертами, в то время как “нейротизм”, традиционно связываемый с боязнью опасности и заболеваний, может влиять на склонность к более тщательному соблюдению норм гигиены и стремлению оставаться дома.

Черта «сознательность», соотносимая в системном подходе с подструктурой субъекта деятельности, прежде всего, трудовой деятельности, ожидаемо с высокой вероятностью предполагает приверженность к выполнению своих обязанностей и более строгое следование правилам, нормам и советам, в том числе, рекомендациям медицинского характера.

Черта «согласие», соотносимая в системном подходе с подструктурой личности, ожидаемо предполагает меньшую вовлеченность в поведение, связанное с риском для здоровья и согласием следовать предписаниям авторитетных источников.

Таким образом, системно-психологический анализ черт личности по модели «Большая пятерка» получает свою конкретизацию в контексте проблематики, связанной с пандемией.

Установлено, что пандемия существенно и очень быстро изменила условия работы во многих странах. Так, только за 2 недели (с 20 марта по 5 апреля 2020 года) существенно возрос показатель закрытия рабочих мест. Число стран, имевших более тысячи подтвержденных случаев заболевания ковидом и принявших решение о закрытии рабочих мест, равнялось 47 в марте 2020. Несколько меньшим было число стран, которые ввели ограничения на внутреннюю мобильность (Dong, 2020). Но в течение всего лишь двух недель после введения этих мер уже 85 процентов стран ввели подобные ограничения (Hale et al., 2020).

Заключение

Данное исследование показало, что несмотря на суровые меры, предпринимаемые в связи с пандемией на правительственном уровне, имеют место индивидуальные различия поведения. Вместе с тем, не все черты “Большой пятерки”

оказывают на поведение равное влияние. Так, “открытость к опыту” и “нейротизм” оказывают наименьшее влияние, в то время как “сознательность” и “согласие” – наибольшее. В терминах системного подхода подструктуры человека – “субъект деятельности” и “личность” наиболее ярко несут на себе отпечаток этого кризисного периода (Хон, 2020). Таким образом, меры, предпринимаемые правительством и обществом в целом, следует, прежде всего, соотносить с индивидуальными особенностями человека как личности и субъекта деятельности, именно они формируют восприятие им информации, связанной с Ковид-19.

Известно, что индивидуальные различия проявляются как в обычных условиях общения и труда, так и в ситуации, когда требования общества изменяются: ослабляются, либо усиливаются, как это происходит по всему миру в ситуации пандемии. При этом, основное внимание исследователей привлекают подструктура личности (человек в социальном пространстве) и подструктура субъекта деятельности, предполагается, что именно они определяют особенности поведения в ситуации пандемии, в то время как подструктура индивидуальности

привлекает гораздо меньше внимания. Между тем, Американская Психологическая Ассоциация в своем обзоре нарушений, связанных с Ковид-19, отмечает неврологические, психологические и психиатрические симптомы, то есть, нарушения носят системный характер (Weir, 2020).

На наш взгляд, как теоретически, так и практически важно разрабатывать перспективное направление психологии индивидуальности, поскольку именно в условиях длительной социальной изоляции возрастает роль психологических механизмов саморегуляции в обеспечении индивидуальной и групповой адаптации. С позиций системного подхода, его прогностического аспекта, именно это направление представляется наиболее перспективным и одновременно неизученным в психологических исследованиях.

Для исследователей психологической тематики, связанной с Ковид-19, могут представлять интерес следующие новейшие источники информации, опубликованные в 2020 году (Anderson et al., 2020; Barrios & Hochberg, 2020; Bordalo et al., 2020; Dehning et al., 2020; Enserink & Kupferschmidt, 2020; Fetzer et al., 2020).

Литература

- Anderson R. M., Heesterbeek H., Klinkenberg D., Hollingsworth T. D. How will country-based mitigation measures influence the course of the COVID-19 epidemic? // *The Lancet*. – 2020. – Vol. 395. – P. 931–934. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30567-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30567-5)
- Barrios J. M., Hochberg Y. V. Risk perception through the lens of politics in the time of the COVID-19 pandemic. – No 27008. – NBER Working Paper Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2020. <https://doi.org/10.3386/w27008>
- Bordalo P., Coffman K., Gennaioli N., Shleifer A. Older people are less pessimistic about the health risks of COVID-19. – No. 27494. – NBER Working Paper. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2020. <https://doi.org/10.3386/w27494>
- Dehning J., Zierenberg J., Spitzner F. P., Wibral M., Neto J. P., Wilczek M., Priesemann, V. Inferring change points in the spread of COVID-19 reveals the effectiveness of interventions// *Science*. – 2020. – Vol 369. <https://doi.org/10.1126/science.abb9789>
- Dong E., Du H., Gardner L. An interactive web-based dashboard to track COVID-19 in real time. *The Lancet Infectious Diseases*, 2020. – 20. – P. 533–534. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(20\)30120-1](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30120-1)
- Enserink M., Kupferschmidt K. With COVID-19, modeling takes on life and death importance // *Science*. – 2020. – Vol 367. – P. 1414-1415. <https://doi.org/10.1126/science.367.6485.1414-b>
- Fetzer T. R., Witte M., Hensel L., Jachimowicz J., Haushofer J., Ivchenko A., Yoeli E. Global behaviors and perceptions at the onset of the COVID-19 pandemic. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2020. – No 27082 <https://doi.org/10.3386/w27082>
- Gadarian S. K., Goodman S. W., Pepinsky T. B. Partisanship, health behavior and policy attitudes in the early stages of the COVID-19 pandemic. Retrieved from March 27, 2020. <https://ssrn.com/abstract=3562796>
- Götz F. M., Gvirtz A., Galinsky A. D., Jachimowicz J. M. How personality and policy predict pandemic behavior: Understanding sheltering-in-place in 55 countries at the onset of COVID-19. *American Psychologist*. Advance online publication, 2020. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000740>
- Hale T., Petherick A., Phillips M., Webster S. Variation in government responses to COVID-19. – Blavatnik School of Government Working Paper Series, University of Oxford, 2020. https://www.bsg.ox.ac.uk/sites/default/files/2020-04/BSG-WP-2020-031-v4.0_0.pdf
- Iancheva T. Psychological consequences of self-isolation and online-education of sports students during a pandemic// *Pedagogy*. - Vol. 92.- Number 7s, 2020.- pp. 152-162. <https://www.researchgate.net/publication/344880004>
- Kintsch W. *Comprehension: a paradigm for cognition*.-Cambridge, Cammbridge University Press, 1998. – 461 p.

- Kissler S. M., Tedijanto C., Goldstein E., Grad Y. H., Lipsitch M. Projecting the transmission dynamics of SARS-CoV-2 through the postpandemic period // *Science*. – 2020. – Vol 368. – P. 860–868. <https://doi.org/10.1126/science.abb5793>
- Kroencke L., Geukes K., Utesch T., Kuper N., Back M. Neuroticism and emotional risk during the COVID-19 pandemic // *PsyArXiv*, 2020. <https://doi.org/10.31234/osf.io/8c6nh>
- Larsen M. V., Petersen M., Nyrup J. Do survey estimates of the public’s compliance with COVID-19 regulations suffer from social desirability bias? // *PsyArXiv*, 2020. <https://doi.org/10.31234/osf.io/cy4hk>
- Walter M., Yuichi Sh. A Cognitive-Affective System Theory of Personality: Reconceptualizing Situations, Dispositions, Dynamics, and Invariance in Personality Structure // *Psychological Review*. – 1995. – Vol. 102. – № 2. – P. 246-268.
- Weir K. How COVID-19 attacks the brain // *Monitor*. – 2020. – Vol 51. – № 8. – P. 20.
- Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды. – 1980. – Т. 1. – 229 с.
- Ганзен В.А. Системное описание функционирования психики в актуальном времени // *Вестник ЛГУ*. – 1986. – Т.6. – №1. – С. 62-68.
- Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 176 с.
- Джакупов С.М. Эффективность процесса обучения как психологической системы // *Вестник КазГУ. Серия психологии и социологии*. – 2001. – № 2(7). – С. 9-16.
- Ким А.М. Современная психология понимания. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 320 с.
- Мясищев В.Н. Психология отношений. – М.: Модэк, 2011. – 400 с.
- Росс Л., Нисбетт П. Человек и ситуация. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
- Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер, 2000. – 712 с.
- Хон Н.Н., Рогалева Л.Н., Ким А.М., Айдосова Ж.К., Алдабергенов Н.А. Модель «Большая пятерка», системный подход и эффективность трудовой деятельности // *Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии*. – 2020. – №1(72). – С.85-93.

References

- Anan'yev B. G. (1980) *Izbrannyye psikhologicheskkiye trudy* [Selected psychological works]. Vol 1, 229 p.
- Anderson R. M., Heesterbeek H., Klinkenberg D., Hollingsworth T. D. (2020) How will country-based mitigation measures influence the course of the COVID-19 epidemic? *The Lancet*, Vol 395, pp. 931–934. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30567-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30567-5)
- Barrios J. M., Hochberg Y. V. (2020) Risk perception through the lens of politics in the time of the COVID-19 pandemic (No. 27008; NBER Working Paper). Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w27008>
- Bordalo P., Coffman K., Gennaioli N., Shleifer A. (2020) Older people are less pessimistic about the health risks of COVID-19 (No. 27494; NBER Working Paper). Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w27494>
- Dehning J., Zierenberg J., Spitzner F. P., Wibral M., Neto J. P., Wilczek M., Priesemann V. (2020) Inferring change points in the spread of COVID-19 reveals the effectiveness of interventions. *Science*, Vol 369, Article eabb9789. <https://doi.org/10.1126/science.abb9789>
- Dong E., Du H., Gardner L. (2020) An interactive web-based dashboard to track COVID-19 in real time. *The Lancet Infectious Diseases*, 20, pp. 533–534. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(20\)30120-1](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(20)30120-1)
- Dzhakupov S.M. (2001) Effektivnost' protsesssa obucheniya kak psikhologicheskoy sistemy [The effectiveness of the learning process as a psychological system]. *Bulletin of KazSU. Series of Psychology and Sociology*, 2 (7), pp. 9-16.
- Enserink M., Kupferschmidt K. (2020) With COVID-19, modeling takes on life and death importance. *Science*, Vol 367, pp. 1414–1415. <https://doi.org/10.1126/science.367.6485.1414-b>
- Fetzer T. R., Witte M., Hensel L., Jachimowicz J., Haushofer J., Ivchenko A., Yoeli E. (2020) Global behaviors and perceptions at the onset of the COVID-19 pandemic (No. 27082; NBER Working Paper). Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w27082>
- Gadarian S. K., Goodman S. W., Pepinsky T. B. (2020) Partisanship, health behavior and policy attitudes in the early stages of the COVID-19 pandemic. Retrieved from March 27, 2020 <https://ssrn.com/abstract=3562796>
- Ganzen V.A. (1984) *Sistemnyye opisaniya v psikhologii* [System descriptions in psychology]. Leningrad: Publishing house of Leningrad State University, 176 p.
- Ganzen V.A. (1986) *Sistemnoye opisaniye funktsionirovaniya psikhiki v aktual'nom vremeni* [Systemic description of the functioning of the psyche in the actual time]. *Bulletin of LSU*, Vol 6, no 1, pp. 62-68.
- Götz F. M., Gvirtz A., Galinsky A. D., Jachimowicz J. M. (2020) How personality and policy predict pandemic behavior: Understanding sheltering-in-place in 55 countries at the onset of COVID-19. *American Psychologist*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000740>
- Hale T., Petherick A., Phillips M., Webster S. (2020) Variation in government responses to COVID-19. (Blavatnik School of Government Working Paper Series, University of Oxford). https://www.bsg.ox.ac.uk/sites/default/files/2020-04/BSG-WP-2020-031-v4.0_0.pdf
- Iancheva T. (2020) Psychological consequences of self-isolation and online-education of sports students during a pandemic. *Pedagogy*, Vol 92, no 7, pp. 152-162. <https://www.researchgate.net/publication/344880004>
- Khon N.N., Rogaleva L.N., Kim A.M., Aidossova Zh.K., Aldabergenov N.A. (2020) Model' «Bol'shaya pyaterka», sistemnyy podkhod i effektivnost' trudovoy deyatelnosti [Model “Big Five”, a systematic approach and the efficiency of labor activity]. *Bulletin of KazNU. Series of psychology and sociology*, no 1 (72), pp. 85-93.

Kim A.M. (2000) *Sovremennaya psikhologiya ponimaniya* [Modern psychology of understanding]. Almaty: Kazakh University, 320 p.

Kintsch W. (1998) *Comprehension: a paradigm for cognition*. – Cambridge, Cambridge University Press, 461 p.

Kissler S. M., Tedijanto C., Goldstein E., Grad Y. H., Lipsitch M. (2020) Projecting the transmission dynamics of SARS-CoV-2 through the postpandemic period. *Science*, Vol 368, pp. 860–868. <https://doi.org/10.1126/science.abb5793>

Kroencke L., Geukes K., Utesch T., Kuper N., Back M. (2020) Neuroticism and emotional risk during the COVID-19 pandemic. *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/8c6nh>

Larsen M. V., Petersen M., Nystrup J. (2020) Do survey estimates of the public's compliance with COVID-19 regulations suffer from social desirability bias? *PsyArXiv*. <https://doi.org/10.31234/osf.io/cy4hk>

Myasishchev V.N. (2011) *Psikhologiya otnosheniy* [Relationship psychology]. M.: Modek, 400 p.

Ross L., Nisbett R. (1999) *Chelovek i situatsiya* [Man and the situation]. M.: Aspect Press, 429 p.

Rubinshteyn S.L. (2000) *Osnovy obshchey psikhologii* [Fundamentals of General Psychology]. SPb: Peter, 712 p.

Walter M., Yuichi Sh. (1995) A Cognitive-Affective System Theory of Personality: Reconceptualizing Situations, Dispositions, Dynamics, and Invariance in Personality Structure. *Psychological Review*, Vol 102, no 2, pp. 246-268.

Weir K. (2020) How COVID-19 attacks the brain. *Monitor*, Vol. 51, no 8, pp. 20.

МРНТИ 15.41.43

<https://doi.org/10.26577/JPoS.2021.v76.i1.03>**Г.А. Касен*** , **Д.И. Мухатаева** , **Ж.Б. Жилкишиева**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

ВЗАИМОСВЯЗЬ ВЫБОРА СТРАТЕГИИ ПОВЕДЕНИЯ В КОНФЛИКТЕ И АКЦЕНТУАЦИЙ ХАРАКТЕРА (на примере подростков)

В статье теоретически обосновано и практически доказано, что наличие определенного типа акцентуации характера у подростка обуславливает выбор стратегии поведения в конфликте. Акцентуации рассматриваются как дисгармоничность развития характера, гипертрофированная выраженность отдельных черт личности. В связи с этим предполагается, что эффективность профилактических воздействий на подростка возрастёт на основе учета множественных особенностей характера, в т.ч. патологично развитых.

В статье приводятся результаты экспериментального исследования, направленного на выявление преобладающих типов акцентуаций характера у подростков; изучение их стратегий поведения в конфликтных ситуациях и оценку характера взаимосвязи стратегий поведения в конфликте и типов акцентуаций характера. Выборка состояла из 100 человек. Для оценки акцентуаций характера и стратегий поведения в конфликте были использованы МПДО – Модифицированный опросник для идентификации типов акцентуаций характера у подростков, опросник Кеннета Томаса (Kenneth Thomas) «Определение способов регулирования конфликтов» и тест Розенцвейга. По итогам исследования было выявлено, что подростки с акцентуированными чертами требуют отличного от других отношения, которое будет способствовать более эффективному разрешению конфликтов. На основе выводов исследования обосновывается, что учёт акцентуаций характера повышает возможности профилактики конфликтного поведения подростков.

Ключевые слова: личностные особенности, характер, акцентуации, дисгармоничность, гипертрофированная выраженность, межличностное взаимодействие, конфликт, конфликтная ситуация, стратегии поведения.

G.A. Kassen*, D.I. Mukhatayeva, Zh.B. Zhilkyshiyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

The relationship between the choice of a strategy of behavior in conflict and character accentuations (on the example of teenagers)

The article theoretically justifies and practically proves that the presence of a certain type of character accentuation in a teenager determines the choice of a strategy for behavior in conflict. Accentuations are considered as disharmony of character development, hypertrophied expression of individual personality traits. In this regard, it is assumed that the effectiveness of preventive actions on the adolescent will increase based on the consideration of multiple character traits, including pathologically developed ones.

The article presents the results of an experimental study aimed at identifying the prevailing types of character accentuations in adolescents; the study of their behavior strategies in conflict situations and an assessment of the nature of the relationship between the strategies of behavior in the conflict and the types of character accentuations. The sample consisted of 100 people. To assess the accentuations of character and strategies of behavior in the conflict, the MPDO – Modified questionnaire for identifying the types of character accentuations in adolescents, the questionnaire of Kenneth Thomas (Kenneth Thomas) "Determination of the way of conflict" was used. The study found that adolescents with accentuated traits require a different attitude from others, which will contribute to more effective conflict resolution. Based on the findings of the study, it is substantiated that taking into account character accentuations increases the possibilities of preventive work with conflict behavior of adolescents.

Key words: personal characteristics, character, accentuations, disharmony, hypertrophied expression, interpersonal interaction, conflict, conflict situation, behavior strategies.

Г.А. Қасен*, Д.И. Мухатаева, Ж.Б. Жилкишиева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

Мінездің акцентуациялары мен шиеленістегі мінез-құлық стратегиясын таңдаудың өзара байланысы (жасөспірімдер мысалында)

Мақалада жасөспірімнің мінез-құлқының акцентуациясының белгілі бір түрінің болуы жанжалдағы мінез-құлық стратегиясын таңдауға негізделетіндігі теориялық негізделген және іс жүзінде дәлелденді. Акцентуациялар мінездің дамуының дисгармониялылығы, жеке тұлғаның гипертрофиялық айқындылығы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты жасөспірімге алдын алу әсерлерінің тиімділігі сипаттағы, оның ішінде патологиялық дамыған көптеген ерекшеліктерді есепке алу негізінде өседі деп болжануда.

Мақалада жасөспірімдерде басым акцентуация типтерін анықтауға бағытталған эксперименттік зерттеудің нәтижелері келтірілген; олардың қақтығыстық жағдайлардағы мінез-құлық стратегияларын зерттеу және қақтығыстағы мінез-құлық стратегиялары мен мінез акцентуациясының түрлері арасындағы байланыс сипатын бағалау. Іріктеме 100 адамнан тұрды. Мінез акцентуацияларын және қақтығыстағы мінез-құлық стратегияларын бағалау үшін МПДО – жасөспірімдердегі мінез акцентуациясының типтерін анықтауға арналған модификацияланған сауалнама, Кеннет Томастың (Кеннет Томас) «Конфликт жолын анықтау» сауалнамасы қолданылды. Мінез акцентуациясы жасөспірімдер арасында жиі кездеседі. Біздің зерттеуімізде 100 адамның 64-і мінездің екпінін көрсетті. Зерттеу барысында акцентуацияланған белгілері бар жасөспірімдер басқалардан ерекше қатынасты қажет ететіндігі анықталды, бұл жанжалды тиімді шешуге ықпал етеді. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, кейіпкерлердің акцентуацияларын ескеру жасөспірімдердің жанжалды мінез-құлқымен профилактикалық жұмыс жасау мүмкіндіктерін арттыратындығы дәлелденді.

Түйін сөздер: тұлғалық ерекшеліктері, сипаты, акцентуациясы, дисгармониялылығы, гипертрофияланған айқындылығы, тұлғааралық өзара іс-қимыл, жанжал, жанжал жағдайы, мінез-құлық стратегиясы.

Введение

Широкое распространение конфликтов в общественной жизни, обусловленное современными реалиями (в том числе и пандемией коронавируса), делает актуальной разработку средств и приемов предупреждения и конструктивного разрешения конфликтов.

Проблема копинг-стратегий начала исследоваться относительно недавно следующими зарубежными авторами: Д. Амирахн, Н. Селье, Дж. Роттер, Р. Лазарус, Р. Плутчик, С. Фолкман. Из российских исследователей выделяются более глубокими работами Н.М. Никольская, Р.М. Грановская, С.В. Фролова, Н.А. Сирота, В.М. Ялтонский.

Само же понятие «копинг-поведение» впервые в психологической литературе было применено в 1962 году Л. Мэрфи, изучавшей способ преодоления кризисов развития детьми. Термин «coping» обозначает поведение преодоления, или совладающее, адаптивное поведение. В последующие годы его использовали применительно к стрессовым и конфликтным ситуациям.

Одной из причин негативных последствий конфликтов для отдельного человека и общества в целом является недостаточная

сформированность эффективных стратегий разрешения конфликтных ситуаций. Это связано с тем, что в различных ситуациях взаимодействия люди ведут себя различно, соответственно, одним из условий, обеспечивающих успех того или иного индивида в социальных взаимодействиях, считается выбор им стратегии действий. Вопросы о причинах выбора определенной стратегии поведения, о их связи с личностными характеристиками человека, в частности с акцентуацией характера, становятся всё более общественно значимыми и требующими глубокого изучения.

Искоренить конфликты между людьми и создать полностью бесконфликтное общество невозможно, но способствовать развитию у людей конструктивных и эффективных стратегий разрешения конфликтов является важной задачей современной науки и практики. Для достижения этой цели актуальны и необходимы исследования стратегий конфликтного поведения и социально-психологических факторов, лежащих в их основе. Для своевременной и грамотной коррекции деструктивных или агрессивных форм конфликтного поведения важно использовать индивидуальный подход к каждому человеку, вовлеченному в конфликт, что, в свою очередь,

предполагает знание его личностных особенностей, обуславливающих выбор стратегии поведения человека в конфликте.

Выбор определенной стратегии поведения в конфликте во многом зависит от степени, в которой одна сторона старается удовлетворить собственные интересы и интересы другой стороны. Как показал теоретический анализ проблемы, именно личностные особенности определяют стратегию поведения человека в межличностном взаимодействии, в том числе стратегию поведения в конфликтных ситуациях (Русак, 2014; Васильева, Вокуева, Николаева 2019; Ахметзянова, Кедрова, Рудакова, 2016; Вязовова, Мелехова, Смолярчук, 2019; Рябых, 2015; Самохвалова, 2013 и др.).

Акцентуация характера как предпосылка определенного поведения

Понятие акцентуации в науку впервые ввел немецкий психиатр и психолог, профессор Неврологической клиники Берлинского университета Карл Леонгард, им же была разработана и описана известная классификация типов акцентуации личности (Леонгард, 1981).

В советский период получила большее распространение классификация, предложенная известным детским психиатром, профессором А.Е. Личко (Личко, 1983).

Можно выделить общее для К. Леонгарда и А.Е. Личко представление об акцентуации. Акцентуация проявляется как гипертрофированная выраженность отдельных черт характера. В силу такой выраженности человек с акцентуацией становится уязвимым по отношению к определенным воздействиям. При этом он может быть вполне устойчив по отношению к другим воздействиям. Таким образом, человек с определенной акцентуацией вполне успешно адаптируется в одних ситуациях, но в других социальных ситуациях могут возникнуть трудности в адаптации (Личко, 1983).

Необходимо отметить, что советские ученые, в том числе А. Личко, подчеркивают, что когда говорят об акцентуации, то речь идет об акцентуации характера, а не личности в целом. Это отражает традицию советской психологии четко подчеркивать различия между понятиями личность и характер. В советской психологии подчеркивают, что личность более широкое понятие и помимо характера оно включает в себя такие явления как направленность, мотивы, интеллект и др. (Личко, 1983).

Тогда как западные психологи, говоря о личности, имеют в виду именно характер. Поскольку рассматривают характер как интегративное образование (Личко, 1983).

В целом акцентуации характеризуют личность в различных ее аспектах (Реан, Коломинский, 2000; Паршукова, Выбойщик, 2007).

Одной из распространенных практических ошибок, о которой нас предостерегают исследователи (А.Е. Личко, А.А. Реан, Я.Л. Коломинский и др.), является трактовка акцентуации как установленной патологии. Нельзя отождествлять акцентуации с психопатологией характера. Этот ошибочный стереотип был закреплен и получил распространение потому, что само понятие «акцентуация» появилось и поначалу употреблялось в клинической психологии, лишь позднее оно стало употребляться при изучении характера типичного человека без каких-либо психических отклонений.

Важно понимать, как указывал еще в своих работах К. Леонгард, акцентуированная личность является не патологией, а крайним вариантом нормы.

Исследований на тему того, как же определенные типы акцентуаций характера влияют на поведение в конфликтных ситуациях, недостаточно. Можно указать на исследование российского ученого К.Н. Русак, которая в 2014 году провела исследование влияния акцентуаций характера подростков на выбор стратегии поведения в конфликте (Кудайбергенова, 2016). Недостатком данного исследования было очень маленькая выборка из 30 человек. Также интересно исследование Е.А. Зориной и Л.Г. Агеевой на выявление влияние типа акцентуации характера на стиль поведения в конфликтной ситуации у студентов-психологов (Зорина, 2016).

Кроме этого, имеются разовые исследования влияния акцентуаций характера: на выбор профессии (Крыжановская, 2010); на социализацию личности (Чеверикина, 2012); на социальную адаптацию (Белорусова, 2015); на отдельные особенности поведения (Касен, 2014); в спортивной деятельности (Романова, 2009) и на спортивные достижения (Рудаков, 2017) и др. Эти исследования важны для нас с точки зрения методологии выявления степени влияния и точек пересечения проблем.

Зная личностные особенности подростка, можно заранее прогнозировать его поведение в конфликте, а также, формируя или воспитывая определенные личностные качества, мы можем

формировать более конструктивные формы межличностного взаимодействия в конфликте.

Как показали исследования российских ученых (А.И. Ахметзянова, И.А. Кедрова, Е.В. Рудакова, А.Г. Самохвалова и др.), одной из важных причин, которые затрудняют межличностное взаимодействие подростков, в том числе приводят к росту деструктивных форм поведения в конфликте, является то, что именно в подростковом возрасте формируются так называемые акцентуации характера. Акцентуации характера как усиленные до определенной степени черты личности, как крайний вариант нормы (К. Леонгард, А.Е. Личко, П.Б. Ганнушкин, О.В. Кербиков и др.), рассматриваются нами в качестве важного фактора, обуславливающего поведение подростка в конфликте.

В ситуациях социального взаимодействия, в том числе в конфликтных ситуациях, стратегия поведения строится по-разному, в зависимости от того, например, насколько активно или пассивно человек реализует свои интересы, склонен ли он учитывать интересы других, предпочитает ли он действовать индивидуально или совместно с другими и т.д.

Зная основные стратегии поведения подростков в конфликте и их связь с определенными акцентуациями характера, мы можем грамотно строить работу по профилактике деструктивных форм конфликтного поведения.

Как показывает теоретический анализ, в целом эффективность или успешность социализации человека в любом возрасте зависит от выбранной им стратегии поведения. Также полагаем, что эффективность разрешения конфликтов тоже зависит от выбранной стратегии поведения в конфликте. Сам этот выбор уже обусловлен типом акцентуации характера. Например, можно предположить, что подростки с демонстративной акцентуацией характера склонны выбирать соперничество, тогда как подростки с тревожно-мнительной акцентуацией будут избегать соперничества, а будут больше склонны к избеганию и т.д.

В связи со всем этим мы предположили: если теоретически обосновать и практически доказать, что наличие определенного типа акцентуации характера у подростка обуславливает выбор стратегии поведения в конфликте, то возможности профилактической работы с конфликтным поведением подростков увеличатся, т.к. будут учтены акцентуации (дисгармоничность развития характера, гипертрофированная выраженность отдельных черт личности),

что обуславливает эффективность воздействий на основе учета множественных особенностей характера, в т.ч. патологично развитых.

Били поставлены следующие задачи экспериментального исследования:

- 1) выявление преобладающих типов акцентуаций характера у подростков основной выборки;
- 2) изучение их стратегий поведения в конфликтных ситуациях;
- 3) оценка характера взаимосвязи стратегий поведения в конфликте и типов акцентуаций характера.

Материалы и методы исследования

Для проведения вышеназванного экспериментального исследования была использована батарея диагностических методик:

1. МПДО – Модифицированный опросник для идентификации типов акцентуаций характера у подростков.
2. Опросник Кеннета Томаса (Kenneth Thomas) «Определение способов регулирования конфликтов».
3. Тест Розенцвейга

Осуществлен анализ и математическая обработка полученных результатов. Математическая обработка данных производилась с помощью статистического пакета SPSS, версия 22.0.

Программа исследования включала в себя этапы:

1. Диагностическое исследование (на выборке – 100 человек) с помощью МПДО, для выявления испытуемых с выраженными акцентуациями характера. На основе этого выборка была разделена на две группы: первая выборка составила 64 человека с акцентуированными чертами характера и вторая выборка без акцентуаций характера составила 30 человек. Результаты тестирования 6 человек признаны нами недостоверными, так были превышены показатели по контрольной шкале лжи. Таким образом, 64 человека с акцентуированными чертами характера вошли в экспериментальную группу, 30 человек составили контрольную группу.

2. Диагностическое исследование стратегий поведения в конфликтных ситуациях. Для этого мы применили опросники Томаса и тест Розенцвейга. На основе полученных результатов мы провели сравнительный анализ стратегий поведения в экспериментальной и контрольной группах. На данном этапе для вы-

явления статистически значимых различий мы использовали U критерий Манна-Уитни.

3. Корреляционный анализ с помощью коэффициента корреляций Спирмена – для выявления характера взаимосвязи между стратегиями поведения и типами акцентуаций.

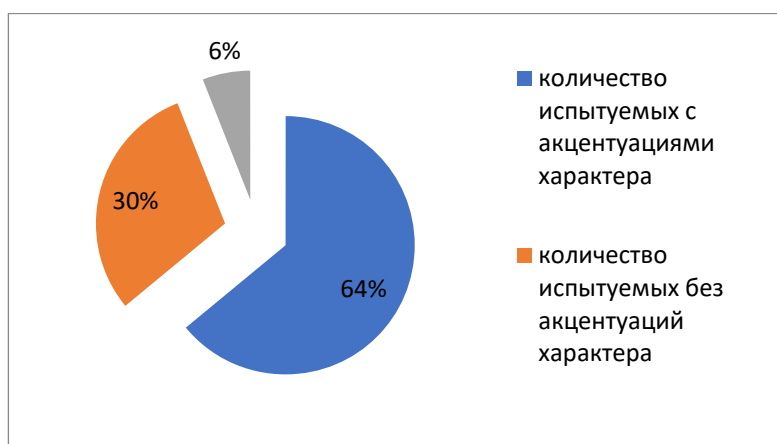
Результаты исследования

Результаты методики МПДО на выявление акцентуаций характера:

Тест МПДО предназначен для выявления типов акцентуаций характера у подростков.

Всего протестировано 100 подростков. Из них у 64 человек выявлены акцентуированные черты характера. У 30 человек не выявлены акцентуации характера. Результаты тестирования 6 человек признаны нами недостоверными, так были превышены показатели по контрольной шкале лжи. Таким образом, 64 человека с акцентуированными чертами характера вошли в экспериментальную группу, 30 человек составили контрольную группу.

Для наглядности на рисунке 1 представлено процентное соотношение частоты встречаемости акцентуаций характера в выборке.

Рисунок 1 – Процентное соотношение частоты встречаемости акцентуаций характера в выборке

Полученный результат соотносится с современными данными, согласно которым от 50 до 80 % подростков имеют ту или иную акцентуацию характера (Ахметзянова, Кедрова, Рудакова, 2016). Поэтому мы можем с уверенностью сказать, что действительно проблема акцентуированных черт характера актуальна.

Итак, акцентуации характера – явление распространённое среди подростков. Естественно, возникает вопрос, как оно влияет на поведение подростка в межличностном взаимодействии. Всегда ли акцентуации обуславливают трудности в межличностном поведении подростков, в том числе неконструктивные формы поведения в конфликтных ситуациях? Или поведение в конфликте зависит от типа акцентуации? Ответы на эти вопросы мы получим далее, рассмотрев данные по типам акцентуации и стратегий поведения в конфликте.

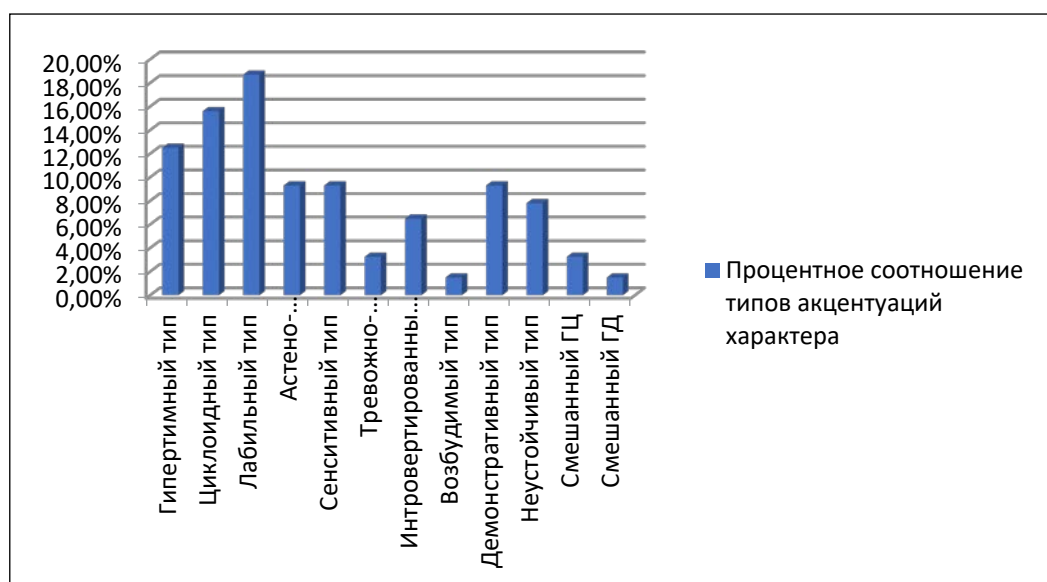
Далее рассмотрим частоту встречаемости разных типов акцентуаций характера.

Как видно на рисунке 2, чаще всего в нашей выборке встречаются такие акцентуации: лабильный тип (у 18,7%), циклоидный (у 15,6%), гипертимный тип (12,5%), также в равных пропорциях встречаются такие типы как, астеноневротический, сензитивный, демонстративный (каждый тип встречается у 9,3% подростков). Другие типы и смешанные типы представлены крайне редко, в единичных случаях.

Яркая выраженность этих акцентуаций обусловлена возрастными особенностями подросткового возраста. «Ведущей психофизиологической особенностью подросткового возраста является нестабильность гормональной, нейрогенной и вегетативной регуляции. Поэтому подростковый возраст характеризуется выраженной эмоциональной неустойчивостью, резкими колебаниями настроения, быстрыми переходами от экзальтации к субдепрессии, эмоциональной чувствительностью, склонностью к аффективным вспышкам» (Smart, Prior, 2011).

Таблица 1 – Частота встречаемости разных типов акцентуаций характера в экспериментальной группе

Тип акцентуаций характера	Частота встречаемости	Процентное соотношение
Гипертимный тип	8	12,5%
Циклоидный тип	10	15,6%
Лабильный тип	12	18,7%
Астено-невротический тип	6	9,3%
Сенситивный тип	6	9,3%
Тревожно-педантический тип	2	3,25%
Интровертированный тип	4	6,5%
Возбудимый тип	1	1,5%
Демонстративный тип	6	9,3%
Неустойчивый тип	5	7,8%
Смешанный ГЦ	2	3,25%
Смешанный ГД	1	1,5%
Смешанный ЛА	1	1,5%

Рисунок 2 – Процентное соотношение типов акцентуаций характера

Выводы по методике:

1. Акцентуации характера довольно распространенное явление среди подростков. В нашем исследовании из 100 человек у 64 выявлена та или иная акцентуация характера.

2. Чаще всего в нашей выборке встречаются следующие акцентуации: лабильный тип (у 18,7%), циклоидный (у 15,6%), гипертимный тип (12,5%), также в равных пропорциях встречаются такие типы, как астеноневротический, сензитивный, демонстративный (каждый тип

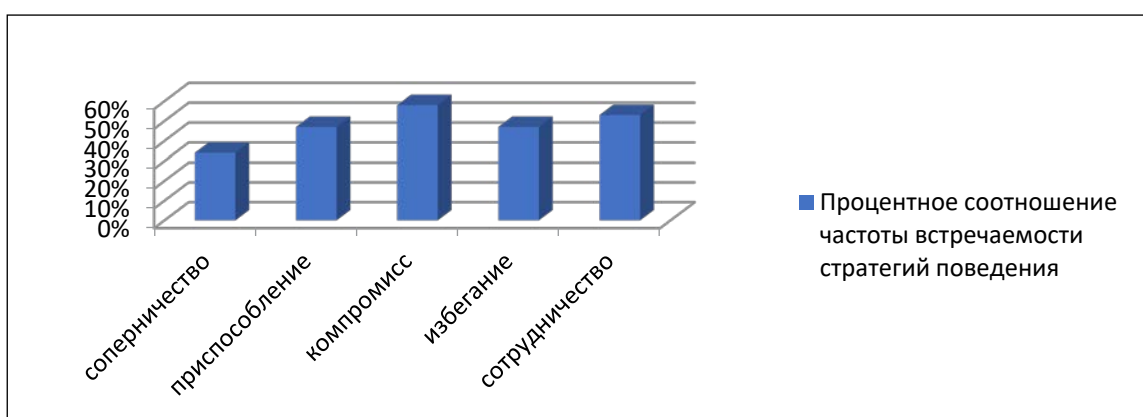
встречается у 9,3% подростков). Другие типы и смешанные типы представлены крайне редко, в единичных случаях. Как нам кажется, более яркая выраженность этих акцентуаций характера обусловлена возрастными особенностями подростков. Действительно, черты характера, такие как: изменчивость настроения, колебания настроения, подвижность, общительность, эмоциональная чувствительность, ранимость, эгоцентризм и желание привлечь к себе внимание, в рамках выявленных акцентуаций

характера типичны для подростков. На втором этапе эмпирического исследования мы провели диагностику стратегий конфликтного поведения с помощью опросника Томаса и теста Розенцвейга.

Результаты методики «Определение способов регулирования конфликтов» К. Томаса. Методика направлена на выявления доминирующей стратегии поведения в конфликтной ситуации. Выделены 5 стратегий поведения: соперничество, сотрудничество, избегание, приспособление и компромисс. Чаще всего определяются смешанные стратегии поведения в конфликтной ситуации.

Таблица 2 – Частота встречаемости стратегий поведения в конфликте по методике К. Томаса

Стратегия поведения	Частота встречаемости (как отдельно, так и в смешанном виде)	Процентное соотношение
соперничество	22	34%
приспособление	30	47%
компромисс	37	58%
избегание	30	47%
сотрудничество	34	53%

Рисунок 3 – Процентное соотношение частоты встречаемости стратегий поведения

На основе полученных данных можно сделать вывод, что наиболее часто используемой стратегией поведения в конфликте у рассматриваемых подростков является компромисс. Эту стратегию выбрали 58% испытуемых. Эти результаты говорят нам о том, что более половины подростков из нашей выборки в конфликтной ситуации стараются идти на уступки, предпочитая частично удовлетворять свои интересы и частично учитывать интересы других, в целях нахождения справедливого решения, удовлетворяющего все стороны конфликта.

На втором месте по частоте встречаемости находится стратегия поведения «сотрудничество». Данную стратегию поведения выбирают 53% испытуемых. Таким образом, половина подростков предпочитает решать конфликты конструктивным способом, совместно с оппонентом находить общее решение, которое может удовлетворить интересы всех сторон.

Одинаково часто наши подростки используют стратегию приспособления и избегания (каждый

по 47%) Стратегия избегания проявляется либо в игнорировании самого факта конфликта, либо «уходом» от конфликта. Эти подростки могут быть неуверенные в своих силах. Формами проявления избегания конфликта могут быть уход от активного взаимодействия, молчание, изоляция, разрыв отношений.

Стратегия приспособления предполагает ориентацию на интересы других людей, в ущерб своих интересов. Часто такие подростки могут находиться в затяжном конфликте, но не предпринимать действия по его разрешению. Для таких подростков могут быть характерны такие особенности, как согласие с другими, подавление своих чувств и желаний, подстройка под других, создание видимости, что их все устраивает.

Реже всего подростки прибегают к соперничеству (34%). Таким образом, только каждый третий подросток в ситуации конфликта готов к соперничеству, борьбе, доминированию. Так эти подростки могут навязывать другой стороне свои интересы и свое решение, действовать в

ущерб интересов других людей. При выборе такой стратегии отсутствует общее решение, удовлетворяющее интересы обеих сторон, поэтому всегда кто-то оказывается победителем, а кто-то проигрывает.

Таким образом, часто в нашей выборке выявляются смешанные стратегии поведения в конфликте. Это означает, что в конфликтной ситуации подростки могут вести себя по-разному. Возможно, их реакция в конфликтной ситуации носит случайный, т.е. непоследовательный характер. Но все же

преобладают конструктивные стратегии, такие как сотрудничество и компромисс.

Какова роль акцентуаций характера в выборе стратегий поведения? На основе полученных результатов мы провели сравнительный анализ стратегий поведения в экспериментальной и контрольной группах для того, чтобы понять, какие статистически значимые различия существуют между подростками с акцентуациями характера и без них. На данном этапе для выявления статистически значимых различий мы использовали U критерий Манна-Уитни.

Таблица 3 – Расчет статистических различий между экспериментальной и контрольной группами по стратегиям поведения в конфликте

	Соперничество	Компромисс	Приспособление	Сотрудничество	Избегание
U Манна-Уитни	767,500	265,500	559,500	562,500	568,500
W Вилкоксона	1263,500	2345,500	1055,500	2642,500	1064,500
Z	-1,922	-5,880	-3,486	-3,467	-3,471
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	0,050	0,000	0,000	0,001	0,001

Согласно таблице 3, между экспериментальной и контрольной группами существуют статистически значимые различия по всем 5 типам

стратегий поведения в конфликте. Характер этих различий помогут понять среднеранговые показатели по стратегиям поведения в конфликте.

Таблица 4 – Среднеранговые показатели стратегий поведения в контрольной и экспериментальной группах

Группа		N	Средний ранг	Сумма рангов
Соперничество	С акцентуациями	64	51,51	3296,50
	Без акцентуаций	30	40,76	1263,50
	Всего	94		
Компромисс	С акцентуациями	64	36,65	2345,50
	Без акцентуаций	30	71,44	2214,50
	Всего	94		
Приспособление	С акцентуациями	64	54,12	3409,50
	Без акцентуаций	30	34,05	1055,50
	Всего	94		
Сотрудничество	С акцентуациями	64	41,29	2642,50
	Без акцентуаций	30	61,85	1917,50
	Всего	94		
Избегание	С акцентуациями	64	54,62	3495,50
	Без акцентуаций	30	34,34	1064,50
	Всего	94		

Из таблицы 4 следует:

1. Среднеранговый показатель по шкале «соперничество» выше в экспериментальной группе. Это означает, что подростки с акцентуациями характера больше, чем подростки без акцентуаций, склонны в конфликтной ситуации выбирать стратегию соперничество.

2. Среднеранговые показатели по шкалам «приспособление» и «избегание» также выше в экспериментальной группе. Это означает,

что подростки с акцентуациями характера больше, чем подростки без акцентуаций, склонны в конфликтной ситуации выбирать эти стратегии.

3. Среднеранговый показатель по шкалам «компромисс» и «сотрудничество» выше в контрольной группе. Это означает, что подростки без акцентуаций характера, больше чем подростки с акцентуациями характера, склонны выбирать эти стратегии.

Рисунок 4 – Среднеранговые показатели в экспериментальной и контрольных группах

Таким образом, мы можем говорить, что наличие акцентуаций характера (пока без анализа типа акцентуаций) приводит подростков к более неконструктивным стратегиям поведения в конфликте (либо они идут на прямую конфронтацию и соперничество, либо

уходят и теряют свои интересы.). Для того, чтобы содержательно оценить характер взаимосвязи типов акцентуаций характера и стратегий поведения в конфликте, мы применили корреляционный анализ с помощью коэффициента корреляции Спирмена.

Таблица 5 – Значимые корреляции между типами акцентуаций и стратегиями поведения в конфликте по опроснику Томаса (в таблице приведены только статистически значимые корреляции).

Типы акцентуаций	Стратегии поведения				
	Соперничество	Компромисс	Приспособление	Сотрудничество	Избегание
Астено-невротич.	-,214*				
Возбудимый	,263**				
Циклоидный		,261*			
Сензитивный		,353**		,289**	
Интровертированный		-,303**		-,361**	,236*
Демонстративный		-,262*		-,284**	
Тревожный			,310*		
Гипертимный				,248*	

** . Корреляция значима на уровне 0,01 (двухсторонняя).

* . Корреляция значима на уровне 0,05 (двухсторонняя).

Результаты по корреляциям:

1. Между стратегией поведения «сотрудничество» и возбудимой акцентуацией характера выявлена сильная положительная корреляция ($,263^{**}$), т.е. прямая взаимосвязь. Это означает, что чем выше показатель по акцентуации «возбудимый», тем больше подросток склонен к соперничеству. Известно, что при повышенных показателях возбудимого типа акцентуации характера подросток склонен к аффективным разрядам, дисфорическим вспышкам. Во время таких состояний подростки очень конфликтны, сами ищут повод для скандала. Также конфликты при возбудимом типе акцентуаций характера связаны с их особенностями личности, такими как: жестокость, себялюбие, неустойчивость, властность, стремление подавить сверстников.

Повод для гнева у таких подростков может быть ничтожен, но он всегда сопряжен хотя бы с незначительным ущемлением прав и интересов возбудимого подростка. При беспрепятственном развитии аффекта бросается в глаза безудержная ярость – угрозы, циничная брань, жестокие побои, безразличие к слабости и беспомощности противника и неспособность учесть превосходящую силу. Таким образом, черты характера возбудимого типа способствуют выбору стратегии соперничества.

2. Между стратегией соперничества и такой акцентуацией, как «астено-невротическая», выявлена отрицательная взаимосвязь, т.е. обратная взаимосвязь ($-,214^*$). Это означает, что чем выше показатель по акцентуации «астено-невротический», тем меньше подросток склонен к соперничеству. Известно, что главной особенностью астено-невротического типа акцентуаций характера является психическая и физическая утомляемость, проявляющаяся в раздражительности, ипохондрии, ослабленности организма. В силу такой повышенной утомляемости эти подростки так же, как подростки возбудимого типа, склонны к аффективным вспышкам. Однако в случае астено-невротического типа вспышка аффекта – это проявление слабости и утомляемости. Такие вспышки у них случайны, не направлены специально на кого-то, но очень скоро такие срывы сменяются раскаянием и даже слезами. В целом, для подростков астено-невротического типа не характерны длительные или осознанные конфликты. Также, видимо, в силу нервно-психической ослабленности такие подростки не склонны к выраженной конфронтации и соперничеству, поскольку такие

формы поведения требуют от человека больших ресурсов, в том числе нервно-психических.

3. Между стратегией «компромисс» и такими акцентуациями характера, как циклоидный, сенситивный, выявлена положительная корреляция, т.е. прямая взаимосвязь. Это означает, чем больше у подростка представлены в характере черты этих типов акцентуаций характера, тем больше они склонны идти на компромисс. Стратегия компромисса означает частичное удовлетворение собственных интересов и частичное удовлетворение интересов партнера (по принципу «ты тут немножко уступи, а я тут немножко уступлю»). Партнеры, идущие на компромисс, исходят из того, что хоть какой-то выигрыш выгоден, что уступка в одном может дать выигрыш в другом, что «половинчатое» решение лучше, чем отсутствие решения. Компромисс снимает напряженность, помогает найти оптимальное решение в ситуации, когда полное удовлетворение интересов сторон невозможно.

Известно, что главной особенностью циклоидов является цикличная смена настроения и жизненного тонуса. В период подъема настроения циклоиды ведут себя как гипертимы, в период спада настроения циклоиды впадают в состояние депрессии и уныния. В этот период уныния какие-либо укоры или замечания могут вызвать у них раздражение или гнев, но все же циклоиды редко вступают в прямой конфликт. Также редко конфликтуют представители сенситивного типа акцентуаций характера. Это очень чувствительные, ранимые подростки. Они избегают шумных сверстников, драк, разборок. В конфликте занимают пассивную позицию, не стремятся отстаивать свои интересы.

4. Между стратегией «компромисс» и такими акцентуациями характера, как интровертированный и демонстративный, выявлена отрицательная корреляция, т.е. обратная взаимосвязь. Это означает, чем меньше у подростка представлены черты характера интровертированного и демонстративного типов, тем больше они склонны выбирать стратегию поведения компромисс. Известно, что главной особенностью интровертированного типа является замкнутость, отгороженность, неумение устанавливать контакты с окружающими людьми. Такой подросток живет в своем мире, у него обычно свои, непонятные для других интересы. Часто такой подросток относится к другим с некоторой снисходительностью, пренебрежени-

ем к их обиденности, но все же такие подростки страдают от своего одиночества и неумения общаться. Но если такой подросток попадает в ситуацию, которая входит в противоречие их внутренним принципам, то он может с завидной последовательностью и стойкостью и упорством отстаивать свою позицию, не учитывая позицию других (например, уйти с экзамена, не согласившись с темой предложенного сочинения). Известно, что главной особенностью истероидного типа акцентуаций характера является беспредельный эгоцентризм, высокое самомнение, желание привлечь к себе внимание. Видимо, эти черты осложняют решение конфликта путем взаимных уступок, поэтому для демонстративных подростков менее характерен выбор стратегии компромисса.

5. Между стратегией «приспособление» и тревожным типом акцентуации характера выявлена положительная корреляция, т.е. прямая взаимосвязь. Это означает, что чем больше представлены в характере подростка черты тревожного типа, тем сильнее у него склонность к выбору стратегии поведения как «приспособление». Данная стратегия проявляется в том, что человек больше ориентируется на интересы другого, приносит свои интересы в жертву интересам других, он приспосабливается к требованиям других. Видимо, тревожная мнительность, нерешительность, неуверенность подростков с тревожно-педантичным типом акцентуаций характера становятся причиной выбора стратегии приспособления.

6. Между стратегией «избегание» и интровертированным типом акцентуации характера выявлена положительная корреляция, т.е. прямая взаимосвязь. Это означает, чем больше в характере подростка представлены такие черты, как отгороженность и замкнутость, тем сильнее склонность к выбору стратегии избегания. Избегание – это реакция на конфликт, выражающаяся в игнорировании и фактическом отрицании конфликта по принципу «я не вмешиваюсь», это реакция ухода от взаимодействия. Поскольку интровертированные подростки, в силу своей отгороженности и замкнутости, не желают и не умеют устанавливать контакты с другими, для них более комфортным стилем взаимодействия с окружающими людьми является уход от социального взаимодействия, в том числе от конфликтного взаимодействия.

7. Между стратегией «сотрудничество» и такими акцентуациями характера, как гипертим-

ная и чувствительная, выявлена положительная корреляция, т.е. прямая взаимосвязь. Это означает, что чем больше в характере подростка представлены гипертимные черты и чувствительные черты, тем больше они склонны выбирать стратегию поведения в конфликте «сотрудничество». Стратегия поведения в конфликте «сотрудничество» – это разрешение конфликта максимально конструктивным способом, при котором, насколько возможно, удовлетворяются интересы обеих сторон. В силу веселого, жизнерадостного характера гипертимы вступают в конфликты редко, лишь в условиях жесткой дисциплины и монотонного одиночества. Наличие хороших коммуникативных и организаторских качеств гипертимы умеют решать конфликтные ситуации и склонны к сотрудничеству. Также, подростки с чувствительным типом акцентуаций характера склонны выбирать сотрудничество. Скорее всего, здесь играют роль такие качества чувствительности, как высокая эмпатия и умение поставить себя на место другого.

8. Между стратегией «сотрудничество» и такими акцентуациями характера, как интровертированный тип и демонстративный тип, выявлена отрицательная корреляция, т.е. обратная взаимосвязь. Это означает, чем сильнее представлены в характере подростка такие черты, как замкнутость, отгороженность, или эгоцентризм, тем реже они выбирают сотрудничество в конфликтной ситуации.

Проведенный корреляционный анализ позволяет сделать выводы:

- Между типами акцентуаций характера и стратегиями поведения в конфликте существуют как прямые, так и обратные взаимосвязи. Это означает, что одни акцентуации способствуют выбору определенных стратегий поведения в конфликте, т.е. делают их для подростков более приемлемыми, другие акцентуации, наоборот, снижают вероятность использования тех или иных стратегий.

- С выбором стратегии соперничество связан возбудимый тип акцентуации характера. Т.е. есть большая вероятность, что подростки с возбудимым типом акцентуации будут выбирать в конфликтной ситуации стратегию соперничества и конфронтации. Астеноневротический тип акцентуации характера, наоборот, снижает вероятность использования данной стратегии.

- С выбором стратегии компромисс связаны такие акцентуации, как циклоидный и

сенситивный. Т.е. высока вероятность, что подростки с чертами характера этих типов акцентуаций будут выбирать в конфликтной ситуации компромисс. Наоборот, наличие черт демонстративного и интровертированного типов акцентуаций характера снижает вероятность того, что подростки выбирают в конфликтной ситуации компромисс.

- с выбором стратегии приспособления связан тревожный тип акцентуации характера;

- с выбором стратегии сотрудничества связаны такие акцентуации, как сенситивный и гипертимный. Наоборот, реже всех выбирают эту стратегию подростки с интровертированным и демонстративными типами акцентуаций характера;

- с выбором стратегии избегания связан интровертированный тип акцентуации характера.

Результаты теста Розенцвейга.

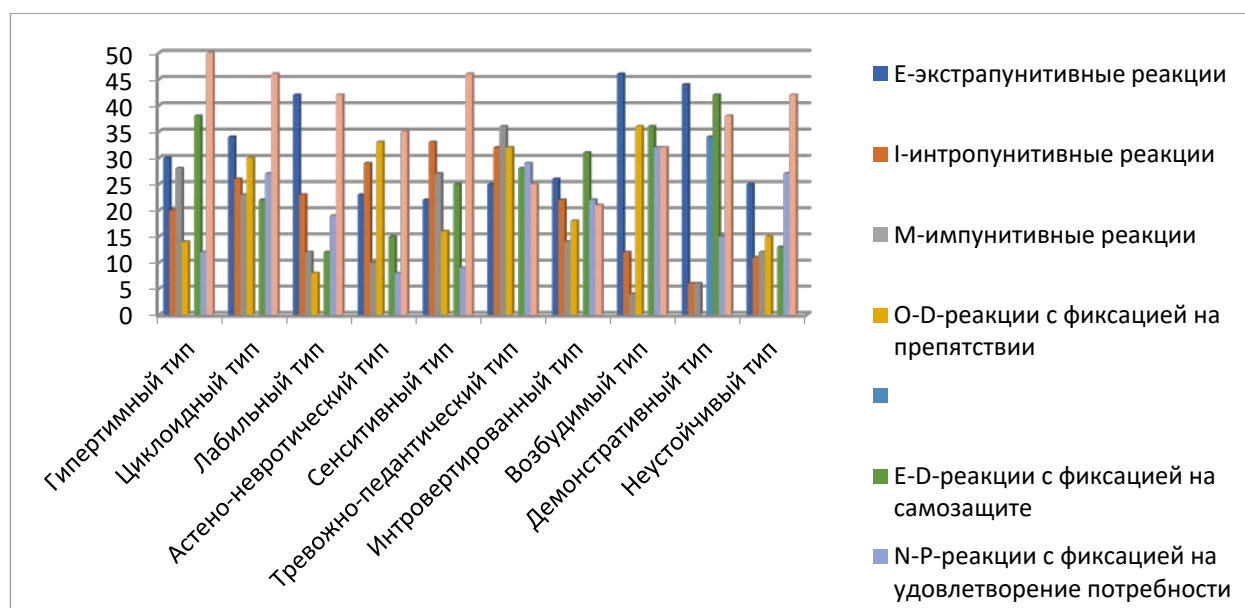
Методика предназначена для исследования реакций на неудачу и способов выхода из ситуаций, препятствующих деятельности или удовлетворению потребностей личности.

Когда мы планировали наше исследование, мы выбрали эту методику для того, чтобы получить данные о том, как отличаются типы реакции подростков на ситуации фрустрации от нормативных данных. Результаты анализа этих данных представлены в таблице 6.

Согласно таблице 6, у подростков с различными типами акцентуаций выявлены отличия от нормативных показателей. По шкале «Е-экстрапунитивные реакции» выявлено превышение показателей от нормативных у подростков с возбудимым и демонстративными типами акцентуации характера. Так, например, испытуемая Д с демонстративным типом акцентуации характера в ситуации № 9 дает ответ, который мы оценили как Экстрапунитивный по направленности и по типу реакции как фиксация на удовлетворение потребности. В ситуации №9 первый человек говорит: «Я понимаю, что Вам нужен ваш плащ, однако вы должны подождать до обеда, пока не придет заведующий». Ответ испытуемой: «Сейчас позовите вашего заведующего, мне сейчас нужен мой плащ».

Таблица 6 – Особенности восприятия ситуации фрустрации по методике Розенцвейга у подростков с различными типами акцентуаций характера

Шкала методики	Значение, % по типам акцентуаций										Нормативный показатель, %
	Гипертимный тип	Циклоидный тип	Лабильный тип	Астено-невротический тип	Сенситивный тип	Тревожно-педантичный тип	Интровертированный тип	Возбудимый тип	Демонстративный тип	Неустойчивый тип	
Е-экстрапунитивные реакции	30	34	42	238	225	25	26	56	54	25	46-52
И-интропунитивные реакции	20	26	222	229	334	332	222	112	6	111	25-27
М-импунитивные реакции	38	223	112	110	224	326	214	44	6	112	23-26
О-D-реакции с фиксацией на препятствии	114	330	18	333	116	332	118	336	34	115	32-34
Е-D-реакции с фиксацией на самозащите	32	222	212	115	225	228	331	336	42	113	35-39
N-P-реакции с фиксацией на удовлетворение потребности	12	222	119	88	99	234	222	232	15	226	27-30
GCR-коэффициент групповой конформности	450	432	442	335	446	225	221	332	38	442	от 45

Значения по I-интропунитивным реакциям превышают норму у подростков с тревожно-педантичными и сенситивными чертами характера. Испытуемая Ж. с астено-невротическим типом акцентуации в ситуации № 9 дает такой ответ: «Я как всегда не вовремя, хорошо я подожду до обеда».

Значения по «M-импунитивные реакции» превышают нормы у гипертимных и тревожных подростков. Испытуемая с гипертимным типом отвечает на № 9 ситуацию так: «Ничего страшного, пока кофе попью».

Значения по типу реакции «O-D-реакции с фиксацией на препятствии» оказались выше нормативных у подростков с астено-невротическим и демонстративным типом. Так в ответе испытуемого с демонстративным типом акцентуации акцентируется возникшее препятствие. «Как раз идет дождь, я рассчитывала на этот плащ, он мне сейчас нужен».

Значения по типу реакции «E-D-реакции с фиксацией на самозащите» оказались выше нормативных значений у демонстративного типа акцентуации.

Так, например, в ситуации №10 на прямое обвинение во лжи «Вы лжец, вы сами это знаете» испытуемая отвечает так: «Извините, но я не лжец, мои родители меня так не учили».

Значения по типу реакции «N-P-реакции с фиксацией на удовлетворение потребности» оказались выше нормативных у подростков с акцентуациями характера как: тревожно-

педантичные и возбудимые. Представители этих акцентуаций проявляют ригидность, каждый раз требуя или ожидая разрешение ситуации.

Фактор GCR, который отражает сходство со статистически определенным наиболее часто встречающимся (нормативным) типом реагирования, ниже нормативного почти у всех типов акцентуации, кроме гипертимного и сенситивного. Этот фактор является мерой индивидуальной адаптации субъекта к своему социальному окружению. Он определяется путем сравнения ответов испытуемого со стандартными (нормативными) величинами, полученными путем статистического подсчета. Таким образом, можно говорить о том, что наличие акцентуации, чаще всего характера, снижает уровень индивидуальной адаптации подростка к социальному окружению.

Выводы по методике:

- Наличие каких-либо акцентуаций характера у подростков часто негативно влияет на их поведение в ситуации фрустрации. Потому что поведение в ситуации фрустрации у этих подростков отличается от нормативного поведения.

- Например, подростки с возбудимым и демонстративным типами акцентуаций характера склонны к экстрапунитивным реакциям в ситуации фрустрации.

- Тогда как подростки с тревожно-педантичным и астено-невротическим типами акцентуаций характера склонны к интропунитивным реакциям.

- Подростки с астено-невротическим типом и с демонстративным типом в ситуации фрустрации сильно фиксируются на препятствии.

- Подростки с демонстративным типом акцентуации часто склонны к самозащитным реакциям.

- Тревожно-педантичный тип и возбудимый тип акцентуации может формировать у подростков ригидный способ разрешения ситуации.

- Наличие акцентуации, чаще всего характера, снижает уровень индивидуальной адаптации подростка к социальному окружению.

Выводы и заключение

1. Акцентуации характера довольно распространенное явление среди подростков. В нашем исследовании из 100 человек у 64 выявлена та или иная акцентуация характера.

2. Чаще всего в нашей выборке встречаются такие акцентуации: лабильный тип (у 18,7%), циклоидный (у 15,6%), гипертимный тип (12,5%), также в равных пропорциях встречаются такие типы, как астеноневротический, сензитивный, демонстративный (каждый тип встречается у 9,3% подростков). Другие типы и смешанные типы представлены крайне редко, в единичных случаях. Как нам кажется, более яркая выраженность этих акцентуаций характера обусловлена возрастными особенностями подростков.

3. В нашей выборке выявляются смешанные стратегии поведения в конфликте. Это означает, что в конфликтной ситуации подростки могут вести себя по-разному. Возможно, их реакция в конфликтной ситуации носит случайный, т.е. непоследовательный характер. Но все же преобладают конструктивные стратегии, такие как сотрудничество и компромисс. Стратегия соперничества встречается реже, чем другие стратегии.

4. Между типами акцентуаций характера и стратегиями поведения в конфликте существуют как прямые, так и обратные взаимосвязи. Это означает, что одни акцентуации способствуют выбору определенных стратегий поведения в конфликте, т.е. делают их для подростков более приемлемыми, другие акцентуации, наоборот, снижают вероятность использования тех или иных стратегий.

5. С выбором стратегии соперничество связан возбудимый тип акцентуации характера. Т.е. есть большая вероятность, что подростки с возбудимым типом акцентуации будут выбирать в конфликтной ситуации стратегию соперничества и конфронтации. Астено-невротический тип акцентуации характера, наоборот, снижает вероятность использования данной стратегии.

6. С выбором стратегии компромисса связаны такие акцентуации, как циклоидный и сензитивный. Т.е. высока вероятность, что подростки с чертами характера этих типов акцентуаций будут выбирать в конфликтной ситуации компромисс. Наоборот, наличие черт демонстративного и интровертированного типов акцентуаций характера снижают вероятность того, что подростки выбирают в конфликтной ситуации компромисс.

7. С выбором стратегии приспособления связан тревожный тип акцентуации характера.

8. С выбором стратегии сотрудничества связаны такие акцентуации, как сензитивный и гипертимный. Наоборот, реже всех выбирают эту стратегию подростки с интровертированным и демонстративным типами акцентуаций характера.

9. С выбором стратегии избегания связан интровертированный тип акцентуации характера.

10. Наличие каких-либо акцентуаций характера у подростков часто негативно влияет на их поведение в ситуации фрустрации, потому что поведение в ситуации фрустрации у этих подростков отличается от нормативного поведения.

Опираясь на итоги исследования, можно утверждать, что подростки с акцентуированными чертами требуют отличного от других отношения, которое будет способствовать более эффективному разрешению конфликтов.

Учет акцентуаций характера повышает возможности профилактической работы с конфликтным поведением подростков, в соответствии с этим профилактическая работа с поведением подростка в конфликтной ситуации должна строиться в зависимости от наличия той или иной акцентуации.

Литература

- Акцентуации характера: учебное пособие / Л.П. Паршукова, И.В. Выбойщик. – 2-е изд., испр. и доп. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 84 с
- Ахметзянова А.И., Кедрова И.А., Рудакова Е.В. Психологические особенности личности подростков, детерминирующие их девиантное поведение // *Акмеология*. – М. – 2016. – № 4 (60). – С. 201-210.
- Ахметова Л.С. Конфликтология: учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 170 с.
- Белорусова А.В. Изучение влияния акцентуаций характера на социальную адаптацию в юношеском возрасте // *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. – 2015. – Т. 18. – С. 16-20.
- Васильева А.С., Вокуева А.С., Николаева А.А. Влияние характерологических особенностей личности педагога на поведение в конфликтной ситуации // *Вестник университета*. – 2019. – № 2. – С.157-163.
- Вязовова Н.В., Мелехова В.М., Смолячук И.В. Особенности влияния характера на стратегии поведения субъекта конфликта // *Психолого-педагогический журнал «Гаудеамус»*. – 2019. – Т.18 – №2 (40). – С.43-55.
- Зорина Е.А., Агеева Л.Г. Влияние типа акцентуации характера на стиль поведения в конфликтной ситуации у студентов-психологов // *Современные научные исследования и инновации*. – 2016. – № 12. [Электронный ресурс].
- Крыжановская И.В. Влияние акцентуаций характера на выбор профессий сферы экологии и природных ресурсов // *Электронный журнал «Психологическая наука и образование»*. – 2010. – № 2. Режим доступа: https://psyjournals.ru/files/27835/psyedu_ru_2010_2_Krijanovskaya.pdf
- Касен Г.А. Влияние акцентуаций характера на суицидальное поведение // *Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки»*. – 2014. – №3 (43). – С. 52 – 62.
- Құдайбергенова Ә.М. Білім беру аймағындағы конфликтология: оқу құралы. – Өңд., толықт. 2-басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 192 б.
- Леонгард К. Акцентуированные личности: Пер. с нем. – Киев, 1981. – С.7-19.
- Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л., 1983. – С.12-28.
- Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 416 с.
- Романова О.В. Роль акцентуаций характера личности в спортивной деятельности: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – СПб., 2009. – 24 с.
- Рудаков А.Л. Влияние акцентуаций характера на спортивные достижения борцов // *Universum: Психология и образование*: электрон. научн. журн. – 2017. – № 5(35).
- Русак К.Н. Связь стратегий поведения в конфликтных ситуациях с акцентуациями характера в подростковом возрасте // *Наука. Мысль*: электронный периодический журнал. – 2014. – №9.
- Рябых М.И. Влияние личностных особенностей подростков на выбор стратегий поведения в конфликте // *Электронный научный журнал «Наука и перспективы»*. – 2015. – № 2. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-lichnostnyh-osobennostey-podrostkov-na-vybor-strategiy-povedeniya-v-konflikte/viewer>
- Самохвалова А.Г. Акцентуации характера как фактор затрудненного общения подростков // *Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика*. – 2013. – №4. – С.47-53.
- Чеверикина Е.А. Влияние акцентуаций характера на социализацию аддиктивной личности // *Научный диалог*. – 2012. – №11. – С.72-83.
- Шакиров С.Е. К вопросу о развитии конфликтологии в Республике Казахстан // *Вестник. Серия философии, культурологии и политологии*. – 2018. – №4 (66). – С.116-128.
- Smart D., Prior M. et al. Children with reading difficulties: A six-year follow-up from early primary school to secondary school // *Australian Journal of Psychology*. – 2011. – Vol. 35. – P. 45-53.

References

- Akhmetova L. S. (2003) *Konfliktologiya [Conflictology] a textbook*. Almaty. Kazakh University, 170 p. (In Russian)
- Akhmetzyanova A.I., Kedrova I.A., Rudakova Ye.V. (2016) *Psikhologicheskiye osobennosti lichnosti podrostkov, determiniruyushchiye ikh deviantnoye povedeniye [Psychological characteristics of the personality of adolescents that determine their deviant behavior]*. *Akmeologiya*. M., no 4 (60), pp. 201-210. (In Russian)
- Belorusova A.V. (2015) *Izucheniye vliyaniya aktsentuatsiy kharaktera na sotsial'nyuyu adaptatsiyu v yunosheskom vozraste [Study of the influence of character accentuations on social adaptation in adolescence]*. *Scientific and methodological electronic journal "Concept"*, Vol. 18, pp. 16-20. (In Russian)
- Cheverikina Ye.A. (2012) *Vliyaniye aktsentuatsiy kharaktera na sotsializatsiyu addiktivnoy lichnosti [The influence of character accentuations on the socialization of an addictive personality]*. *Scientific dialogue*, no11, pp.72-83. (In Russian)
- Kassen G.A. (2014) *Vliyaniye aktsentuatsiy kharaktera na suitsidal'noye povedeniye. [The influence of character accentuations on suicidal behavior]*. *Bulletin of KazNU. Series "Pedagogical Sciences"*, no 3 (43), pp. 52 – 62. (In Russian)
- Kryzhanovskaya I.V. (2010) *Vliyaniye aktsentuatsiy kharaktera na vybor professiy sfery ekologii i prirodnykh resursov [Influence of character accentuations on the choice of professions in the sphere of ecology and natural resources]*. *Electronic journal "Psychological Science and Education"*, № 2. Access mode: https://psyjournals.ru/files/27835/psyedu_ru_2010_2_Krijanovskaya.pdf (In Russian)
- Kudaibergenova A.M. (2016) *Bilim berý aimaǵyndaǵy konfliktologiya [Conflictology in the field of education] a textbook*. Revised and supplemented 2nd edition. Almaty, Kazakh University, 192 p. (In Kazakh)

- Leonhard K. (1981) Aktsentuirovannyye lichnosti [Accentuated personality]. Translated from German, Kiev, pp. 7-19. (In Russian)
- Lichko A.Ye. (1983) Psikhopatii i aktsentuatsii kharaktera u podrostkov [Psychopathies and character accentuations in adolescents]. L., pp.12-28. (In Russian)
- Parshukova L.P., Vyboyshchik I.V. (2007) Aktsentuatsii kharaktera. uchebnoye posobiye. – 2-ye izd., ispr. i dop. [Accentuation of character. textbook. 2nd ed., Rev. and add.]. Chelyabinsk. Publishing House YUUrGU, 84 p. (In Russian)
- Rean A.A., Kolominskiy YA. L. (2000) Sotsial'naya pedagogicheskaya psikhologiya [Social educational psychology] SPb.: Publishing house "Piter", 416 p. (In Russian)
- Romanova O.V. (2009) Rol' aktsentuatsiy kharaktera lichnosti v sportivnoy deyatel'nosti. avtoreferat dis ... kan. psikhol.nauk [The role of personality character accentuations in sports activity]. Abstract of the thesis ... candidate of psychological sciences. St. Petersburg, 24 p. (In Russian)
- Rudakov A.L. (2017) Vliyaniye aktsentuatsiy kharaktera na sportivnyye dostizheniya bortsov [Influence of character accentuations on sports achievements of fighters]. Universum. Psychology and education: electron. scientific. zhurn., no 5 (35). (In Russian)
- Rusak K.N. (2014) Svyaz' strategiy povedeniya v konfliktnykh situatsiyakh s aktsentuatsiyami kharaktera v podrostkovom vozraste [Relationship between behavioral strategies in conflict situations with character accentuations in adolescence]. Science. Thought: electronic periodical journal, no 9. (In Russian)
- Ryabykh M.I. (2015) Vliyaniye lichnostnykh osobennostey podrostkov na vybor strategiy povedeniya v konflikte [Influence of personality traits of adolescents on the choice of behavior strategies in conflict]. Electronic scientific journal "Science and Perspectives", no 2. Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-lichnostnyh-osobennostey-podrostkov-na-vybor-strategiy-povedeniya-v-konflikte/viewer>. (In Russian)
- Samokhvalova A.G. (2013) Aktsentuatsii kharaktera kak faktor zatrudnennogo obshcheniya podrostkov [Character accentuations as a factor of difficult communication between adolescents]. Bulletin of the Kostroma State University. Series: Pedagogy. Psychology. Sociokinetics, no 4. pp. 47-53. (In Russian)
- Shakirov S. E. (2018) K voprosu o razvitiy konfliktologii v Respublike Kazakhstan [On the development of conflictology in the Republic of Kazakhstan]. Bulletin. Series of philosophy, cultural studies and political science, no 4 (66), pp. 116-128. (In Russian)
- Smart D., Prior M. et al. (2011) Children with reading difficulties. A six-year follow-up from early primary school to secondary school. Australian Journal of Psychology, vol. 35, pp. 45-53.
- Vasilyeva A.S., Vokueva A.S., Nikolaeva A.A. (2019) Vliyaniye kharakterologicheskikh osobennostey lichnosti pedagoga na povedeniye v konfliktnoy situatsii [The influence of the characterological characteristics of the teacher's personality on behavior in a conflict situation]. University Bulletin, no 2, pp. 157-163. (In Russian)
- Vyazovova N.V., Melekhova V.M., Smolyarchuk I.V. (2019) Osobennosti vliyaniya kharaktera na strategii povedeniya subyekta konflikta [Features of the influence of character on the behavior strategies of the subject of the conflict]. Psychological and pedagogical journal "Gaudeamus", vol. 18, no 2 (40), pp.43-55. (In Russian)
- Zorina Ye.A., Ageyeva L.G. (2016) Vliyaniye tipa aktsentuatsii kharaktera na stil' povedeniya v konfliktnoy situatsii u studentov-psikhologov [The influence of the type of character accentuation on the style of behavior in a conflict situation among students of psychology]. Modern scientific research and innovations, no 12 [Electronic resource]. (In Russian)

МРНТИ 15.21.35

<https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v76.i1.04>

А.Е. Бектурсынова*, **А.С. Даукешов**, **А.М. Кустубаева** ,
А.Т. Камзанова , **М.К. Жолдасова**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: aibike.bektursynova@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ БОС-ТРЕНИНГА НА КОГНИТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ

Технология биологической обратной связи является перспективным направлением в поведенческой психотерапии. Данный метод широко используется в клинической практике для коррекции психофизиологических нарушений, а также улучшения познавательных способностей, производительности, стрессоустойчивости, при депрессивных состояниях и т.д. Поскольку он неинвазивен и не требует приема лекарств, риск нежелательных побочных эффектов невелик по сравнению с другими методами лечения.

В статье представлено ознакомление с областью применения биологической обратной связи. Также уделено внимание литературному обзору исследований в области улучшения внимания у здоровых лиц и исследований коррекции депрессивного состояния. Согласно проведенным исследованиям, было выявлено, что основными методами повышения внимания у здоровых лиц при помощи технологии биологической обратной связи с применением ЭЭГ являются тренировки на повышение бета-ритмов (12-18 Гц) и подавление тета-ритмов (4-7 Гц), а также SMR-тренинг (12-15 Гц). Также в данной статье содержится обзор литературы по биологической обратной связи (БОС), посвященной проблеме депрессивного состояния. Исследования показывают эффективность тренировок биологической обратной связи для уменьшения депрессивного состояния, которые основаны на повышении альфа-ритмов (8-12 Гц) и на изменении альфа-асимметрий в префронтальных областях мозга.

Ключевые слова: биологическая обратная связь, внимание, депрессия.

A.E. Bektursynova*, A.S. Daukeshov,
A.M. Kustubaeva, A.T. Kamzanova, M. K. Zholdasova,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: aibike.bektursynova@gmail.com

Researches on the effect of biofeedback training on cognitive processes and emotional states

Biofeedback method is a perspective approach in the behavioral psychiatry. It is widely used in clinical practice for correction of psychophysiological disorders, as well as for enhancement of cognitive abilities, productivity, stress tolerance, depression, etc. As this method is non-invasive and does not require medication, there is a relatively low risk of undesirable side effects in comparison with other means of treatment.

In this paper the familiarization and applications of biofeedback are presented. A special accent is made in regard to literature review on the theme of enhancement of attention in health and correction of depressive state. According to the conducted studies, it was revealed that the main methods approaches for attention improvement in health with the use of neurofeedback are trainings for increasing beta rhythms (12-18 Hz) and theta rhythms suppression (4-7 Hz), as well as SMR training (12-15 Hz). This article also provides a review of the literature on biofeedback devoted to the problem of the depressive state. Researches show that biofeedback trainings aimed in increasing alpha rhythms (8-12 Hz) and altering alpha asymmetries in the prefrontal regions of the brain show positive effect on the depression reduction.

Key words: biofeedback, attention, depression.

А.Е. Бектурсынова*, А.С. Даукешов,
А.М. Кустубаева, А.Т. Камзанова, М.К. Жолдасова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: aibike.bektursynova@gmail.com

БКБ-тренингісінің танымдық процестер мен эмоционалды күйге әсерін зерттеу

Биологиялық кері байланыс технологиясы бихивиаралды психотерапияның перспективті бағыттарының бірі болып табылады. Бұл әдіс клиникалық тәжірибеде психофизиологиялық бұзылуларды түзетуде және де танымдық қабілеттерді, күйзеліске төзімділікті арттыру бағытында, депрессиялық күйлерде және т.б. жағдайларда кеңінен қолданылады.

Мақалада жалпы биологиялық кері байланыс туралы және оның қолдану салалары жайлы сипатталған. Сондай-ақ, сау адамдарда зейінді жақсарту саласындағы зерттеулерге әдеби шолу жасалды. Жүргізілген зерттеулерге сәйкес ЭЭГ қолданумен жүзеге асатын биологиялық кері байланыс технологиясының көмегіне жүгіне отырып, сау адамдардың зейінін арттырудың негізгі әдістері бета-ырғақтарды (12-18 Гц) арттыруға және тета-ырғақтарды (4-7 Гц) төмендетуге арналған тренингтер, және де SMR тренинг (12-15 Гц) болып табылатыны анықталды. Сондай-ақ, бұл мақалада депрессиялық күй мәселесіне бағытталған биологиялық кері байланыс (БКБ) туралы әдебиеттерге шолу жасалды. Зерттеулер негіздеме келе, биологиялық кері байланыс тренингтерінің көмегіне жүгіне отырып альфа-ырғақтарының жоғарылауы (8-12 Гц) мен ми жартышарының алдыңғы бөлігіндегі альфа асимметрия күйін ретке келтіру, депрессиялық күйді төмендетуде өз тиімділігін көрсетті деген тұжырымдама жасалды.

Түйін сөздер: биологиялық кері байланыс, зейін, депрессия.

Введение

В настоящее время тренинги по биологической обратной связи активно используются в области медицины, психологии, реабилитационной практики. Это позволяет не только вовлечь пациентов в лечение, но и научить их поддерживать физиологические процессы на необходимом уровне. Следовательно, эта технология может рассматриваться с корректирующей и профилактической точек зрения. Существует большая область применения метода биологической обратной связи. В медицине эта технология позволяет проводить корректирующие работы по таким заболеваниям, как: хроническая и фантомная боль, мигрень, астма, диабет, лечение алкоголизма, наркомании и других видов наркомании, лечение депрессии, аутизма, синдрома дефицита внимания и гиперактивности и другие психические расстройства, а также улучшение состояния при церебральном параличе, заболеваниях сердца, реабилитации после инсульта и т.д. Помимо лечения соматических и психических заболеваний, биологическая обратная связь широко используется для снятия стресса и тревоги, улучшения сна, а также в спорте и т.д.

Биологическая обратная связь (БОС) – это научно обоснованная методика, направленная на укрепление личной осведомленности и контроля над телом и разумом. Посредством звуковых,

визуальных или иных стимулов, аппарат БОС способен сообщать основные биологические показатели в режиме реального времени.

Основная парадигма биологической обратной связи предполагает, что, когда человеку предоставляется информация или обратная связь о биологических процессах, она позволяет ему повысить осведомленность и получить сознательный контроль. Принцип биологической обратной связи довольно прост: он использует электронные инструменты, такие как ЭЭГ, ЭМГ, ЭКГ и т.п., для обнаружения активности и изменения целевых физиологических показателей и обеспечения обратной связи о текущих условиях и реакции на попытки пациентов контролировать её. В зависимости от условий существуют следующие основные виды терапии биологической обратной связи: термическая биологическая обратная связь, электромиография (ЭМГ), тренировка гальванической реакции кожи, биологическая обратная связь с вариабельностью сердечного ритма и нейробиологическая обратная связь.

Одним из них является электроэнцефалограмма (ЭЭГ). Данный вид биологической обратной связи носит название ЭЭГ-биоуправление, или нейробиоуправление (neurofeedback). Этот метод позволяет регулировать ритмы головного мозга и является эффективным средством для лечения психических заболеваний,

таких как эпилепсия, СДВГ, депрессия и др., а также улучшения когнитивных и физических показателей человека (Daly, 2008: 1032-1043; Pfurtscheller, 2008: 1419-1426; Machado, 2013: 1234-1246; Broccard, 2014: 1573-1593).

Различные частотные компоненты подразделяются на дельта (менее 4 Гц), тета (4-8 Гц), альфа (8-13 Гц), бета (13-30 Гц) и гамма (30-100 Гц), где каждый представляет определенную физиологическую функцию. Таким образом, дельта-волны и тета-волны наблюдаются в сигнале ЭЭГ, когда человек спит, альфа-волны, когда человек расслаблен и его мышцы расслаблены, но он бодрствует. Бета-волны – когда человек бдителен, и гамма-волны наблюдаются, когда человек пытается решить проблему.

Протокол тренинга составляется, исходя из цели ЭЭГ-тренинга и на основе параметров количественного ЭЭГ. Цель ЭЭГ-тренинга определяет параметры ЭЭГ и локализацию электродов. Задача ЭЭГ-тренинга заключается в нормализации патологических ритмов мозга. Если у пациента какой-либо ЭЭГ паттерн выше в определенной области коры, то задача тренинга – снизить эти показатели. Если какой-либо ЭЭГ паттерн ниже нормы, то задача тренинга – повысить паттерн.

При выборе различных рекомендуемых протоколов следует учитывать следующие критерии:

1. Соответствие между отклонениями в QEEG и ожидаемыми отклонениями в связи с патологией клиента.
2. Качество данных (количество артефактов).
3. Соответствие между различными рекомендуемыми протоколами.
4. Вероятность того, что рекомендуемый протокол основан на отклонениях с неинвазивными причинами, такими как глазные артефакты или мышечные артефакты.
5. Вполне вероятно, что рекомендуемый протокол основан на отклонениях, вызванных психоактивными веществами.

Существует два основных направления обучения ЭЭГ, низкочастотные и высокочастотные тренировки. Если низкие частоты (альфа или тета) усиливаются, тренировка приведет к состояниям расслабления, а также, возможно, к более глубоким уровням сознания. Также низкочастотная тренировка может привести к ступору, вялости или даже к трансу. В общих протоколах обучения можно вознаграждать либо альфа, либо тета (или оба) и пользователь может переходить в более глубокие и глубокие состояния, производя оба ритма в увеличивающихся количествах.

С другой стороны, высокочастотная тренировка (бета) используется для создания состояния бдительности, организованности и яркого, внешнего состояния ума. Такое обучение обычно проводится для более коротких сессий и занятия могут быть разбиты на короткие (2 или 3 минуты) тренировочные этапы, разделенные короткими периодами отдыха, которые иногда называют «микроразрывами». В противном случае, эти тренировки могут вызвать волнение и раздражительность.

Как правило, электроды размещаются таким образом, что определенный канал ЭЭГ расположен на одной стороне мозга. Например, низкий бета и бета тренируются на правой (С4) и левой (С3) сторонах мозга, соответственно. Если их переключить на противоположную сторону мозга, могут быть получены нежелательные результаты. Например, тренировка низкой бета-волны на левой стороне приведет к истощению умственной энергии вместо улучшения концентрации. Таким образом, расположение электродов ЭЭГ во время нейробиоуправления очень важно.

Существует 7 видов нейробиоуправления для лечения различных расстройств:

1. Наиболее часто используемой нейробиоуправлением является частотно-силовая нейробиообратная связь. Этот метод обычно включает в себя использование от 2 до 4 поверхностных электродов, которые иногда называют «поверхностной нейробиообратной связью». Он используется для изменения амплитуды или скорости определенных мозговых волн в определенных местах мозга для лечения СДВГ, тревоги и бессонницы.

2. Медленный кортикальный потенциал нейробиоуправления (SCP-NF) улучшает направление медленных корковых потенциалов для лечения СДВГ, эпилепсии и мигрени.

3. Низкоэнергетическая система нейробиоуправления (LENS) выдает слабый электромагнитный сигнал для изменения мозговых волн пациента, когда они неподвижны с закрытыми глазами. Этот тип нейробиоуправления был использован для лечения черепно-мозговой травмы, СДВГ, бессонница, фибромиалгия, синдром беспокойных ног, беспокойство, депрессия и гнев.

4. Гемеоэнцефалографическая (HEG) нейробиообратная связь обеспечивает обратную связь по мозговому кровотоку для лечения мигрени.

5. Живая Z-оценка нейробиоуправления используется для лечения бессонницы. Он представляет непрерывное сравнение переменных

электрической активности мозга с систематической базой данных для обеспечения непрерывной обратной связи.

6. Электромагнитная томография низкого разрешения (LORETA) предполагает использование 19 электродов для контроля фазы, мощности и когерентности. Этот метод нейробиоуправления используется для лечения зависимости, депрессии и обсессивно-компульсивного расстройства.

7. Функциональная магнитно-резонансная томография (МРТ) – это новейший тип нейробиоуправления для регулирования активности мозга на основе обратной связи по активности из глубоких подкорковых областей мозга.

Прослушивание обратной связи является одним из признаков успеха или неудачи обучаемого. Просмотр графика тренировок является еще одним показателем. В данном случае важно определить процент успеха. Пороговые значения устанавливаются для достижения определенного процента успеха и способствуют обучению. Установить порог для 50% успеха, это означает, что пороговая планка была установлена таким образом, что подкрепление получено примерно в половине случаев. Или можно сказать, что амплитуда полосы частот колеблется в пределах пороговых значений, по меньшей мере, в половине случаев. Некоторые (но не все) программы автоматически настраивают пороговые значения, чтобы сохранить заданный процент успеха. Следовательно, электронная подвешенная решетка или препятствие автоматически перемещаются вверх или вниз по мере необходимости. Если оборудование не позволяет автоматически устанавливать пороги, то настройка выполняется вручную. Пороги устанавливаются таким образом, чтобы испытуемый чувствовал себя успешным. Испытуемый всегда должен чувствовать себя успешным, и это очень важный принцип. Часто пороговые значения устанавливаются таким образом, чтобы обучаемый получал подкрепление в 50-80% случаев.

В процессе тренинга испытуемому нужно уловить связь между своими ощущениями и показателями на экране. Когда проводится тренировка ЭЭГ, мы предоставляем разуму информацию о состоянии мозга. При работе с этой информацией явления, которые обычно неизвестны, становятся известными и становятся предметом механизмов обучения, которые опосредует сам мозг. Для успешного обучения, конечно, важна мотивация, отношение с иссле-

дователем и, конечно же, поддержка со стороны друзей, семьи и сверстников. Эти факторы могут стать решающими в успешности БОС-тренинга.

Материалы исследования

В настоящее время популярными методами когнитивной тренировки являются БОС-тренинги на внимание (Sohlberg 2001: 656-676), которые также включают компоненты рабочей памяти. Хотя эффективность этих методов различается, сообщается, что все они повышают производительность при выполнении задач с сосредоточенным вниманием, когнитивных функций и задач на рабочую память.

В исследованиях, направленных на изучение внимания, будь то исследование концентрации, устойчивости, бдительности или распределения внимания, основными показателями являются альфа-, бета- и тета-ритмы. Этот вывод был сделан на основании исследований в области коррекции СДВ и СДВГ с использованием метода нейробиологической обратной связи. Альфа- и тета-колебания связаны с расслабленным состоянием бодрствования. Таким образом, альфаритм увеличивается при закрытии глаз, тогда как тета-ритм обнаруживается при переходе к сонливости и переутомлению. При увеличении флуктуаций перечисленных выше ритмов устойчивое внимание становится невозможным. Существует высокая тета-флуктуация ЭЭГ у детей, страдающих этими расстройствами. Другим важным фактором оценки внимания человека является бета-ритм, связанный с высокими когнитивными процессами и вниманием. Исследования воздействия на внимание с помощью тренингов по биологической обратной связи состоят либо в уменьшении альфа- и тета-волн, либо в стимулировании бета-колебаний, а также в их взаимосвязи с эффективностью решения задач, направленных на оценку внимания. Другой подход заключается в том, чтобы учитывать и контролировать все три ритма. Первое исследование по применению тренингов биологической обратной связи у детей с СДВ / СДВГ было проведено Lubar J. & Shous M (Lubar, 1976: 293-306). Они использовали бета-стимулирующее обучение биологической обратной связи. Другой ученый R. Drechsler утверждает, что биологическая обратная связь увеличивает флуктуации и подавляет тета-активность (Drechsler, 2011: 131-146).

Бета-тренировка используется для улучшения концентрации и внимания (симуляция повышенного бета 12–14 Гц). Бета-ритм исполь-

зуется в качестве «мишени» в подавляющем большинстве тренингов нейробиоуправления, поскольку напрямую связан с концентрацией и устойчивостью внимания, а также умственными нагрузками.

По результатам исследований была выявлена эффективность использования метода биологической обратной связи и повышенное внимание при лечении СДВ / СДВГ; однако эту динамику также интересно изучать с точки зрения развития внимания у людей, которые не страдают от проблем с обучением. В отличие от лечения СДВГ, проблема улучшения внимания у здоровых людей, то есть без умственных отклонений в обучении, изучена меньше.

Cicerone и соавторы пришли к выводу, что внимание тренируется лучше, чем другие области познания (Cicerone, 2011: 519-530).

Существует несколько исследований в области применения биологической обратной связи у субъектов здравоохранения для улучшения внимания.

В 1974 году Beatty предположил, что тета-ритм коррелирует с бдительным вниманием и может тренироваться при помощи биологической обратной связи (Beatty, 1974: 871-873). Beatty и соавторы (Beatty, 1974) провели один из первых экспериментов в области тренировки внимания у здоровых студентов. Исследователи разделили 19 выпускников без клинических патологий в обучении на две группы. Первая группа должна была усиливать тета-ритм с помощью ЭЭГ-тренингов с биологической обратной связью, а вторая – наоборот, подавлять тета-колебания. Для оценки внимания до и после тренировки было использовано 130-минутное задание радиолокационного контроля. В результате, одна тренировка с биологической обратной связью привела к изменению тета-флуктуации по сравнению с исходным уровнем. Кроме того, группа, ответственная за подавление тета-ритма, показала значительно лучшие результаты в задаче радиолокационного мониторинга в конце экспериментов.

Это исследование показало, что снижение тета-ритмов улучшает внимание. Тем не менее, поскольку в этом исследовании одновременно проводился тренинг нейробиологической обратной связи и радиолокационный мониторинг, существует вероятность того, что индивидум должен будет одновременно использовать тренировки и когнитивные задания для обеспечения эффективности этого метода. В таком случае это создает ограничения в применении биологической обратной связи в повседневной жизни.

Другое исследование, проведенное для проверки эффективности биологической обратной связи ЭЭГ у здоровых людей, было разработано Н. Rasey и соавторами в 1996 году (Rasey, 1995: 15-21). Исследование состояло из 20 сеансов биологической обратной связи для обучения участников повышению бета-активности (16-22 Гц) и одновременному подавлению высокой тета-активности и низкой альфа-активности (6-10 Гц). Внимание испытуемых измеряли до и после тренировок с помощью теста IVA, состоящего из пяти элементов: коэффициент полного внимания, коэффициент слухового внимания, коэффициент визуального внимания, среднее время ответа на визуальные стимулы и среднее время ответа на слуховые стимулы. В эксперименте участвовали 4 студента без клинических патологий внимания. Все они прошли тренинги с нейробиологической обратной связью. Однако положительный значимый эффект тренировок был обнаружен только в 50% случаев, то есть у 2 субъектов из четырех. В качестве объяснения этого результата ученые предположили, что количество сеансов было недостаточно, чтобы показать эффект. Также может случиться так, что биологическая обратная связь не является подходящим вмешательством для некоторых людей, но оказывает влияние на других. Другой недостаток исследования заключался в том, что не учитывались возможные различия в развитии словарного запаса субъектов, что может приводить к улучшениям, не связанным с сеансами с биологической обратной связью.

Исследование Т. Egner и J. Gruzelier (2001), направленное на тестирование влияния низкой частоты бета-ЭЭГ на внимание, показало его значительные улучшения (Egner 2001: 4155-4159). Однако изменений в ЭЭГ участника зарегистрировано не было, что ставит под сомнение роль биологической обратной связи в улучшении внимания. Кроме того, не было контрольной группы для проверки, не было ли улучшение внимания вызвано практическим эффектом. Принимая во внимание эти ошибки, ученые повторили свой эксперимент в 2004 году, включая на этот раз 3 группы: группу SMR, группу бета-протокола и контрольную группу (Egner, 2004). Результаты их исследования показали значительное влияние на внимание у здоровых людей.

Другой эксперимент, включающий нейробиологическую обратную связь ЭЭГ с бета / сенсорным двигателем (SMR), был проведен Fritson K. и соавторами (2008) для улучшения внимания, реакции на контроль и интеллекту-

альных показателей (Fritson, 2008: 1-9). В исследовании приняли участие 32 студента, 16 из которых были случайным образом распределены в экспериментальную группу и получили 20 учебных тренингов по нейробиологической обратной связи. Несмотря на увеличение других показателей, результаты эксперимента не показали улучшения внимания. Это может быть объяснено предположением Rasey о недостаточном количестве тренировок для какого-либо влияния на внимание.

Депрессия и БОС

Депрессивное расстройство является одним из наиболее распространенных психических расстройств. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) определила депрессию как распространенное психическое расстройство, характеризующееся грустью, потерей интереса или удовольствия, чувством вины или низкой самооценки, плохой концентрацией, неспособностью выполнять повседневные действия, нарушением сна и потерей аппетита (World Health Organization; 2017). В соответствии с опубликованными отчетами Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), прогнозируется, что к 2030 году депрессия станет основной причиной инвалидности в мире (Mathers, 2008). Термин «депрессия» – от латинского слова *depressor* и классического латинского слово *deprimere*. *Deprimere* в переводе буквально означает ‘давить вниз’; *De* переводится как «вниз» и *premere* переводится как «нажимать».

Основные симптомы депрессий включают подавленное настроение (снижение мотивации или безнадежности), ангедонию (снижение способности испытывать приятные занятия, такие как еда, секс и социальные взаимодействия), анергию, раздражительность, трудности с концентрацией внимания, нарушение сна, аппетит и познание и склонность к самоубийству (Nestler, 2002: 13-25). Депрессия не только сильно сочетается с тревожными расстройствами (Ressler, 2007), но также тесно связана с деменцией (Byers, 2011), диабетом 2 типа, ишемической болезнью сердца (Knol, 2006: 837-845), болезнью Паркинсона, эпилепсией, болью, раком (Evans, 2005: 175-189), старением (Epel 2004: 17312–17315), остеопорозом (Cizza, 2010: 467–482) и синдромом раздраженного кишечника (Whitehead, 2002: 1140–1156). К сожалению, хроническая и изнурительная природа депрессии усложняет прогноз многих хронических заболеваний и

ухудшает ситуацию с заболеваниями и инвалидностью в мире (Krishnan, 2008: 894–902). Если кто-то из членов семьи страдает депрессией, то увеличивается вероятность заболеть. Если один из однояйцевых близнецов страдает депрессией, то в семидесяти процентах случаев у второго близнеца также возникает депрессия (Golant, 2001: 176).

Существует 5 основных критериев для диагностики большого депрессивного расстройства, согласно критериям DSM IV, и 2 основных, и как минимум 2 дополнительных для депрессивного эпизода, согласно критериям МКБ-10.

Хотя эти классификации имеют различные степени совпадения и отличительных признаков, их цель состоит в том, чтобы попытаться и точно классифицировать бремя пациентов, страдающих психическими расстройствами.

Последние достижения в нейробиологии привели к лучшему пониманию роли различных областей мозга во время депрессивного состояния. Люди с депрессией, как правило, имеют аномальную мозговую активность по сравнению со здоровыми людьми. Поэтому электроэнцефалографическая нейробиоуправления является ценным методом получения объективной информации об изменениях физиологии мозга, характерных для депрессии.

На электрофизиологическом уровне большое депрессивное расстройство (MDD), по-видимому, связано с относительно большей левой, чем правой альфа (8-13 Гц) активностью в префронтальных областях (Herrington, 2010: 442–454). Исследования, проведенные Дэвидсоном (Davidson, 1992: 39-43), показали, что левая лобная область связана с большим количеством положительного аффекта и воспоминаний, а правое полушарие больше вовлечено в отрицательную эмоцию. Когда существует биологическая предрасположенность к депрессии, возникает лобная асимметрия с большей левой лобной альфа-активностью (Henriques, 1991: 535-545). Это различие в альфа-активности между обеими префронтальными областями стало известно, как альфа-асимметрия при депрессии. Такая асимметрия была обнаружена у младенцев, которые были разлучены со своими матерями (Davidson, 1989: 127-131), и было обнаружено, что они указывают на признак, идентифицированный у уязвимых к депрессии людей, даже когда они не испытывали депрессии. Кроме того, асимметрия мозга в состоянии покоя была обнаружена у подростков, чьи матери имели историю депрессии, по сравнению с группой детей, у матерей кото-

рых не было депрессии в прошлом (Tomarken, 1994: 97-98). Дэвидсон не поддерживает строго биологическую модель депрессии, но считает, что асимметрия предсказывает уязвимость к депрессии.

Опираясь на большое количество исследований, показывающих важную роль фронтальной Альфа-асимметрии при депрессивных состояниях, Розенфельд разработал и усовершенствовал нейрофидбэк-протокол на основе альфа-асимметрии (Rosenfeld, 1997: 8-25). Его протокол ALAY, обозначающий альфа-асимметрию и направленный на электроды F4-F3/F3+F4, с электродом сравнения в Cz, опирается на очень твердую теоретическую основу, а предварительные результаты тематических исследований обнадеживают (Rosenfeld, 1995: 241-258).

В одном исследовании приняли участие 4 здоровых человека и 4 человека с депрессией. ЭЭГ с 32 каналами использовалась для определения разницы альфа-волн в депрессивной и нормальной группах. Целью этого исследования было определение различий альфа-волн между здоровыми людьми и депрессивной группами. Было обнаружено, что альфа-волны в группе депрессии были ниже по сравнению с нормальной группой как при закрытых, так и при открытых глазах. Статистический анализ Т-теста показал, что были значительные различия в волнах альфа-1 в состоянии закрытых глаз и в волнах альфа-1 и альфа-2 в состоянии открытых глаз для группы депрессии. Лобная доля, теменная доля, затылочная доля и височная доля имеют гораздо более низкие альфа-волны в группе депрессии по сравнению с нормальной группой. Результаты исследования показали, что измерение альфа-волн человека с помощью ЭЭГ может быть биомаркером для дифференциации здорового человека или человека с депрессией в будущем (Kap, 2015: 156-161).

В другом исследовании были отобраны 23 пациента с неврозом. Все пациенты имели заключение невропатолога об отсутствии органической патологии головного мозга. Возраст пациентов составлял 26-45 лет. Лечение включало поведенческую рациональную психотерапию и ежедневную биологическую обратную связь с электроэнцефалограммой биологической обратной связи. Продолжительность процедуры ЭЭГ-БФБ составляла 20-30 минут. Курс функционального лечения составлял 15-20 процедур. Для процедуры ЭЭГ-биологической обратной связи акустическая обратная связь была организована в соответствии с альфа-ритмом ЭЭГ.

В качестве обратной связи использовалась красивая мелодия, которая включалась, если амплитуда текущей альфа-волны ЭЭГ превышала заданный порог и выключалась, если не достигала его. Больной сидел с закрытыми глазами в удобном кресле, в состоянии покоя. Пациенту предлагалось расслабиться и найти такое состояние, в котором мелодия звучала бы непрерывно. ЭЭГ регистрировалась биполярно в лобно-затылочном отведении (отведения F1-P1 или F2-P2). Лечение всех пациентов, отобранных для обследования, было эффективным и прослеживалась положительная динамика в состоянии больных. Улучшилось самочувствие и настроение, уменьшились жалобы на головные боли, учащенное сердцебиение, уменьшилась потливость, повысилась работоспособность. Клинические результаты были подтверждены данными психофизиологического обследования, которое было проведено после окончания курса процедур с биологической обратной связью. Положительные результаты наблюдались у 15 пациентов: улучшение состояния в процессе лечения сопровождалось регулярными перестройками ритмической структуры ЭЭГ от процедуры к процедуре (Bekshaev: 203-211).

Целью нашего исследования является разработка и проведение БОС-тренинга на лицах с депрессивной симптоматикой. Мы ознакомились с современными исследованиями по этой теме и провели теоретический анализ проблемы. Перед сеансами БОС-тренинга мы провели тестирование на показатели самочувствия и эмоционального состояния испытуемых. Для этого мы использовали такие методики, как: Опросник симптомов депрессии (IDS), Опросник Спилбергера, Методика PANAS, Опросник TMMS, Данди стресс-опросник (DSSQ). В данное время проводится БОС-тренинг с применением ЭЭГ на повышение показателей альфа-ритмов.

Выводы и заключение

Таким образом, нейробиоуправление – это эффективный современный метод коррекции и регуляции функций мозга, включая такие показатели когнитивной деятельности, как внимание. Уже было показано, что метод тренировки с биологической обратной связью на ЭЭГ очень эффективен при лечении людей с СДВГ. Однако на сегодняшний день не существует единой исследовательской стратегии использования этой технологии для повышения внимания у здоровых субъектов. Более того, не освещена пробле-

ма использования тренингов биологической обратной связи в условиях повышенного внимания сотрудников предприятий и организаций. Также следует отметить, что на данный момент исследования в области биологической обратной связи в Республике Казахстан не получили широкого развития.

Таким образом, биологическая обратная связь является современным, результативным и наиболее безопасным методом коррекции депрессивного расстройства. Правильный подбор протокола и регулярность БОС-тренинга определяет эффективность процедуры для пациентов с депрессивными расстройствами. Однако, в

настоящее время отсутствует общая процедура проведения БОС-тренинга для коррекции депрессивной симптоматики. Также можно отметить, что исследования, связанные с применением биологической обратной связи, в настоящее время не получили широкого распространения в Казахстане. В связи с этим нами планируется разработка и проведение БОС-тренинга на лицах с депрессивной симптоматикой.

Конфликт интересов

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Литература

- Байерс А.Л., Яффе К. Депрессия и риск развития деменции // *Nat. Rev. Neurol.* – 2011. – 323–331 с.
- Бекшаев С.С., Левина М.Ю., Яковлев Н.М., Ваццилло Е.Г. Динамика структуры электроэнцефалограммы у больных неврозом в процессе лечения методом электроэнцефалографической биологической обратной связи // *Биоуправление-3: теория и практика* / Под ред. Штарк М.Б. – Новосибирск, 1998. – С. 203-211.
- Битти, Дж., Гринберг, А., Дейблер, У. П., & О'Хэнлон, Дж. Ф. Оперативный контроль затылочного тета-ритма влияет на производительность в задаче радиолокационного мониторинга. – М.: Наука, 1974. – С. 871-873.
- Броссард Ф., Муллен Т., Чи Ы., Петерсон Д., Иверсен Ж., Арнолд М. Замкнутые интерфейсы мозг-машина-тело для неинвазивной реабилитации двигательных расстройств // *Ежегодник биомедицины.* – 2014. – С. 1573–1593.
- Депрессия и другие распространенные психические расстройства: оценки состояния мирового здравоохранения // *Всемирная организация здоровья.* – Женева, 2017. – 7 с.
- Голант М., Голант С. Что делать, когда тот, кого вы любите, в депрессии. Помогите себе – помогите другому. Руководство – пер. с англ. – М.: Издательство Института психотерапии. – 176 с.
- Дэвидсон, Р. Дж. Эмоции и аффективный стиль: субстраты полушария // *Психологическая наука.* – 1992. – 39–43 с.
- Дэвидсон, Р. Дж., И Фокс, Н. А. Фронтальная асимметрия головного мозга предсказывает реакцию младенца на разлучение с матерью. *Патопсихология*, 1989. – С. 127-131.
- Дэйли Дж. И Волпоу Дж. Интерфейс мозг-компьютер в неврологической реабилитации. – *The Lancet Neurology*, 2008. – С.1032-1043.
- Зольберг М., Джонсон Л., Пол Л., Раскин С. и Матир С. Оценка тренировки процесса внимания и обучения травм головного мозга у лиц с приобретенной травмой головного мозга // *Журнал клинической и экспериментальной нейропсихологии.* – 2001. – С. 656-76.
- Кан Д. П. Х. и Ли П. Ф., Уменьшение альфа-волн при депрессии: исследование электроэнцефалограммы (ЭЭГ) // *Международная конференция по анализу, обработке и системам биосигналов (МКАОСБ), Куала-Лумпур.* – 2015. – С. 156-161.
- Кнол М. Дж., Твиск Дж. В., Бикман А. Т., Хейне Р. Дж., Сноэк Ф. Дж., Поувер Ф. Депрессия как фактор риска развития сахарного диабета 2 типа. Метаанализ // *Диабетология*, 2006. – С. 837–845.
- Кришнан В., Нестлер Э. Дж. Молекулярная нейробиология депрессии. – *Nature.* – 2008. – С. 894–902.
- Любар Дж., Шаус М. ЭЭГ и изменения поведения у гиперкинетического ребенка одновременно с тренировкой сенсомоторного ритма (СМР): предварительный отчет // *Биологическая обратная связь и саморегуляция*, 1976. – С. 293-306.
- Мазерс С., Боэрма Т., Фат Д.М., Глобальное бремя болезней: Всемирная организация здравоохранения. – Женева, 2004. – 34 с.
- Нестлер Э. Дж., Баррот М., ДиЛеоне Р. Д., Эйш А. Дж., Голд С. Дж., Монтеджи Л. М. Нейробиология депрессии // *Нейрон*, 2002. – С. 13–25
- Пфурчеллер Г., Шерер Р., Мюллер-Путц Г. Р., Лопес да Силва Ф. Х. Кратковременное состояние мозга после заданных двигательных образов у наивных субъектов // *Европейский журнал нейробиологии*, 2008. – С. 1419-1426.
- Ресслер К. Дж., Майберг Х. С. Ориентация на аномальные нервные цепи при расстройствах настроения и тревожных расстройствах: от лаборатории до клиники // *Естественная неврология* – С. 1116–1124.
- Розенфельд, Дж. П. Биологическая обратная связь ЭЭГ фронтальной альфа-асимметрии при аффективных расстройствах // *Биологическая обратная связь.* – 1997. – С. 8–25.
- Розенфельд, Дж. П., Ча, Г., Блэр, Т., и Готлиб, И. Оперантное биологическое управление разницей фронтальной альфа-мощности слева и справа // *Биологическая обратная связь и саморегуляция*, 1995. – С. 241–258.
- Рэйси Х., Любар Ф., Макинтайр А., Зоффутто А. и Эбботт П. Биологическая обратная связь ЭЭГ для улучшения обработки внимания у студентов нормальных колледжей // *Журнал нейротерапии*, 2008. – С. 15-21.

Томаркен, А. Дж., Симен, К., и Гарбер, Дж. Асимметрия лобного мозга в состоянии покоя отличает детей-подростков от матерей с депрессией от контрольной группы с низким уровнем риска // *Психофизиология*, 1994. – С. 97–98.

Уайтхед У.Э., Палссон О., Джонс К.Р. Систематический обзор коморбидности синдрома раздраженного кишечника с другими заболеваниями: каковы причины и последствия? // *Гастроэнтерология*, 2002. – С. 1140–1156.

Фритсон К., Уодкинс Т., Гердес П. и Хоф Д. Влияние нейротерапии на когнитивные способности и эмоции студентов // *Журнал нейротерапии*. – 2008. – С. 1-9.

Херрингтон Дж. Д., Хеллер В., Моханти А., Энгельс А. С., Банич М. Т. и др. Локализация асимметричной функции мозга при эмоциях и депрессии // *Психофизиология*. – 2010. – С. 442–454.

Цицерон К, Лангенбахн Д., Брадэн С., Малек Д. Cicerone K., Langenbahn D., Braden C., Malec J. Когнитивная реабилитация, основанная на доказательствах: обновленный обзор литературы // *Архивы физической медицины и реабилитации*. – 2011. – С. 519-530.

Чицца Г., Примма С., Койл М., Гурджотис Л., Чако Дж. Депрессия и остеопороз: синтез исследования с метаанализом // *Гормоны и метаболические исследования*, 2010. – С. 467–482.

Эванс Д.Л., Чарни Д.С., Льюис Л., Голден Р.Н., Горман Дж.М., Кришнан К.Р., Немерофф К.Б., Бремнер Д.Д., Карни Р.М., Койн Дж.К., Делонг М.Р., Фрасур-Смит Н., Глассман А.Х., Голд П.У., Грант И., Гвайтер Л., Айронсон Г., Джонсон Р.Л., Каннер А.М., Катон В.Дж., Кауфманн П.Г., Киф Ф.Дж., Кеттер Т., Лохрен Т.П., Лезерман Дж., Ликетсос К.Г., Макдональд В.М., Макьюен Б.С., Миллер А.Х., Массельман Д., О Коннор К., Петитто Дж. М., Поллок Б. Г., Робинсон Р. Г., Руз С. П., Роулэнд Дж., Шелин Ю., Шепс Д. С., Саймон Г., Шпигель Д., Стункард А., Сандерленд Т., Тиббитс П. , Jr, Valvo WJ. Расстройства настроения у больных соматическими заболеваниями: научный обзор и рекомендации // *Biol. Psychiatry*. 2005. – С.175–189.

Эгнер Т. и Грузелье Дж. Биологическая обратная связь ЭЭГ компонентов низкого бета-диапазона: частотно-зависимые эффекты на переменные внимания и связанные с событиями потенциалы мозга // *Клиническая нейрофизиология*. – 2004. – С.131.

Эгнер Т. и Грузелье Дж. Приобретенная саморегуляция частотных компонентов ЭЭГ влияет на внимание и связанные с событиями мозговые потенциалы человека // *Нейроотчет*. – 2001. – С. 4155-4159.

Эрикес, Дж. Б., и Дэвидсон, Р. Дж. Депрессия гипоактивации левой лобной части // *Журнал патопсихологии*. – 1991. – С.535–545.

Эпель Э.С., Блэкберн Э.Х., Лин Дж., Дхабхар Ф.С., Адлер Н.Э., Морроу Д.Д., Коутон Р.М. Ускоренное укорочение теломер в ответ на жизненный стресс // *Proc. Natl. Acad. Sci*, 2004. – С. 17312–17315.

Drechsler R. Ist Neurofeedbacktraining eine wirksame Therapiemethode zur Behandlung von ADHS? Ein Überblick über aktuelle Befunde // *Zeitschrift für Neuropsychologie*. – 2011. – С.131-146.

<https://mkb-10.com/index.php?pid=4193>

References

Beatty, J., Greenberg, A., Deibler, W. P., & O'Hanlon, J. F. (1974) Operant Control of Occipital Theta Rhythm Affects Performance In a Radar Monitoring Task. [Operantnyi kontrol zatylochnogo teta-ritma vliyaet na proizvoditelnost v zadache radiolokacionnogo monitoringa]. *Science*, pp. 871-873.

Bekshaev S.S., Levina M.Ju., Jakovlev N.M., Vashhillo E.G. Dinamika struktury jelektrojencefalogrammy u bol'nyh nevrozom v processe lechenija metodom jelektrojencefalograficheskoy biologicheskoy obratnoj svyazi [Dynamics of the structure of the electroencephalogram in patients with neurosis during treatment with the method of electroencephalographic biofeedback]. *Bioupravlenie-3: teoria i praktika / Pod red. Shtark M. B. Novosybirsk*, 1998, P.203-211.

Broccard F., Mullen T., Chi Y., Peterson D., Iversen J., Arnold M. (2014) Closed-loop brain-machine-body interfaces for noninvasive rehabilitation of movement disorders [Zamknutyje interfeisy mozg-mashina-telo dlya neinvazivnoi reabilitatsii dvigatelnyh rasstrojstv]. *Ann. Biomed. Eng.*, pp. 1573–1593.

Byers A.L., Yaffe K. (2011) Depression and risk of developing dementia [Depressiya i risk razvitiya demensii]. *Nat. Rev. Neurol*, pp. 323–331.

Cicerone K., Langenbahn D., Braden C., Malec J. (2011) Evidence-Based Cognitive Rehabilitation: Updated Review of the Literature From Through [Kognitivnaya reabilitatsiya, osnovannaya na dokazatelstvah: obnovlenniy obzor literatury]. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, pp. 519-530.

Cizza G., Primma S., Coyle M., Gourgiotis L., Csako G. (2010) Depression and osteoporosis: a research synthesis with meta-analysis [Depressiya i osteoporoz: sintez issledovaniya s metaanalizom]. *Horm. Metab. Res.*, pp. 467–482.

Kan D. P. X. and Lee P. F. (2015) Decrease alpha waves in depression: An electroencephalogram (EEG) study [Umenschenie alfa-voln pri depressii: issledovanie elektroensefalogrammy (EEG)]. *International Conference on BioSignal Analysis, Processing and Systems (ICBAPS)*, Kuala Lumpur, pp. 156-161.

Daly J. and Wolpaw J. (2008) Brain-computer interfaces in neurological rehabilitation [Interfeis mozg-kompter v nevrologicheskoi reabilitatsii]. *The Lancet Neurology*, pp. 1032-1043.

Davidson, R. J. (1992) Emotion and affective style: Hemispheric substrates [Emocii i affektivnyj stil': substraty polushariya]. *Psychological Science*, pp. 39–43.

Davidson, R. J., & Fox, N. A. (1989) Frontal brain asymmetry predicts infant response to maternal separation [Frontal'naya asimetriya golovnogo mozga predskazyvaet reakciyu mladenca na razluchenie s mater'yu]. *Abnormal Psychol.*, pp. 127-131.

Drechsler R. (2011) Ist Neurofeedbacktraining eine wirksame Therapiemethode zur Behandlung von ADHS? Ein Überblick über aktuelle Befunde. *Zeitschrift für Neuropsychologie*, pp. 131-146.

Egner T. and Gruzelier J. (2004) EEG Biofeedback of low beta band components: frequency-specific effects on variables of attention and event-related brain potentials [Biologicheskaya obratnaya svyaz' EEG komponentov nizkogo beta-diapazona: chastotno-zavisimyye efekty na peremennyye vnimaniya i svyazannyye s sobytiyami potentsialy mozga]. *Clinical Neurophysiology*, pp. 131-139.

Egner T. and Gruzelier J. (2001) Learned self regulation of EEG frequency components affects attention and event-related brain potentials in humans [Priobretennaya samoregulyaciya chastotnyh komponentov EEG vliyaet na vnimanie i svyazannyye s sobytiyami mozgovyye potentsialy cheloveka]. *Neuroreport*, pp. 4155-4159.

Epel E.S., Blackburn E.H., Lin J., Dhabhar F.S., Adler N.E., Morrow J.D., Cawthon R.M. (2004). Accelerated telomere shortening in response to life stress [Uskorennoye ukorochenie telomer v otvet na zhiznennyj stress]. *Proc. Natl. Acad. Sci.*, pp. 17312-17315.

Evans D.L., Charney D.S., Lewis L., Golden R.N., Gorman J.M., Krishnan K.R., Nemeroff C.B., Bremner J.D., Carney R.M., Coyne J.C., DeLong M.R., Frasure-Smith N., Glassman A.H., Gold P.W., Grant I., Gwyther L., Ironson G., Johnson R.L., Kanner A.M., Katon W.J., Kaufmann P.G., Keefe F.J., Ketter T., Laughren T.P., Leserman J., Lyketsos C.G., McDonald W.M., McEwen B.S., Miller A.H., Musselman D., O'Connor C., Petitto J.M., Pollock B.G., Robinson R.G., Roose S.P., Rowland J., Sheline Y., Sheps D.S., Simon G., Spiegel D., Stunkard A., Sunderland T., Tibbits P., Jr, Valvo W.J. (2005) Mood disorders in the medically ill: scientific review and recommendations [Rasstrojstva nastroeniya u bol'nyh somaticheskimi zabolevaniyami: nauchnyj obzor i rekomendacii]. *Biol. Psychiatry*, pp. 175-189.

Fritson K., Wadkins T., Gerdes P. & Hof D. (2008) The Impact of Neurotherapy on College Students' Cognitive Abilities and Emotions [Vliyanie nejroterapii na kognitivnyye sposobnosti i emocii studentov]. *Journal of Neurotherapy*, pp. 1-9.

Golant M., Golant S. Chto delat', kogda tot, kogo vy ljubite, v depressii. Pomogi sebe – pomogi drugomu. Rukovodstvo.- Per. s ang [What to do when the one you love is depressed. Help yourself – help another. Manual – Translated from English]. *Izd-vo Institut psihoterapii*, pp. 176.

Henriques, J. B., & Davidson, R. J. (1991) Left frontal hypoactivation in depression [Depressiya gipoaktivacii levoj lobnoj chasti]. *Journal of Abnormal Psychology*, pp. 535-545.

Herrington JD, Heller W, Mohanty A, Engels AS, Banich MT, et al. (2010) Localization of asymmetric brain function in emotion and depression [Lokalizaciya asimmetrichnoj funkicii mozga pri emociyah i depressii]. *Psychophysiology*, pp. 442-454. <https://mkb-10.com/index.php?pid=4193>

Knol M.J., Twisk J.W., Beekman A.T., Heine R.J., Snoek F.J., Pouwer F. (2006) Depression as a risk factor for the onset of type 2 diabetes mellitus. A meta-analysis [Depressiya kak faktor riska razvitiya saharnogo diabeta 2 tipa. Metaanaliz]. *Diabetologia*, pp. 837-845.

Krishnan V., Nestler E.J. (2008) The molecular neurobiology of depression [Molekulyarnaya nejrobiologiya depressii]. *Nature*, pp. 894-902.

Lubar J., Shouse M. (1976) EEG and Behavioral Changes in a Hyperkinetic Child Concurrent with Training of the Sensorimotor Rhythm (SMR): A Preliminary Report [EEG i izmeneniya povedeniya u giperkineticheskogo rebenka odnovremenno s trenirovkoy sensomotornogo ritma (SMR): predvaritel'nyj otchet]. *Biofeedback and Self-Regulation*, pp. 293-306.

Mathers C., Boerma T., Fat D.M. The global Burden of Disease: World Health Organization, Geneva, 2004.

Nestler E.J., Barrot M., DiLeone R.J., Eisch A.J., Gold S.J., Monteggia L.M. (2002) Neurobiology of depression [Nejrobiologiya depressii]. *Neuron*, pp. 13-25.

Pfurtscheller G., Scherer R., Muller-Putz G.R., Lopes da Silva F.H. (2008) Short-lived brain state after cued motor imagery in naive subjects [Kratkovremennoye sostoyanie mozga posle zadannyh dvigatel'nyh obrazov u naivnyh sub'ektov]. *European Journal of Neuroscience*, pp. 1419-1426.

Rasey H., Lubar F., McIntyre A., Zoffuto A. & Abbott P. (2008) EEG Biofeedback for the Enhancement of Attentional Processing in Normal College Students [Biologicheskaya obratnaya svyaz' EEG dlya uluchsheniya obrabotki vnimaniya u studentov normal'nyh kolledzhej]. *Journal of Neurotherapy*, pp. 15-21.

Ressler K.J., Mayberg H.S. (2007) Targeting abnormal neural circuits in mood and anxiety disorders: from the laboratory to the clinic [Orientaciya na anomal'nye nervnye cepi pri rasstrojstvakh nastroeniya i trevozhnyh rasstrojstvakh: ot laboratorii do kliniki]. *Nat. Neurosci.*, pp. 1116-1124.

Rosenfeld, J. P. (1997) EEG biofeedback of frontal alpha asymmetry in affective disorders [Biologicheskaya obratnaya svyaz' EEG frontal'noj al'fa-asimmetrii pri affektivnyh rasstrojstvakh]. *Biofeedback*, pp. 8-25.

Rosenfeld J. P., Cha G., Blair T., & Gotlib I. (1995) Operant biofeedback control of left-right frontal alpha power differences [Operantnoye biologicheskoye upravlenie raznicej frontal'noj al'fa-moshchnosti sleva i sprava]. *Biofeedback and Self-Regulation*, pp. 241-258.

Sohlberg M., Johnson L., Paule L., Raskin S., & Mateer C. (2001). Evaluation of Attention Process Training and Brain Injury Education in Persons with Acquired Brain Injury [Ocenka trenirovki processa vnimaniya i obucheniya travm golovnogo mozga u lic s priobretennoj travmoy golovnogo mozga]. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, pp. 656-76.

Tomarken, A. J., Simien, C., & Garber, J. (1994). Resting frontal brain asymmetry discriminates adolescent children of depressed mothers from low-risk controls [Asimmetriya lobnogo mozga v sostoyanii pokoya otlichaet detej-podrostkov ot materej s depressiej ot kontrol'noj grupy s nizkim urovnem riska]. *Psychophysiology*, pp. 97-98.

Whitehead W.E., Palsson O., Jones K.R. (2002). Systematic review of the comorbidity of irritable bowel syndrome with other disorders: what are the causes and implications? [Sistematicheskij obzor komorbidnosti sindroma razdrzhenogo kishechnika s drugimi zabolevaniyami: kakovy prichiny i posledstviya?]. *Gastroenterology* pp. 1140-1156.

Suggested citation. Depression and Other Common Mental Disorders: Global Health Estimates. Geneva: World Health Organization (2017), pp. 7.

K.T. Tairova, G.O. Tazhina*

University of International Business, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: tazhina.g@uib.kz

INSTRUCTIONAL DESIGN OF E-LEARNING: OVERVIEW OF THE CURRENT LITERATURE

The covid-19 pandemic has changed the notion of education completely. All kind of educational institutions had to switch to distance learning urgently. Such immediate transmission to new educational format requires suitable approaches and methods to meet the students' needs. Therefore, numbers of researchers started studying this issue to design an effective Instructional design for e-learning. The current article is aimed to analyze existing researches in the field of Instructional Design to determine the most common approach to e-learning. To fulfill the goal various theories and model before and during quarantine were collected and reviewed. The study has shown that major part of authors assume that e-learning requires an instant and timely feedback to students. Moreover, it was derived that one of the necessary change differing from traditional face-to-face sessions is breaking down the topic and material into smaller pieces. That will help student to perceive information more effectively. Some of the researchers suggest the idea that students must have a chance to study at their own pace, which will increase the understanding.

Key words: COVID-19, Instructional design, pandemic, e-learning, distance learning, remote learning, online education.

К.Т. Таирова, Г.О. Тажина

Халықаралық Бизнес Университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: tazhina.g@uib.kz

Қашықтықтан оқытудың нұсқаулық дизайны: заманауи әдебиетке шолу

Ковид-19 пандемиясы адамдық білім туралы ойларын толығынан шығарды. Соңғы оқу жылында барлық оқу орындары қашықтықтан оқытуға көшуге мәжбүр болды. Университеттердегі білім беру бағдарламалары күтпеген жағдайларға қарамастан студенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тиімді оқу-әдістемелік бағдарламаларын қажет етеді. Жаңа білімге тез арада көшу шын оқушылардың қажеттіліктеріне сүйене келетін түсініктер мен адистер қажет. Сондықтан кейбір зерттеушілер бұл мәселені онлайн оқытудың тиімді оқу бағдарламасын құру мақсатында зерттей бастайды. Бұл мақала электронды оқытудың жаңа таралған түсінігі, оқуы-әдістемелік жоғарыдағы салауаттағы зерттеулерді талдауға бағытталған. Мақсатқа жету үшін әртүрлі теориялар мен моделдер карантині туралы карантин кездерінде таланды. Тағы да бұл мақалада нұсқаулық дизайнын анықтау тәсілдері қарастырылған. Біздің талдауымыз бойынша зертеу барысында авторлардың көпшілікті электронды оқуы студенттерден жедел және ұқтылы кери байланысты талап етеді деп санады. Сонымен қатар, сабақтардан басқа қажетті өзгерістердің бірі тақырып пен материалды кішірек бөліктерге бөлу екендігі анықталды. Мұндай бөлу студенттік ақпаратты тиімді қабылдауға көмектеседі. Кейбір зерттеушілер студенттерге үз қарғанда білім алу қажет, бұл түсінуді жақсартады деп ойлайды.

Түйін сөздер: COVID-19, оқыту дизайны, пандемия, электронды оқыту, қашықтан оқу, онлайн білім беру.

К.Т. Таирова, Г.О. Тажина*

Университет Международного Бизнеса, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: tazhina.g@uib.kz

Учебный дизайн дистанционного обучения: обзор современной литературы

Пандемия COVID-19 полностью изменила представление об образовании. За последний год все учебные заведения были вынуждены срочно перейти на дистанционное обучение. Такой незамедлительный переход на новый образовательный формат требует соответствующих подходов и методов, отвечающих потребностям студентов. В связи с этим ряд исследователей

начали изучать этот вопрос, чтобы разработать эффективный учебный план для дистанционного обучения. Настоящая статья направлена на анализ уже существующих исследований в области учебного дизайна, чтобы определить наиболее распространенный подход к электронному обучению. Для достижения цели были собраны и проанализированы различные теории и модели до и во время карантина. Исследования показали, что большинство авторов полагают, что онлайн-обучение требует мгновенной и своевременной обратной связи со студентами. Более того, было установлено, что одним из необходимых изменений, отличающихся от традиционных занятий, является разбивка темы и материала на более мелкие части. Это поможет студенту наиболее эффективно воспринимать информацию. Некоторые исследователи предполагают, что студенты должны иметь возможность учиться в своем собственном темпе, что улучшит понимание.

Ключевые слова: COVID-19, учебный дизайн, пандемия, электронное обучение, дистанционное обучение, удаленное обучение, онлайн-образование.

Introduction

Currently, there are four main forms of education in the system of higher education of the Republic of Kazakhstan: full-time, evening, correspondence and distance learning. Distance education is implemented using three technologies (or their combination). In the first case, we are talking about the creation of certain cases, which, virtually or in reality, should be handed over to students for study. These can be CDs with audio recordings or handouts in electronic (less often paper) media, which enable listeners to understand the main essence of the issue being studied, in order to subsequently continue working with the help of virtual libraries. Intermediate certifications in this case are in the form of submission of abstracts (in electronic or paper form) and online exams using special programs (Malceva, 2012). E-learning has become quite widespread over the last 20 years (Debattista, 2020). Sapargaliyev (2012) in his study called *E-Learning in Kazakhstan: Stages of Formation and Prospects for Development* predicted that online learning would become one of the main forms of education during the next ten years. There are numbers of reasons which facilitated the popularity of online instructions, such as, globalization and digitalization. However, large-scale switch to the e-learning adaptation occurred in 2020 due to the world pandemic and compulsion to be isolated (Aguilera-Hermida, 2020). Such urgent transition to remote learning format may lead to certain obstacles such as, decreasing quality of education and unpreparedness of educational system to harsh changes (D'Orville, 2020). Therefore, the educational programs at Universities require effective instructional design programs to meet students need despite unexpected circumstances. The main purpose of the paper is to find out a suitable instructional design in order to enhance effectiveness of learning process. To fulfill the aim certain objectives are set up. First of all, this article discusses ways to define Instruc-

tional Design. Then it demonstrates its theories and models and ways of their application for e-learning based on previous researches. Finally, there is a comparative analysis of the ID of e-learning before COVID-19 pandemic and during the quarantine period. This paper consists of the following parts: introduction; literature review, methodology, findings and discussion, limitations, conclusion, and further implementation.

Definition and models of the Instructional design

The Instructional design notion can be defined as a process of course planning and its professional application (Branch & Merrill, 2011). The term was first introduced in the middle of the 20th century in the US. Schott & Seel (2015) suggests various interpretations of Instructional Design (ID). For instance, in narrow sense ID is the planning of a certain instructional approach, while broadly besides planning it also concerns the construction of educational setting and outcomes. However, the common interpretation of the notion refers to the process of education including instructions, classes, curriculum etc. Moreover, the ID can be elucidated from perspectives of three levels, such as: macro-level which refers to the bigger periods of time from several month to years. It covers the whole programs, curricular or systems. While at meso-level the period of time of ID varies from weeks to hours. The micro – level concerns smaller part of lesson plans, such as, certain class activities or presenting materials. It is noted that meso – level is used more frequently, although the levels limits are still not identified clearly (Schott & Seel, 2015). Jiwak (2019) suggests that Instructional Design are certain rules that make up the sequence of process and includes certain methods, namely, analysis, design, development, application and assessment. Shortly, Instructional

Design is aimed to fulfill particular educational program objectives.

Besides, Jiwak (2019) claims that ID models can vary depending on program purposes and needs. For instance, ID model for regular classes may differ from online courses, job training or educational workshops. Smith and Ragan (2005) define models as visual description of ID process indicating key components and their correlation. The purpose of ID models to guide the procedure of organization and structuring of certain instructional activities.

The ID models can be classified into three following categories: system-oriented, product-oriented and classroom-oriented (Gustafson & Branch 2002). System-oriented model is considered to be high level model. This type of modal is focused on the aim of the course before developing the instruction. Whereas, the product-oriented model is focused on instructional product development in terms of self- learning or online learning.

Classroom oriented models are focused on enhancing teaching and learning process and include such kind of models as Kemp and ASSURE. ASSURE ID model, which is oriented on development of technology-integrated instructions, was worked out in 1996. The authors of the model Heinich, Molenda, Russel, and Smaldino. The acronym can be explained by six stages which imply: analyse students (this means, that instructors are supposed to know their students abilities and characteristics); state standards and objectives (the outcomes of the learning process must be determined before the learning process); select strategies, technology, media and materials (including different teaching and learning strategies, implementing some technology and approaches during the learning process); utilise technology, media and materials (implementation of electronic devices, media sources in the learning process to provide technology integrated ID); require students participation (learners engagement in the learning procedure), evaluate and revise (the assessment of learners achievements and lesson plans) (Heinich et al., 1996).

Turning to the following model related to classroom-oriented category, Kemp's Instructional Design model is structured in non-linear way and considered to be innovative. The model consists of nine stages. The first stage concerns certain instructional problems. At this phase a tutor sets up goals and determines related issues. The second phase is aimed to identify learner's abilities. The next is called task analysis and deals with potential content. Tutors at this stage examine the correspondence of content to the course aim. The fourth phase

concerns the instructional objectives, when the course objectives are identified and specified. The fifth stage is sequence of content, where elements of instructions are organized logically in a specific order. The next step is about instructional strategies. It is aimed to fulfill the set up objectives. After that message design comes. At this particular stage tutors deal with planning and developing instructions. The eighth stage is the instruction development. Certain learning activities are selected at this phase. At the final stage tutors have to assess how the objectives are completed by the end of the course (Morrison, Ross, Kemp, & Kalman, 2010).

The apparent difference between ASSURE and Kemp's models is that stages of the last are not correlated with each other, therefore it is possible to start from any of the given nine phases. Thus, the main advantage of the Kemp's is that it provides flexibility.

Another similar model, called ADDIE, was suggested in the Florida State University in 1975. The model stands for Analyze, Design, Develop, Implement and Evaluate. Such model allows instructional designers to organize learning process in clear stages, thus tutors will meet certain learner's needs, obtain learning objectives and achieve expected outcomes (Pappas, 2017).

Instructional design theories

Reigeluth (n.d.) believes that ID theory is a tool that suggests assistance for learning and development. He suggests certain characteristics that are peculiar to ID theories. For instance, the author assumes that instructional – design theories are design- oriented, which means that it focuses on the special tools and ways to achieve learning aims. Moreover, ID theories describe particular methods of instruction and cases of their usage. Finally, it is possible to divide those methods into smaller detailed elements.

As an example, he describes Perkins's (1992) instructional design theory 'Theory One'. It claims that in order to activate cognitive thinking in learning, following aspects must be followed. First of all, the tutor must provide clear information and explain expected outcomes, goals and content. Besides, Perkins' states that learners must participate actively in the learning process and reflect the received input. Moreover, the instant feedback is required. If tutor gives certain comments on learners' achievement, that may help them perform more effectively. Finally, according to the Theory One, learners must be motivated by both internal and external factors.

Thus, the essential goal of the theory is to improve learning process, so it is beneficial for tutors as they have assistance for teaching and instructing.

Besides Perkin's ID theory, there are other theories introduced earlier. For instance, Situated Cognition theory came to the existence in 1989. The theory, which was introduced by Brown, Collins, and Duguid, presents the idea that learning must always occur within a certain context, because it is impossible to separate knowledge and actions. That is why learners are supposed to obtain the skills and knowledge followed by immediate practice. Obviously, any information given in class is presented within a context. Therefore, Instruction designers have to come up with various case studies or interactive scenarios based on real life, where students are expected to apply obtained knowledge (Brown, Collins and Duguid, 1989).

Another well-known instructional design theory was suggested by Lev Vygotsky in the beginning of the 1930s (Vygotsky, 1994). The theory is called Sociocultural Learning Theory and includes three key components, namely, language, culture and zone of proximal development. The essential idea of the theory is the importance of environment in learning process. According to Vygotsky, culture, which is one of the components of the theory, is the main sign of distinction between humans and animals. Therefore, taking into account cultural peculiarities while designing a course or lesson can increase efficiency of learning process. Another aspect of the theory is language, which is dependent on the cultural peculiarities. Vygotsky suggests three phases of development of speech. Firstly, children are involved in so-called "social speech", occurring at the age of 2. The second phase begins when learners are 3 and when they can announce their personal thoughts. Finally, "inner speech" stage begins. At this stage language impacts the behavior and thoughts. Usually it starts at the age of 7 (Kozulin et al, 2003).

Thus, while implementing Sociocultural Learning ID Theory, instructors have to take into account environmental aspects and role of peers while designing learning activities.

Turning to another theory, which is called Individualized Instruction Theory, it suggests that the course curricular is supposed to allow students to learn at their own pace. Instructors are required to differentiate instructions and activities for different levels. The theory emerged in the middle of 1960s and was developed by number of authors, such as, Fred Keller (1968) . Another similar theory was presented by Merrill. His theory

as well as Individualized Instruction is focused on the facilitation of learning process. There are four chronological stages, namely, demonstration, elicitation of prior knowledge, implementation and relating to the real life context (Merrill, 2002).

Jerome Bruner describes another theory which was basically a method of Inquiry-based Instruction. The Discovery learning theory focuses on the idea of searching of new facts, correlations and using past experience with creativity. There are five basic principles in the theory. The first principle for instructors is called Problem Solving Principle. It claims that they must provide guidance to search for solutions using background knowledge and new information. The second principle is Learner Management. In this case, teachers must take into account students' preferences to work alone or in teams, so the learning process is much more flexible for those who have different pace while learning. According to the third principles learners must be able to connect learning material to the real life situations. Therefore the course should combine familiar scenarios and life based situations. The next principle proposes the idea that learners must be able analyze and interpret the obtained knowledge, rather than memorize it. Finally, learners must get instant feedback as they are involved in discovering new knowledge (Discovery Learning, 2011).

Methods

The current research paper is aimed to find out effective Instructional Design models for online learning. We have compared various studies within the last decade. To complete the analysis we have examined N researchers following certain principles: year, ID theory, model/approach, Instructors role and assessment ways. The main focus of the paper is to compare the approaches to online education before and during the Covid-19 pandemic.

Results and Discussions

After reviewing several articles suggesting various approaches to the distance learning during the quarantine time we have compared the findings and presented in form of the table (table 1. Comparative analysis of e-learning ID models)

The history of online learning goes past to the beginning of the 21st century. Therefore, by 2002 the term of "e-learning" was quite recognized and perceived as a new tendency, although different institutions could not still clearly define the concept (Young, 2002).

Table 1 – Comparative analysis of e-learning ID models

Author (s)	Theory	Model/approach	Learning design	Instructors' role	assessment
Scalise & R. (2012, p. 1)	<u>Sociocultural Learning Theory</u>	reciprocal leadership approaches	Structured reciprocal leading model Semi-structured reciprocal model Cascading reciprocal model	Assign leaders and groups, monitor and assess	observation
Chen (2016)	Situated Cognition theory	ICCEE	Identify, Choose, Create, Engage, Evaluate	Designer, facilitator	holistic and formative
Dabattista (2018)	Situated Cognition theory	Comprehensive rubric	10 interrelated aspects of rubric	Clear guidance, facilitator, observer	Goal achievement grading, feedback
Rapanta et al. (2020)	Situated Cognition theory and Individualized Instruction Theory	pedagogical content knowledge	combination of the context, tools and resources, concrete tasks and relations between three components	Cognitive, social, facilitator	Self-reflections, portfolios, Feedback
Soni (2020) Mahmood (2020)	Individualized Instruction Theory	Instructional strategies	Dividing the content into smaller modules, diverse discussion	Educator, facilitator, mentor	Timely feedback

There have been some changes in Instructional design then, as instructors have become learners as well as their students. Thus, teacher-centered approach shifted to student-centered learning.

There are numbers of literature on the topic of e-learning which suggest various approaches to new educational conditions and their difficulties.

One of the approaches to e-learning was suggested by Scalise & R (2012, p. 1). They claim that one of the harshest obstacle in online and combine learning is effective group interaction, as it would differ from traditional classroom approach. Thus, the authors suggest three reciprocal leadership approaches. The concept of reciprocal leadership (or teaching) was originally used for reading comprehension, when one group member had a role of instructor in small reading groups (Palincsar & Brown, 1985). However nowadays the method has broaden its usage towards other learning activities. The authors describe three reciprocal leading models of ID.

Another model of ID was described by Chen (2016) presents five principles ICCEE. It stands for identify, choose, create, engage and evaluate. The author claims that the given model can guide tutors while designing an Instructional Design for online learning in a very effective way. Besides using the model students will be engaged and well motivated. Another peculiarity of ICCEE model is that it can be either linear or circular. Which means in online environment it is possible to return to any phase of the learning procedure.

The first traditional model was basically implemented for reading classes. The instructors assign groups and their leaders to facilitate the reading discussion. Leaders are supposed to post a comprehensive summary of a certain piece of text. Then, other group members are expected to respond and give comments on the reading. Leaders may ask content checking questions and continue discussion. The role of instructors here is to monitor the whole process without interfering.

Another model designed for e-learning is semi-structured reciprocal leadership. The aim of the model to elicit certain analyzing and critical skills, as students have to write a critique or review for given research papers. They are supposed to share their opinion with the rest of the group and after that students are involved in discussion threads where they are free to comment each other's critiques. The paper provides some detailed examples of such kind of activity. The authors believe that using these model during online classes will help to improve their writing and collaborative skills. Moreover, the activity does not require to follow strict frameworks, so participants are free to choose the format of the critique. Some students may write their recommendations for further improvement while others can give comments on structure and grammar.

The final model, which is called "cascading", is considered to be the lest structured model for distant learning, as here learners are not limited by certain frameworks. Instructors set a certain goal, for in-

stance, to find out how a particular software works. Students share their ideas and come to certain solution. The idea of the model is that those students who completed the task first are supposed to become reciprocal leaders of the rest of the group. The model corresponds to individualized learning theory as learners are free to seek for solution at their own pace (Scalise and Ketterlin-Geller, 2014).

Debattista (2018), in his *Comprehensive Rubric For Instructional Design In E-Learning* demonstrates one comprehensive rubric based analysis of four different rubrics worked out in different institutions. The rubric includes ten following aspects:

1) the instructional design, which covers program structure, aims, objectives, outcomes, methods and approaches;

2) Course beginning when instructors provide clear information on online learning course, brief description of the e-learning course, some aspects of class behavior, technical competences, which include certain aspects of technical equipment for successful course;

3) E-assessment, which includes achievement of goals, grading, instant feedback and management, so learners can observe their grades and feedback at any time;

4) Community relations include teacher – student interactions and peer learning;

5) Instructional resources, when tutors have to effectively select compulsory and secondary learning material;

6) Learning support when students have technical, instructional, academic and administrative support;

7) design of technology, when technology meet learning objectives and outcomes;

8) Evaluation of the course. Students are given an opportunity to reflect on the course advantages and weaknesses, to improve instructional design;

9) Ending of the course. Teachers have to provide clear assessment and make sure that all issues have been resolved;

10) Instructional design cycle. At this stage, tutors and organization conducts review of the technological, administrative and academic aspects. That will help to improve e-learning process.

However, online learning has become the core format of getting education within the last year, due to the Covid-19 World pandemic (World Health Organization, n.d.).

Thus university instructors had to switch from familiar traditional face-to-face instructions to the online atmosphere (Rapanta et al., 2020). The research paper concerns readiness of university staff,

particularly teachers who have no experience in e-learning, for new instructional design. Besides lack of experience, some of the difficulties are conditioned by poor technical equipment and mainly by changing program curriculum to fit online format. Rapanta et al., in their study have worked out a new instructional design for e-learning based on the interview with four experts in online education. The questions were formed to find out difference between online ID and face-to-face teaching; some tips for non-experts to improve online teaching; some crucial tools for teachers while instructing online and certain assessment ways. The results have shown that all the experts expressed the opinion that teaching activity must focus on a certain goal and highlighted necessary learning activities, such as, the students' objectives, resources and instruments, certain class activities and the ways to combine all three activities to work together. Instructors have three main responsibilities, namely, cognitive presence when teachers have to assess learners preparedness for learning process; social presence, to be ready for interaction with students and the role of facilitator to guide learner throughout the online learning process. As the situation with the Covid – 19 is unaccustomed for many students, teachers have take into account the period of time students have to take in order to regulate themselves, therefore the authors suggest account learners individual pace .

Soni (2020) in his research paper *Global Impact of E-learning during COVID 19* suggest certain tips to design an online course and involve students. He believes that educators of different levels could drop their course into smaller pieces to provide comprehensive material and take into account learners individual pace and reaction. Furthermore, he claims that teaches must think about convenient platforms, such as, Google Classroom, Zoom, messengers and etc., and control the speed of their speech to make sure that learners comprehend given information in a right way. Finally, the author focuses on the importance of detailed and timely feedback to increase learners motivation and involvement into the learning procedure.

The similar idea of ID model for e –learning was suggested by Pakistani researcher Samreen Mahmood (2020) in his research paper called *Instructional Strategies for Online Teaching in COVID-19 Pandemic*. The article consists of several instructional strategies for effective online learning classes in higher educational institutions. Although the article does not suggest certain model, it still has a set of tips for tutors to enhance

the e-learning process. He claims that course must be divided into smaller parts, as he believes that will help keep student involved and develop their online learning abilities. Besides, he highlights the role of instant feedback and creative thinking. In addition, the author promotes the idea of involving of telecommunication into the learning process to decrease internet problems during online courses.

Limitations

The current paper contains analysis of various approaches in field of e-learning. Even though authors give clear examples of suggested Instructional design the reliability is still limited by the fact that such urgent switch to the online education has still instructional gaps and requires improvement as the results of online education are not clearly seen at current stage. Moreover the authors of the analyzed article refer to different countries, therefore some of the aspects cannot be applicable for certain cultures. In addition, there is still dependence on the technical issues, that may prevent successful distant learning. The final limitation of the current paper is the lack of Kazakhstani studies in the field of Instructional design during the quarantine time, so the comparative analysis is based only on foreign studies.

Conclusion

After analyzing the different studies in the field of online learning and its ID models and approaches, the noticeable difference between online learning ID before the pandemic and during this time is

that there is an obvious common idea about giving students to learn at their own pace and provide instant feedback. Another peculiarity is that all the approaches are focused on context learning. Besides, tutors have to take into account learners' individual peculiarities and drop the teaching material for more comprehensive input. Moreover, Instructors may assign certain leaders and groups to improve collaborative skills and facilitate assessment.

Considering the table 1 and the literature we came to the conclusion that one of the effective way of designing an effective e-learning program is to focus on students' individual peculiarities and pace of learning. Moreover, the larger topics and units might be divided into smaller parts to make sure that students absorbed the input. Finally, the ID model should consider the assessment in the way of feedback of both instructors and students to guide and lead the learning process.

As the compulsory e-education has been applying for the first year the effective ID model is still debatable. It requires broader studies and collecting more empirical date. Thus, the results of the e-learning can be only predicted.

Further implementation

This paper may be used as a guidance for educators who has a little expertise in online teaching, as it provides some tips and describes general models of ID for e-learning based on previous studies and experience of other countries. Moreover, this overview of the literature will be used for further empirical examination of ID models and developing new ID approach for e-learning.

References

- Aguilera-Hermida P. (2020). College students' use and acceptance of emergency online learning due to COVID-19. *ScienceDirect*. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S266637402030011X?via%3Dihub>
- Aouag S., & Djalal H. (2019). Innovative Approach for Renewing Instructional Design Applied in the Context of e-Learning. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.82246>
- Bajracharya J. (2019). Instructional Design and Models: ASSURE and Kemp. *Journal Of Education And Research*, 9(2), 1-8. doi: 10.3126/jer.v9i2.30459
- Branch R., & Merrill M. D. (2011). Characteristics of instructional design models. In R. Reiser & J. Dempsey (Eds.), *Trends and issues in instructional design and technology* (3rd ed., pp. 8-17). Upper Saddle River, NJ: Merrill-Prentice Hall.
- Brown J. S., Collins A., & Duguid P. (1989). Situated Cognition and the Culture of Learning. *Educational Researcher*, 18(1), 32-42. <https://doi.org/10.3102/0013189x018001032>
- Chen L.-L. (2016). A Model for Effective Online Instructional Design. *Literacy Information and Computer Education Journal*, 7(2). <https://doi.org/10.20533/licej.2040.2589.2016.0304>
- D'Orville H. (2020). COVID-19 causes unprecedented educational disruption: Is there a road towards a new normal? *NCBI*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7268589/>
- Debattista M. (2018). A comprehensive rubric for instructional design in e-learning. *The International Journal of Information and Learning Technology*, 35(2), 93-104. <https://doi.org/10.1108/ijilt-09-2017-0092>

- Discovery Learning (Jerome Bruner – 1961)*. (2011, December 9). Principles of Learning. <https://principlesoflearning.wordpress.com/dissertation/chapter-3-literature-review-2/the-constructive-perspective/discovery-learning-jerome-bruner-1961/>
- Gustafson K. L., & Branch R. M. (2002). What is instructional design? In R. Reiser & J.V. Dempsey (Eds.), *Trends and issues in instructional design and technology* (pp. 16-25). Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall
- Heinich R., Molenda M., Russel J. D., & Smaldino S. E. (1996). *Instructional media and technologies for learning* (5th ed.). Hillsdale, NJ: Prentice-Hall.
- Johnson, W. (2009). “*ACTIONS*” model: Tool for selecting e-technology. Retrieved from <http://www.slideshare.net/WendyJj/actions-model-1332301>
- Keller F. S. (1968). “GOOD-BYE, TEACHER ...”1. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 1(1), pp. 79–89. <https://doi.org/10.1901/jaba.1968.1-79>
- Kozulin A., Gindis, B. Ageyev V. S., & Miller S. M. (2003). *Vygotsky’s Educational Theory in Cultural Context (Learning in Doing: Social, Cognitive and Computational Perspectives)* (Illustrated ed.). Cambridge University Press.
- Mahmood S. (2020). Instructional Strategies for Online Teaching in COVID -19 Pandemic. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1. <https://doi.org/10.1002/hbe2.218>
- Malceva Yu., (2012). Distantionnoe jbucheniye: dostoinstva, nedostatki, voprosy organizacii [Distance learning: advantages, disadvantages, organization issues]. *Bulletin of the Innovative University of Eurasia*. Pavlodar. Retrieved from <https://articlekz.com/article/13441>.
- Moawad R.A. (2020). Online Learning during the COVID- 19 Pandemic and Academic Stress in University Students. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 12(1Sup2), pp. 100-107. <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/252>
- Morrison G. R., Ross S. M., Kemp J. E., & Kalman H. (2010). *Designing effective instruction*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Palincsar A. S., & Brown A. L. (1985). Reciprocal teaching Teaching reading as thinking. Oak Brook, IL: North Central Regional Educational Laboratory.
- Pappas C. (2020, April 27). *Top 7 Instructional Design Theories & Models For Your Next eLearning Course*. ELearning Industry. <https://elearningindustry.com/top-instructional-design-theories-models-next-elearning-course>.
- Rabardel P. From artefact to instrument. *Interacting with Computers*. October 2003; 15(5):641-645
- Rapanta C., Botturi L., Goodyear P., Guàrdia L., & Koole M. (2020). Online University Teaching During and After the Covid-19 Crisis: Refocusing Teacher Presence and Learning Activity. *Postdigital Science and Education*, 2(3), 923–945. <https://doi.org/10.1007/s42438-020-00155-y>
- Reigeluth C. M. (1999). *Instructional-design Theories and Models: A New Paradigm of Instructional Theory, Volume II (Instructional Design Theories & Models)* (1st ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
- Sapargaliyev D. (2012). E-Learning in Kazakhstan: Stages of Formation and Prospects for Development. *International Journal of Advanced Corporate Learning (IJAC)*, 5(4), 1. <https://doi.org/10.3991/ijac.v5i4.2210>
- Scalise, K., & R., L. (2012). Reciprocal Leading: Improving Instructional Designs in E-Learning. *ELearning – Theories, Design, Software and Applications*, 1. <https://doi.org/10.5772/30527>
- Schott F., & Seel N. M. (2015). Instructional Design. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 196–200. <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.92032-4>
- Smith P. L., & Ragan T. J. (2005). *Instructional design* (3rd ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Soni V. D. (2020). Global Impact of E-learning during COVID 19. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3630073>
- Vygotsky L. S. (1994). The problem of the environment in The Vygotsky reader. eds. Van der Veer R., Valsiner J. (Oxford: Blackwell;), 338–354.
- Young J.R. (2002).”Hybrid’ teaching seeks to end the divide between traditional and online instruction”, *Chronicle of Higher Education*, Vol. 48 No. 28, pp. A33-A34, available at: <https://eric.ed.gov/?id=EJ645445>

Э.Т. Адилова* , О.Х. Аймағанбетова , З.Б. Мадалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: elnura.adilova@mail.ru

ҚҰНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕР: ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ

Бұл мақала құндылық мәселелерін зерттеудегі негізгі теориялық және әдіснамалық тәсілдерді анықтауға арналған. Мақаланың мақсаты – ежелгі философтардың еңбектерінен бастап, психологтардың заманауи зерттеулерімен аяқталған осы мәселеге қатысты шетелдік түсініктер мен көзқарастарды талдау. Құндылық мәселелері жөніндегі ғылыми философиялық көзқарас Г. Лотце, И. Кант, Г. Гегель және басқалардың негізгі идеяларын талдау арқылы ұсынылады. Құндылық мәселесі В. Дильтей, Э. Дюркгейм және басқалардың еңбектері ұсынған социологиялық зерттеулерді талдау тұрғысынан да қарастырылады.

Мақалада Э. Фромм, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф.М. Рокич, Г. Олпорт, Г. Хофстеде, Г. Триандис және басқалардың көзқарастарына деген айтарлықтай жүйелеу қарастырылған. Ш. Шварц құрған құндылықтар тұжырымдамасын қарастыруға ерекше мән беріледі, себебі ол құндылықтарды зерттеуге түбегейлі жаңа көзқарас ұсынған болып табылады.

Сонымен, құндылық мәселелерін зерттеу философия, әлеуметтану және әсіресе психология тұрғысынан – құндылықтар, құндылық бағдарлары индивидтер мен қоғамдастықтардың мінез-құлқын реттеуші механизмдер, маңызды реттеушілер ретінде қарастырылуына болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Мақаланың практикалық маңыздылығы оның адамзаттың қазіргі кездегі бастан кешіп отырған жаһандық проблемаларына байланысты өзекті болып табылатын құндылық мәселелерін зерттеуге белгілі бір үлес қосатындығымен анықталады.

Түйін сөздер: құндылық мәселелері, құндылықтар, құндылық бағдарлары, теориялық және әдістемелік тәсілдер, шетелдік зерттеушілер.

E.T. Adilova*, O.Kh. Aimagambetova, Z.B. Madaliev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: elnura.adilova@mail.ru

Basic approaches to the study of value problems: foreign experience

This article is devoted to the study of the main theoretical and methodological approaches to the study of value problems. The purpose of the article is to analyze foreign concepts and points of view on this problem, starting with the works of ancient philosophers and ending with modern research by psychologists. The scientific philosophical view on value issues is presented by the analysis of the main ideas of G. Lotze, I. Kant, G. Hegel and others. The value issue is also considered in the context of the analysis of sociological research presented by the works of W. Dilthey, E. Durkheim and others.

The article contains a fairly serious systematization of the views of E. Fromm, K. Rogers, A. Maslow, FM Rokich, G. Allport, G. Hofstede, G. Triandis and others. A special place is given to the consideration of the concept of values created by Sh. Schwartz, who proposed a fundamentally new approach to the study of values.

Thus, the study of value problems allowed us to conclude that from the point of view of philosophy, sociology and especially psychology – values, value orientations can be considered as regulatory mechanisms, the most important regulators of the behavior of individuals and communities.

The practical significance of the article is determined by the fact that it makes a certain contribution to the study of value problems, which is relevant in connection with the global problems that humanity is experiencing today.

Key words: value problems, values, value orientations, theoretical and methodological approaches, foreign researchers.

Э.Т. Адилова*, О.Х. Аймаганбетова, З.Б. Мадалиева
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: elnura.adilova@mail.ru

Основные подходы к изучению ценностной проблематики: зарубежный опыт

Данная статья посвящена изучению основных теоретико-методологических подходов к исследованию ценностной проблематики. Целью статьи является проведение анализа зарубежных концепций и точек зрения на эту проблему, начиная с трудов античных философов, заканчивая исследованиями современных психологов. Научный философский взгляд на ценностную проблематику представлен анализом основных идей Г. Лотце, И. Канта, Г. Гегеля и др. Ценностная проблематика рассматривается также в контексте анализа социологических исследований, представленных трудами В. Дильтея, Э. Дюркгейма и др.

В статье проведена достаточно серьезная систематизация взглядов Э. Фромма, К. Роджерса, А. Маслоу, Ф. М. Рокича, Г. Олпорта, Г. Хофстеде, Г. Триандиса и др. Особое место отведено рассмотрению концепции ценностей, созданной Ш. Шварцем, предложившим принципиально новый подход в изучении ценностей.

Таким образом, изучение ценностной проблематики позволило сделать вывод, что с точки зрения философии, социологии, и особенно психологии ценности, ценностные ориентации можно рассматривать как регулятивные механизмы, важнейшие регуляторы поведения индивидов и общностей.

Практическая значимость статьи определяется тем, что она вносит определённый вклад в изучение ценностной проблематики, что является актуальным в связи с теми глобальными проблемами, которые сегодня переживает человечество.

Ключевые слова: ценностная проблематика, ценности, ценностные ориентации, теоретико-методологические подходы, зарубежные исследователи.

Кіріспе

Құндылық мәселелерін зерттеудің бастаулары ежелгі философтар Демокриттің, Платонның, Аристотельдің және басқалардың еңбектерінен бастау алады. Демокриттің зерттеулері бойынша барлық құндылықтар арасында алғашқылардың бірі болып, әділеттілік, адалдық пен шындық әр адам үшін маңызды орында тұруы қажет және әр адам оған ұмтылуы керек. «Қорыққаннан емес, парызды сезінгендіктен, жаман істерден аулақ болу керек», – деп жазды (Мотрошилова, 1995: 311). Атап айтқанда, ол іс-әрекеттердегі шынайы ізгілік туралы сөйлеуге қарсы тұруы керек деп атап өтті, сондықтан «біз ізгілік туралы сөйлеуге емес, ізгі істер мен әрекеттерге үйренуіміз керек», «... біз әділетсіздікке ықпал етпеуіміз керек» (Мотрошилова, 1995: 311).

Ол сондай-ақ күншілдікке, арам пиғылға, ашкөздікке күрт қарсы шығатын болған: «Нағыз қайырымдылық жасаушы, қайтарымды күтетін адам емес, жақсылық жасағысы келетін адам», «... Әр жанның бойында жазылған заң болуы керек: Ұятсыз нәрсе жасамаңдар!» деген (Мотрошилова, 1995: 82-85).

Көріп отырғанымыздай, тұтастай алғанда, Демокриттің құндылықтар туралы идеялары өзін-өзі тәртіпті ұстайтын, ізгілікті, рухани бағытталған адамды қарапайым күнделікті

– моральдық тұрғыдан түсінуге өте жақын болып келеді. Рухани игіліктерге ұмтылған адамның этикалық идеалын қорғай отырып, ол адамгершілік мінездің тартымдылығы мен даналығын, салмақты, тыныш өмір салтын ерекше атап өтеді.

Философиядағы идеалистік бағыттың негізін қалаушы – Платон, жақсылық пен идеялар әлемін (нәзік әлем) ең жоғарғы құндылық ретінде бөліп көрсетеді, егер біздің жанымыз мінсіздікке және адамгершілікке ұмтылса, ол сол әлемнің бір бөлігі бола алады. Бақытымызға орай, оның түсінігінде бұл келесі барлық идеялардан шығатын белгілі бір Абсолют, абсолютті идея. Сондықтан Платон Жақсылықты өзінің барлық іс-әрекетін, өзінің амалдары мен ойларын жақсылықпен байланыстыруы керек адамның ең жоғарғы құндылығы ретінде бөліп көрсетеді, сонда ғана оның жаны сұлу және кемелді бола алады.

Ізгілік, әділеттілік, адалдық, адамгершілік, әдемілік сияқты жоғары құндылықтар идеялар әлемінде және шынайы идеалды өмірге ие (Асмус, 2001).

Аристотель, ізгіліктің туа біткен табиғатын жоққа шығарған Платоннан айырмашылығы, оны әлеуметтік мәні бар іс-әрекетке, яғни адамгершілік тәрбиесіне байланысты деп санады. «Жалпы адамгершілік қасиеттерді біз жанның

мақтауға лайық иелік етілген қасиеттері деп атаймыз, – деп атап өтті ол, – бұл табиғат берген нәрсе емес, оны тәрбиелеу керек. Ол өзінің «Алтын орта туралы» еңбегінде ізгілікті маңызды құндылық деп санайды, оның пікірінше, алтын орта: «Ізгілік дегеніміз – белгілі бір орташа, өйткені ол сол орташаға ұмтылады ...» (Аристотель, 2011).

Сол кездегі қоғамда қалыптасқан дәстүрге құрмет көрсете отырып, Аристотель бақытты (рахатты) ең жоғарғы игілік деп атап өтті, оны ол жетілдірілген (ізгілікті) қызметтен алынған қанағаттанудың ерекше күйі деп түсінді. Аристотель адамгершілік пен бақыттың бірлігін атап өтіп, өмірден жоғары қанағаттану күйіне жету сананың белгілі бір ұйымына ғана емес, сонымен қатар іс-әрекетке де байланысты екенін баса айтты. Бақытты болудың көптеген шарттарының ішіндегі негізгілері – моральдық және интеллектуалды жетілдіру, денсаулық және сыртқы артықшылықтардың болуы, белсенді азаматтық ұстаным және достық сияқты қасиеттер болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Құндылықтардың ғылыми теориясының пайда болуы «құндылықты», ең алдымен, философиялық ұғым ретінде қарастырған және «құбылыстар әлеміне» қарсы қоя отырып, «ішкі құндылықтар әлемі» деп анықтаған философияның ерекше бөлігін бөліп көрсеткен неміс философы Г. Лотценің есімімен байланысты: «Адам санасы үшін тұңғыш құндылықтар әлемін құбылыстар әлемінен бөледі» (Lotze, 2017).

Бұл бөліну Г. Лотцені «құралдар патшалығы» және «мақсат патшалығы» бар деген қорытындыға әкелді. «Құндылықтар әлемін» түсіну үшін ол Канттың «мақсаттар патшалығы» құндылықтар мекені деген идеясын негізге алды: «Мақсаттар патшалығында әр нәрсенің бағасы да, қадір-қасиеті де бар» (Кант, 1965).

И. Кант «Морфизм метафизикасының негіздері» деген еңбегінде «барлық объектілердің, бейімділіктердің тек шартты мәні болады, өйткені егер оларға негізделген бейімділіктер мен қажеттіліктер болмаса, онда олардың заты да ешқандай мәнге ие болмас еді» (Кант, 1965).

Алайда құндылықтардың өзі, неміс философы атап өткендей, салыстырмалы және абсолютті бола алады: «Заттар, олардың болуы, біздің еркімізге емес, табиғатқа байланысты болса да, егер олар ақылға ие болмаса, тек салыс-

тырмалы мәнге ие болады; құралдар сондықтан заттар деп аталады ...» (Кант, 1965).

Неміс философы «Сын айту қабілетінде» құндылықтың болуы мәселесін келесідей қарастырады: «... егер әлем тек жансыз немесе жартылай тіршіліктен тұрса, бірақ тіршілік иелері үшін себепсіз мұндай әлемнің болуы ешқандай құндылыққа ие болмас еді, өйткені онда бұл құндылық туралы кішкене болса да түсінікке ие болмыс жоқ болар еді» (Кант, 2001).

Сол еңбегінде ол құндылықты парасатты адамның бастапқыда бар қасиеті және адамның әлемге қатынасы, адамзат пен бостандық өлшемі ретінде қарастырады. Атап айтқанда, ол адамның ақыл-ойы «заттардың болмысының құндылығын оларға табиғатқа қатысты (олардың әл-ауқатында)» көретіндігін ғана емес, сонымен қатар «бұл құндылықты өзіне (еркіндікте) бастапқыда бере алатындығын» ескертеді (Кант, 2001).

«...Бостандық арқылы мүмкін болатын әлемдегі ең жоғарғы жақсылық – осы түпкі мақсат», яғни адам өмірінің және моральдық заңмен анықталған әлемнің түпкі мақсаты.

Классикалық неміс философиясының тағы бір кем емес әйгілі өкілі – Г. Гегель де құндылықтар мәселесіне тоқталып, екі құндылықтар тобын – утилитарлық және рухани етіп бөліп көрсетті. Утилитарлық немесе экономикалық құндылықтар тауар ретінде әрекет етеді. Оның пікірінше, олар әрқашан сұранысқа байланысты, көпшіліктің талғамына тәуелді. Рухани құндылықтар рухтың бостандығымен байланысты, абсолютті құндылықтар «табиғаты бойынша рухани» болып табылады (Печенкин, 1996).

Философия ғылымы тұрғысынан құндылықтарды түсінуге деген заманауи көзқарастарға тоқталатын болсақ, XX ғасырдың басынан бастап бүгінгі күні құндылықтардың бірнеше нақты теорияларына негізделген дербес бөлім – аксиология бар екенін ескеру керек (Дж. Дьюи, В. Виндельбанд, Г. Коген, М. Шелер және тағы басқалары).

Сонымен, философия контексіндегі құндылықтар табиғаты туралы көзқарастардың айырмашылығына қарамастан, құндылық, ең алдымен, идеалдарда көрінетін маңыздылық, өмірдің жеке сезімі ретінде қарастырылады. Бірде-бір адамзат қоғамы құндылықтарсыз өмір сүре алмайды, бірақ сонымен бірге, осы қоғамның мүшесі ретінде әрбір адам сол құндылықтарды бөлісу немесе бөлісе алмауды таңдауға құқылы. Сонымен қатар құндылықтар жеке немесе әлеуметтік тірек нүктесі ретінде

қызмет ете отырып, адамдардың әлеуметтік өмірінің «реттеу механизмі» рөлін атқарады.

XX ғасырдан бастап құндылықтар жүйесінде ашылатын құндылық мәселелері, құндылық бағдары мен көзқарасы әлеуметтану аясында да өзекті болды.

Бұл жерде әлеуметтанулық ғылымның жарқын өкілдерінің бірі В. Дильтейді атап өткен жөн, ол адам үшін «тек сезімнің тәжірибесі ғана құндылыққа ие, ал оның мәні сезінуден бөлінбейді (Дильтей, 1996). Ол адамға ләззат пен қанағат сезіміне қол жеткізуге мүмкіндік беретін нәрсені ғана айтады. Сонда ғана адам өмірдің, идеялардың, көзқарастардың, оның қызметінің құндылығын, осыдан таңдай алатын кезде – біріншіден, өзіне пайдалы болатын нәрсені, екіншіден, оның көмегімен жаңа құндылықтарды жасай алатындығын түсіне алады (Дильтей, 1996).

Э. Дюркгейм «Құндылық» және «нақты» пайымдауларында «құндылық», «құндылық туралы пайымдау», «идеал», «оң құндылық», «теріс құндылық» ұғымдарын қолдана отырып, өзінің құндылықтар тұжырымдамасын ұсынады, онда ол құндылықтар мен бағалауларды ажыратады. Ол, егер бағалау «белгілі бір жеке адамдармен байланысты болса және оларды бөліп алу мүмкін болмаса» деген тұжырымға келеді, демек, «құндылықтар, белгілі бір мағынада, менің сыртымда бар» деп пайымдайды (Дюркгейм, 1995). Ол әрі қарай нақтылайды: «менің айтқанымдағы жағдай мүлдем басқаша: бұл адам жоғары моральдық құндылыққа ие; бұл кескіндеменің жоғары эстетикалық маңызы бар; бұл зергерлік бұйымның құны сонша (Дюркгейм, 1995: 287).

Э. Дюркгейм мәдениет нысандарын құндылықтар жүйесі ретінде қарастырды. Оның айтуы бойынша «Құндылықтардың әр түрлі түрлері бар. Экономикалық құндылық деген бір бөлек, моральдық, діни, эстетикалық және метафизикалық құндылықтар бір бөлек. Жақсы, әдемі, шынайы және пайдалы идеяларды біріктірудің мұндай жиі әрекеттері әрдайым нәтижесіз қалып келген» (Дюркгейм, 1995: 291), – деп сенді. Осылайша, Дюркгейм объектіні – құндылық пен құндылықты жеткізуші деп ажыратады және объектіні тасымалдаушының кез келген қасиеттер құндылығын төмендетуге тырысуға қарсы тұрады.

М. Вебердің көзқарасы бойынша құндылықтар белгілі бір дәуірге тән қатынас болып табылады. Құндылықтарды зерттеу үшін ол бір-бірін қызықтыратын және қарсы тұратын

негізгі құндылықтарды бейнелейтін «идеалды тип» ретінде анықтайтын әдістемелік құралды қолданады (Вебер, 1990: 46).

Жалпы алғанда, М. Вебер осындай үш идеалды типті бөледі – дәстүрлі, рационалды және харизматикалық, олардың негізінде құндылықтар қалыптасады – бауырластық махаббат; формальды рационалдылық, стихиялық экстатикалық бастама, харизма. Бұл идеалды типтер эмпирикалық шындықта таза күйінде пайда болмайды, бірақ, соған қарамастан, құндылық, М. Вебердің пікірінше, әлеуметтік субъект үшін белгілі бір мәнге ие норма болып табылады (Вебер, 1990: 46).

Т. Парсонс құндылықтарды әлеуметтік контексте зерттей отырып, өзінің «Қазіргі қоғамдар жүйесі» атты еңбегінде «құндылықтар әлеуметтік жүйелердің үлгіні сақтау және көбейту функциясын орындауға қатысты жетекші орын алады» деп атап өтті, өйткені олар өзіндік стандарт болып табылады, оның ішінен іс-әрекеттің мақсаттары таңдалады (Парсонс, 1997: 18). Ол құндылықтар жүйесі адамдарды бір уақытта біріктіреді және бөледі деп санайды, ол әр түрлі әлеуметтік таптардың, қабаттардың және ұлттардың пайда болуына ықпал етеді. Құндылықтар олардың түпнұсқалығын, бір-бірінен айырмашылығын белгілейді, кейбір қауымдастықтар үшін қолайлы және үйреншікті нәрсе басқаларға қолайсыз болып шығады (Парсонс, 1997: 18).

Америкалық әлеуметтанушы Д. Рисмен (Буреломова, 2013) құндылық мәселелерін зерттеудің дамуына үлкен үлес қосты, олар жеке тұлғаның құндылық бағдарларының ішкі және сыртқы көздерін ажыратқан. Құндылық бағдарларының ішкі қайнар көзі ерте балалық шақтағы нормалармен, құндылықтармен және өмірлік принциптермен анықталады. «Өзіне бағдарланған» тұлға неғұрлым мақсатты, серпінді, іскер, өзгеріске және жаңашылдыққа ашық, «позитивті көшбасшылықты» талап етеді немесе жүзеге асырады. «Өзгеге бағдарланған» тұлғаның экстерииоризацияланған мінез-құлқы өзінің принциптерімен емес, «басқалармен» анықталады, яғни басқалардың құндылықтарымен, сәнімен, сыртқы әсерімен, қалыптасқан әлеуметтік қатынастар жүйесімен анықталады (Буреломова, 2013).

Сонымен, әлеуметтану тұрғысынан құндылықтар индивидтің де, тұтас қоғамның да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, ал әрбір адамның өзі сол құндылықтарды оның мінез-құлқы реттелетін негізінде құруға ұмтылады. Қазіргі әлеуметтанушылардың көзқарастарын

талдай отырып, құндылықтардың қоғамның қалыптасуына, сондай-ақ адамның өміріне, көзқарасы мен мінез-құлқына тікелей әсерін анықтай аламыз. Құндылықтар, мәдениеттің элементі бола отырып, интегралдау функциясын орындайды, сол арқылы адамдарды кез келген әлеуметтік белгілеріне сәйкес біріктіреді немесе бөледі, сол арқылы қоғамды топтар мен топтарға бөледі. Жеке адамның сана-сезіміндегі құндылықтардың өзгеруіне келетін болсақ, бұл жерде адамның өзі әсер етеді. Қорытындылай келе, құндылықтар социологтардың түсінігінде ешқашан бір-бірінен бөлек өмір сүрмейтінін, олардың әрқашан тұтас жүйені құрайтындығын атап өтеміз. Әрбір қоғам өзінің құндылық құрылымын анықтайды, ол бекітілген болып табылады.

XX ғасырдың басында құндылықтарды зерттеу мәселесі ең алдымен америкалық әлеуметтік психологтар В. Томас пен Ф. Знанецкийді қызықтырды, олар құндылық ретінде тек адам үшін маңызды сипаттамаларды бөліп көрсетті. Олар әрбір құндылық адамның іс-әрекетімен және ол ұстанатын белгілі бір құндылықтар жүйесімен анықталады деп сенді. Құндылықтарды қызмет барысында ғана емес, сонымен бірге өзара әрекеттесу кезінде де адамдардың өздері құруы және жоюы мүмкін. Экономикалық, әлеуметтік, рухани, діни, ғылыми және басқа құндылықтарды бөліп көрсете отырып, олар осы құндылықтар тізіміне және адамның өзіне де қосылды (Томас, 1994: 335-337).

Құндылықтарды зерттеу барысында У. Томас пен Ф. Знанецкий психологияда алғашқылардың бірі болып «әлеуметтік әлемдегі жеке тұлғаның нақты немесе мүмкін белсенділігін анықтайтын жеке сана процесі» ретінде көзқарасты байыпты зерттеді (Томас, 1994: 335-337). Тек қатынас адамның өміріндегі және оның қызметіндегі осы немесе басқа фактінің маңыздылығын анықтай алады. Сонымен қатар, белсенділік әрқашан құндылықтар мен қатынас арасындағы байланыстырушы буын болып табылады, өйткені онда кез келген табиғи нәрсе оған белгілі бір мән қосылған кезде құндылыққа айналуы мүмкін, деп атап өтті олар.

XX ғасырдың 20-30 жылдарынан бастап құндылық мәселесі психологтардың еңбектерінде ерекше өзекті бола бастайды. Бұл мәселені ең белсенді зерттеуді Э. Фромм, К. Роджерс, А. Маслоу, Ф. Клакхон, Ф. Стродтбек, М. Роквич, Г. Олпорт, Г. Хофстеде, Г. Триандис, Ш. Шварц және басқалар қолға алды.

Э. Фромм өзінің «Бостандықтан қашу» атты еңбегінде құндылықтарды адамның қажеттіліктерімен байланыстырады – оның өмір сүру қажеттілігі мен қауіпсіздіктен өзін-өзі дамыту қажеттілігіне дейін, құндылықтар жүйесінің мұқтажығын бөлек көрсетті. Ол «бізге қоршаған әлемді шарлауға көмектесетін көзқарастар мен құндылықтар жүйесі қажет деп пайымдайды. Құндылықтардың жетіспеушілігі адамның жалғыздықтан және өмірдегі мәнсіздіктен рухани өліміне әкеледі және «кейбір идеялармен, моральдық құндылықтармен немесе ең болмағанда әлеуметтік стандарттармен» байланысы оған қауымдастық пен «тиесілі» сезімін береді (Фромм, 2006:33-34). Құндылық жүйесінің арқасында адам өмір бойы кездесетін көптеген тітіркендіргіштер мен ынталандыруларды ұйымдастыра алады. Э. Фромм, адамда оған сәйкес өмір сүруге тиісті белгілі бір нормалар мен құндылықтарды бөліп көрсету қажеттілігі бар деп санады. Осы тұжырымға сүйене отырып, америкалық психолог құндылықтардың екі категориясын анықтады – бұлар ресми түрде танылады, іске асырылады, оған ол діни және гуманистік құндылықтарды жатқызды, сонымен қатар нақты жүйеде, бейсаналық деп аталатын, олар әлеуметтік жүйенің өнімі болып табылады, сонымен қатар олар нақты мінез-құлықтың тікелей мотивтері ретінде қолданылады, және белгілі бір иерархияны қалыптастыруға бейімделеді. Ол позитивті бостандық қоғамды саяси қайта құруға белсенді қатысумен, жалған құндылықтардың, оның ішінде фашизмнің, нацизмнің, тоталитаризмнің енгізілуіне қарсы тұрумен байланысты екенін баса айтты. Жалған құндылықтарға, Э. Фроммның пікірінше, бедел, қоғамдағы сәттілік, материалдық әл-ауқат жатады, егер олар тұлғаның жарқын жақтарын жүзеге асырудан бас тартып, оны тоталитарлық жүйелерде болатын жалған тұлғаға ауыстыру арқылы қол жеткізілетін болса (Фромм, 2006: 33-34).

Гуманистік психологияның өкілдері К. Роджерс, А. Маслоу құндылықтар мен олардың тұлға дамуындағы рөлін зерттеуге белсене қатысты. Атап айтқанда, К. Роджерстің пікірінше, «ішкі және сыртқы құндылықтар, егер оларды «физиологиялық аппарат» ағзаның сақталуы мен нығаюына ықпал етуші ретінде қабылдаса, олар қалыптасады немесе қабылданады». А. Маслоу өзінің жеке тұлғаны өзін-өзі актуализациялау тұжырымдамасында өзін-өзі дамытуға жетелейтін адам әрқашан құндылықтарды жүзеге асыруға ұмтылатынын атап өтеді. Де-

мек, құндылық бағдарлары тұлға қызметінің негізгі реттеушісі және оның даму бағыты болып табылады. Жалпы алғанда, америкалық психолог он төрт құндылықты анықтады, оны ол болмыстық құндылықтар деп атайды, оларды «Б – құндылықтар» деп қысқартады. Оларға А. Маслоу шындықты, жақсылықты, әсемдікті, тұтастықты, қарама-қайшылықтардың бірлігін, процессуалдылықты, бірегейлікті, кемелдікті, қажеттілікті, толықтықты, әділеттілікті, тәртіпті, қарапайымдылықты, толықтығын, өзін-өзі қамтамасыз етуді және мәнділікті жатқызды. Ол бұл «Б – құндылықтар» көптеген адамдар тіпті білмейтіндігіне қарамастан, олар үшін өмірдің мәні болып табылатындығын атап өтті (Maslow, 1967).

Сонымен қатар, ол Д – құндылықтарды (дефицентті құндылықтар) анықтады, оған ол төменгі деңгей деп аталатын, әлі қанағаттандырылмаған немесе ашуланбаған кейбір қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған құндылықтарды жатқызды.

Құндылықтар мен құндылықтар бағдарларының ең қызықты тұжырымдамаларының бірін Ф. Клакхон мен Ф. Стродтбек ұсынды, олар құндылықты қалаған, сыртқы және айқын, немесе жасырын ұғым ретінде қарастырды – бұл әрекеттің қол жетімді әдістерін, құралдары мен түпкі мақсаттарын таңдауға әсер ететін топтың ішкі, таза жеке сипаттамасы болып табылады (Kluckhohn, 1951: 388-433).

Өздерінің тұжырымдамаларын қолданбалы іске асыру үшін олар жаңа зерттеу әдісін – «Құндылыққа бағдарлау тәсілі» атты әдістемесін құрды, олар оны әр түрлі мәдениеттерде шешім қабылдау ерекшеліктерін зерттеу үшін белсенді қолданды.

Олардың зерттеулерінің негізгі постулаты төмендегідей болды – барлық адамдар өздерінің мәдени деңгейіне қарамастан бірдей құндылық мәселелерін шешеді. Бұл оларға келесі ережелерді тұжырымдауға мүмкіндік берді:

1) барлық уақытта барлық адамдар шешуге мәжбүр болатын шектеулі мәселелер саны бар;

2) бір есептерді шешудің әр түрлі тәсілдерінің болуына байланысты, олардың шексіз саны жоқ, және олар кездейсоқ емес – бұл шектеулі мәндерді қабылдайтын белгілі айнымалы;

3) бүкіл шешімдердің толық баламалары барлық уақытта барлық қоғамдарда ұсынылған, бірақ адамдар оларды әр түрлі жолмен таңдайды.

Ф. Клакхон мен Ф. Стродбек қолданбалы зерттеулер барысында құндылық бағдарлары жазылған бес құндылық өлшемдерін (dimensions)

анықтады. Біріншіден, бұл басқару, үйлесімділік, бағынуды қамтитын «табиғатқа қатынас». Бұл «туылғаннан бастап адамның табиғаты», яғни зұлымдық, мейірімділік, аралас, бейтарап, сонымен қатар адамның өмір барысында өзгеру қабілеті. Ол сонымен қатар өткенде, қазіргіде, болашақта ашылатын «уақытша бағдар». Құндылық өлшемі – бұл өзіндік бар болу, даму, жетілу үшін өзін көрсететін «мінез-құлық мотивациясы». Соңғы құндылық өлшемі – «Өзгелерге деген қатынас» иерархиялық, теңдік, индивидуалдылықты білдіреді.

Америкалық психолог Г. Олпорт адамның өмірде оның шынымен маңызды екендігіне деген сенімін, адамның өмірдегі тәртіп пен мәнді табуға деген күш-жігерін құндылықтар анықтайды деп түсінеді (Allport, 1961). 1931 жылы ол «Құндылықтарды зерттеу сынағын» құруға белсене қатысты, және де жеке тұлғаның (құндылықтардың) өте күрделі компоненті ретінде эмпирикалық өлшенген элементтерге бөлуге тырысты.

Бұл күрделі мәселені шешу үшін Г. Олпорт құндылықтар жүйесіндегі бар айырмашылықтарды түсіндіретін тұжырымдамалық модель құрды.

Ол құндылықтар тұжырымдамасын адамдар арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтайтын тұлғаның типологиясына негіздеді. Жалпы алғанда, оларға жеке тұлғаның өзегін құрайтын алты құндылық бағытына сәйкес келетін алты негізгі типтер бөлінді. Ол атап өткендей: «құндылықтық бағдарлардың бұл типтері әр тұлғаның бойында болады, бірақ әр түрлі пропорцияларда және олардың бірі басқаларға қарағанда басым болып, осы тұлғаның өмір философиясын анықтайды» (Allport, 1961).

Тұлғаның теориялық типі үшін құндылық ақиқатты түсіну немесе оны іздеу болып табылады. Экономикалық тұлға пайда мен кіріс әкелетін нәрсені бағалайды. Ақша – бұл адам өмірінің басты құндылығы. Ол үшін адамдар көп нәрсеге дайын. Эстетикалық типке өмірде барлық керемет және әдемі нәрселерді бағалайтындар кіреді. Мұндай адамдар «әлемді сұлулық құтқарады» деген тұжырыммен келіседі. Әлеуметтік типтегі адамдар өмірдегі ең маңызды құндылық – айналасындағы адамдардың махаббаты және адамдар арасындағы қарым-қатынас тек сүйіспеншілікке негізделуі керек деп санайды. Олар христиандардың келесі өсиетіне сәйкес өмір сүреді: «Жақыныңды өзіңдей сүй». Сондықтан олар діни құндылықтармен тығыз байланыс-

ты, бірақ фанаттық түрде емес. Адамдар арасындағы барлық басқа қатынастар, мысалы, экономикалық қатынастар олар үшін маңызды емес. Саяси типке билікке, атаққа, даңққа, ықпалға деген мұқтаждық тән. Бұл типтегі адамдар өз мамандықтарын осы құндылықтардың барлығы саяси мансап арқылы болмаса, мүмкін басқа кез келген салада жүзеге асырылуы үшін таңдайды.

Жеке тұлғаның діни түрінің басты мақсаты – Құдайға қызмет ету, әр діни тип Құдайға қызмет етуді өзінше түсінеді: біреу тақуаға айналады, біреу монах болады, ал біреуі шіркеудің қызметшісі ретінде жұмыс жасайды және т.б.

Сонымен бірге, автор адамгершілік нормаларымен ұйғарылмаған бірқатар құндылықтарды анықтайды, мысалы, жеке тұлғаның мақсаты болып табылатын ішкі құндылықтарға қол жеткізудің құралы, шарттары ретінде әрекет ететін қызығушылық, эрудиция, қарым-қатынас және т.б. Г. Олпорт құралдардың мақсаттарға, сыртқы құндылықтардың ішкі құндылықтарға, идеалдарға айналуын «функционалды дербестік» деп атайды, оны «білім категорияларын» «маңыздылық категорияларына» айналдыру процесі деп түсінеді. Г. Олпорт жазғандай, құндылық – бұл «жеке мағынаның бір түрі».

Құндылықтар тұжырымдамасының дамуына үлкен үлес қосқан америкалық психологтардың бірі М. Рокич, ол өзінің жеке құндылықтық бағдарлар тұжырымдамасын жасады, сонымен қатар 1973 жылы жарық көрген «Адам құндылықтарының табиғаты» кітабында сол жайында сипаттады. М. Рокич құндылықтарды «белгілі бір іс-әрекет тәсілі немесе белгілі бір өмірлік мақсаттар жеке тұлға мен қоғам үшін басқа қызмет түрлерінен немесе басқа да түпкілікті мақсаттардан гөрі ұтымды болатынына деген сенімділік» бар деп санады (Рокич, 1973:20-28). Ол құндылықтар жүйесінің өзін маңыздылық континуумы бойынша құндылықтар рейтингісі негізінде құрылған олардың маңыздылығы дәрежесіне сәйкес иерархиялық ретке келтіру деп түсінді.

Ол адамдардың әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын психологиялық факторлар ретінде құндылықтар мен қатынастарды бөліп көрсетеді және олардың қарым-қатынасын зерттей отырып, ол құндылықтардан, көзқарастардан айырмашылығы, абстрактілі болып қана қоймай, адамдардың өміріндегі ең маңыздысы болады деген тұжырымға келеді. Адами құндылықтар саны жағынан салыстырмалы түрде аз және жүйеге ұйымдастырылғандығына сүйене оты-

рып, ол құндылықтардың екі түрін анықтады – терминалды (құндылықтар – мақсаттар) және инструменталды (құндылықтар – құралдар). Ол индивидуалды және әлеуметтік тұрғыдан жеке өмір сүрудің кейбір түпкі мақсаттарына ұмтылуға тұрарлық деген түпкілікті сенімдерге сілтеме жасады. Ол құралдық құндылықтарды келесі топтарға бөлді – этикалық, коммуникациялық құндылықтар, іскерлік құндылықтар; индивидуалистік, конформистік, альтруистік; өзін-өзі растау, басқа адамдарды қабылдау және т.б. Сонымен қатар, М. Рокич инструменталды құндылықтарды кез келген жағдайда іс-әрекеттің қандай-да бір тәсілі немесе жеке тұлғаның ерекшеліктері артық болатындығына сену ретінде қарастырды (Рокич, 1973:20-28).

Терминалды және құралдық құндылықтарды атап өтіп, ол жеке дара құндылықтар адамның балалық шағында әлеуметтену процесінде қалады, сондықтан оларды ересек жаста өзгерту мүмкін емес деп тұжырымдады. Осыған байланысты келесі сұрақ өте маңызды бола түседі, құндылықтар мен әлеуметтік мінез-құлық олардың салыстырмалы тұрақтылығына қарамастан қалай өзгеруі мүмкін?

М. Рокичтың айтуы бойынша, иерархиялық позициядағы құндылықтардың түрленуі адам жеке құндылықтар арасындағы объективті бар қарама-қайшылықтарды білген кезде ғана пайда болады, яғни содан кейін, адам өзін «өзін-өзі қарсы қою» жағдайына қалдырғанда пайда болады. Сондай-ақ, М. Рокичтың құндылықтардың өзгеруі адам кейбір құндылықтар арасындағы сәйкессіздікті түсінген кезде пайда болады, бұл оның өзіне деген қанағаттанбаушылық сезімін қалыптастыруға әкеледі деген тұжырымы да маңызды. Керісінше, адам өзіне және оның іс-әрекетіне қанағаттанған кезде құндылық тұрақтанады. М. Рокич ұсынған «құндылық бағдарларын зерттеу әдістемесінің» өзі терминалды және құралдық құндылықтарды 18 баллға тікелей рейтингі енгізуге негізделген (Рокич, 1973:20-28). Қазіргі кезеңде осы әдіснаманы қолдана отырып, көптеген қолданбалы зерттеулер әлі де жүргізілуде, бұл біздің барлық іс-әрекеттеріміз біздің басым құндылықтарымыздың нәтижесі болып табылады деген тұжырымдаманы растайды.

Нәтижелері және талқылама

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап құндылықтар мен құндылық бағдарларын зерттеу мәдениетаралық психологтардың ғылыми

қызығушылығының басты бағыты болды. Белгілі голландиялық психолог Г. Хофстеде 1962-1972 жылдар аралығында әлемнің 50-ден астам елдерін қамтитын IBM менеджерлерінің ауқымды мәдени зерттеулерін жүргізген кезде құндылықтарды зерттеу адамның нақты мінез-құлқын және адамдар топтарының қызметін түсінудің қажетті шарты болып табылатынын түсінді, олардың мәдениеті – бұл «адамдардың бір тобының мүшелерін екіншісінен ажырата-тын адам миының ұжымдық бағдарламасы» деп түсіндірді (Hofstede, 1980).

Ол топтағы көптеген адамдарға жақын болып келетін мәдениетті құндылықтар жүйесі ретінде бір уақытта қарастыра отырып, оларды 10 жасқа дейін қалыптасатын және өзгерту қиын болатын мәдениеттің өзегі ретінде қарастыру керек деген қорытындыға келді, өйткені көптеген құндылықтар санадан тыс қалыптасады және шартсыз рефлекстер ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, олардың барлығы өзара байланысты, белгілі бір қарқындылыққа ие және белгілі бір жүйелерді немесе иерархияларды құрайды. Г. Хофстеде барлық құндылықтарды үш түрге бөлді. Бұл, ең алдымен, басқа адамдарға қатысты құндылықтар, заттар мен құбылыстарға қатысты құндылықтар және біздің ішкі «Мен» және Құдайға қатысты құндылықтар. Мәдениетті өлшеудің негізгі параметрлері ретінде жеті құндылық критерийлері анықталды, ол келесі 1-кестеде келтірілген:

1-кесте – Мәдениеттің құндылық өлшемдері

Өлшем атауы	Өлшем мазмұны
Билік қашықтығы	«Төменнен» анықталған және бекітілген теңсіздік
Белгісіздікке жол бермеу	Құрылымдалмаған жағдайлардағы жайсыздық, тұрақтылыққа, абсолютті шындыққа ұмтылу
Даралық	Жеке адамдардың топтан автономды түрде бөліну дәрежесі
Шыныққандық	Рөлдердің күшті гендерлік бөлінуі, агрессивтілігі және бәсекеге қабілеттілігі
Ұзақ мерзімді бағдар	Болашаққа бағытталған (жинақтау, үнемділік)
Тілектерге бой ұсыну/ Өзін-өзі бақылау	Гедонизм, тұтыну, ұстамдылыққа қарсы сезімтал босандық
Монументализм / Өзін-өзі кем түту	Икемділік пен қарапайымдылыққа қарсы тақапарлық пен өз-өзіне деген тұрақтылық

Мәдениетаралық аспектідегі құндылықтарды зерттеудің жаңа бағытын америкалық психолог Г. Триандис ұсынды, ол мәдениет аясында құндылықтарды, нормалар мен қатынастарды зерттей отырып, алдымен «мәдени синдром» терминін енгізіп, олардың құндылықтарына сәйкес мәдениеттер классификациясын жасады. Ол мәдени синдромды бір тілде сөйлейтін, бір тарихи кезеңде болатын және географиялық аймақта өмір сүретін адамдар анықтай алатын бір тақырып төңірегінде ұйымдастырылған жалпы көзқарастардың, сенімдердің, нормалардың, әлеуметтік рөлдердің, өзін-өзі бағалау мен құндылықтардың үлгісі ретінде қарастырады (Триандис, 2010). Ол әмбебап және барлық мәдениеттерде кездесетін төрт мәдени синдромды – индивидуализм, коллективизм, күрделілік пен тығыздықты анықтайды. Индивидуализм, Г. Триандистің пікірі бойынша, кейбір мәдениеттерде өмірлік тәжірибе автономды индивидтерге сәйкес құрылымдалатыны постулатта айқындалады. Ұжымдастырушылық кейбір мәдениеттерде субъективті мәдени тәжірибелердің отбасы, тайпа, діни топ немесе ел сияқты бір немесе бірнеше ұжымның айналасында ұйымдастырылуымен анықталады. Күрделілік, америкалық психологтың пікірінше, кейбір мәдениеттер өз ұйымдарында басқаларына қарағанда күрделірек болуында көрінеді. Сонымен, тығыздық кейбір мәдениеттерде әлеуметтік мінез-құлыққа қатысты көптеген нормалар, ережелер мен шектеулердің болуымен анықталады, ал басқалары еркінірек болады (Триандис, 2010).

Коллективизмнің негізгі құндылықтары – қауіпсіздік, міндет, топ ішіндегі үйлесімділік, иерархия, ынтымақтастық және эмоционалды тәуелділік (Триандис, 2010). Индивидуалистік мәдениеттерге келетін болсақ, мұнда басты құндылық басқаларға тәуелсіз «Мен» болып табылады. Нәтижесінде мұнда ішкі топтан эмоционалды тәуелсіздік, адамның өз күшіне бағдарлану, қиындықтарды өз бетінше жеңу, бәсекелестік пен жеке жетістікке ұмтылыс, гедонизм мен рахат сияқты құндылықтар тәрбиеленеді.

Қазіргі кезеңде ең танымал болып саналатын – Иерусалим университетінің профессоры Ш. Шварц құрған құндылықтар тұжырымдамасы, олар Г. Хофстеде мен Г. Триандистен айырмашылығы құндылықтарды зерттеуге түбегейлі жаңа көзқарас ұсынды. Орыс зерттеушісі В.Н. Карандашев: «Ш. Шварц өз әдістеріндегі басты айырмашылықты өзінен бұрынғылардың мәдени құндылықтар мен жеке

құндылықтарды ажырата алмағандығынан көрді, дәл осыны Ш. Шварц өзінің зерттеу пәніне айналдырды» (Карандашев, 2004:70).

1992 жылдан бастап У. Бильски екеуі құндылықтарды зерттеу арқылы мәдениетке сандық талдау жасай бастады. Израильдік профессор құндылықтар дегеніміз – бұл адамның өміріндегі негізгі қағидат ретінде қызмет ететін мақсаттар туралы идеялар деп тұжырымдайды. Олар адамның таңдауы мен оның іс-әрекетін бағалау критерийі, сонымен бірге басқа адамдар мен оқиғаларды бағалау критерийі болып табылады (Карандашев, 2009). Ол жеке құндылықтарды – «жеке адам өз өмірін бағдарлау үшін қалаған, яғни құндылықтар ретінде қабылдайтын» (Карандашев, 2009) ұғымдар немесе сенімдер ретінде қалаған соңғы күйлерге немесе мінез-құлыққа байланысты деп санайды; нақты жағдайлардан асып түсу, мінез-құлық пен оқиғаларды таңдау немесе бағалауды басшылыққа алу деп түсіндіреді.

М. Рокичтан кейін Ш. Шварц пен У. Бильски де барлық құндылықтарды терминалды және құралдық деп бөлді. Олар терминалды құндылықтарды адам қызметінің кейбір соңғы күйлері мен мақсаттары деп атады, олар нағыз достық, байлық, жер бетіндегі «бейбітшілік» көріністерінде және т.б. ашылады.

Олар адамның іс-әрекетінің инструменталды қағидаларына, сондай-ақ оның мінез-құлқының модельдері мен әдістеріне сілтеме жасады. Сонымен, атап айтқанда, құндылықтардың бұл түрін, олардың пікірінше, қызмет ету қабілетінде, кешіруге дайын болуда, үлкендерге құрметпен қарауда, өз бетінше мақсат қоя білуде және т.б. ашылатын құндылықтарға жатқызуға болады.

Сонымен бірге Ш. Шварц мәдениетті өлшеуге арналған үш биполярлық осьтерді бөліп көрсетеді, олар қоғам алдында тұрған үш рөлдің әрқайсысының шешімдері болып табылады:

Енгізілген – автономия

Иерархия – теңдік

Игеру – үйлесімділік (Карандашев, 2009).

Осыған сүйене отырып, ол барлық мәдениеттердегі құндылықтардың толық айырмашылықтары мен жалпы адамзат қоғамын біріктіретін негізгі құндылықтар мен олардың түсінігі болатындығына назар аударды:

1) құндылықтар – бұл объективті суық идеяларға емес, эмоцияларға байланысты нанымдар;

2) құндылықтар – бұл адам қалаған мақсаттар және осы мақсаттарға жетуге ықпал ететін мінез-құлық тәсілі;

3) құндылықтар – бұл белгілі бір әрекеттер немесе жағдайлармен шектелмеген дерексіз мақсаттар;

4) құндылықтар – бұл іс-әрекет барысын таңдау немесе адамдар мен оқиғаларды бағалауға басшылық ететін стандарттар немесе өлшемдер;

5) құндылықтар – бұл бір-біріне қатысты маңыздылығы бойынша сұрыпталған құндылық басымдылықтарының жүйесі.

Г. Триандис, Ш. Шварц ұсынған мәдени синдромдарды бөлуді негізге ала отырып, құндылықтар кеңістігін мәдениетаралық аспектіде зерттей отырып, екі осьті анықтады: өзгеріске ашықтық – консерватизм, трансценденттілік – өзін-өзі жоғарылату, дөңгелек құрылымға ие болып табылады.

Осы осьтердің кеңістігіне сүйене отырып, барлық мәндерді Ш. Шварц пен У. Бильски тағы екі үлкен топқа бөлді:

- жеке тұлғаның мүдделерін білдіретін құндылықтар. Бұл құндылықтар келесі құндылық (мотивациялық) блоктарына біріктірілген: күш, жетістіктер, гедонизм, ынталандыру және тәуелсіздік.

- топтың мүдделерін білдіретін құндылықтар. Олар қайырымдылық, дәстүр, мойынсұну сияқты құндылық (мотивациялық) түрлеріне жатады. Универсализм мен қауіпсіздік жеке мүдделерді де, топтың мүдделерін де білдіреді.

Сонымен, Ш. Шварц 2-кестеде келтірілген 10 негізгі мотивациялық типті бөліп көрсетеді (Карандашев, 2009).

Ғалым анықтаған құндылықтардың мотивациялық типтері биологиялық организмнің жеке тұлға болу қажеттілігімен, үйлесімді әлеуметтік өзара әрекеттесу қажеттілігімен және тіршілік ету мен әл-ауқатқа деген топтың қажеттілігімен анықталатын мотивациялық мақсаттарға негізделген. Бұл израильдік профессорға 10 негізгі құндылықтың әрқайсысы үшін негізгі мотивациялық мақсаттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік берді:

Күш-қуат құндылықтары мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді, ол әлеуметтік мәртебеге, беделге және адамдардың үстемдігіне қол жеткізу болып табылады. Ол билікке, туыстық сезімге өте жақын және т.б.

Қол жетімділік құндылықтары осы елде танылған мәдени стандарттарға негізделген құзыреттіліктің көрінісі арқылы жеке жетістікке жетуге деген ұмтылыста көрінетін, әлеуметтік тануға жақын және т.б. мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді.

Гедонизм құндылықтары ләззат іздеуде, өмірден рахат алу, сезімдік махаббат және т.б. ізденісте өзін-өзі көрсететін мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді.

Ынталандыру құндылықтары өмірдегі бәсекелестікті табуға бағытталған, өзін-өзі бағалауда, өз мақсаттарын таңдау қабілетінде және т.с.с. негізделген мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді.

Тәуелсіздік құндылықтары келесі мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді, ол адамның автономды және еркін болу қажеттілігімен анықталатын ойлар мен іс-әрекеттерде айқындалады, интеллект, шығармашылық және т.б.

Әмбебаптық құндылықтары барлық адамдар мен табиғаттың әл-ауқатын түсіну, бағалау, толеранттылық пен қолдауды дамытатын мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді. Мақсаттың бұл түріне теңдік, әлеуметтік әділеттілік, еркіндік, жауапкершілік, адалдық сияқты құндылықтар кіреді.

Қайырымдылық құндылықтары олар үнемі байланыста болатын және жеке қарым-қатынасты сақтайтын адамдардың әл-ауқатын сақтау және арттыру мотивациялық мақсатына сәйкес келеді. Ол ізгілік, сыпайылық, кешірімділік және т.б. сияқты мақсаттарға негіз болады.

Дәстүр құндылықтары белгілі бір мәдениетте және дінде қалыптасқан әдет-ғұрыптарды, идеяларды құрметтеу мен сақтаудың мотивациялық мақсатына сәйкес келеді. Топтың ынтымағының белгісі ретінде ол өзінің ерекшелігі мен біртұтастығын білдіреді. Мақсаттың осы түріне әлеуметтік тапсырыс, дәстүрді құрметтеу, отбасын қорғау, өзін-өзі ұстау сәйкес келеді.

Мойынсұну құндылықтары өзгелерге зиян келтіретін немесе әлеуметтік үміттер мен нормаларды бұзатын әрекеттер мен импульстардың шектелуін анықтайтын мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді. Ол топтың өзіндік өмір сүруге, өзара әрекеттесу қажеттілігінен дамиды. Олар ата-аналарға, үлкендерге деген құрметке, міндеттемелерге және т.б. негіз бола алады.

Қауіпсіздік құндылықтары адамның және топтың негізгі қажеттіліктерінен туындайтын қоғамның тұрақтылығы, қауіпсіздігі мен үйлесімділігінде көрінетін мотивациялық мақсатқа сәйкес келеді. Олардың қатарына денсаулық, ішкі келісім, жер бетіндегі бейбітшілік, ұлттық қауіпсіздік және т.б. жатады.

Осы құндылықтар теориясына сүйене отырып, сондай-ақ Рокичтың әдіснамасына сілтеме бере отырып, оны сапалы түрде өзгертіп, оның тұжырымдамалық базасын кеңейтіп, жетілдіре

отырып, Шварц арнайы сауалнама – «Schwartz' Value Survey» (SVS) жасады, бұл мотивациялық мақсаттарды, әлеуметтік топтың, этностың құндылықтарын анықтауға мүмкіндік берді, және олардың арасындағы байланысты талдауға көмегін тигізді (Schwartz et al., 2012: 663-688).

2-кесте – Ш. Шварц бойынша құндылық түрлерінің классификациясы

Құндылық түрлері	Негізгі құндылықтардың мазмұны
Билік	Әлеуметтік мәртебе мен бедел, бақылау немесе адамдар мен ресурстарға үстемдік ету
Жетістік	Әлеуметтік стандарттарға сәйкес келетін қабілеттерді көрсету арқылы жеке жетістікке жету
Гедонизм	Жеке рахат пен сезімталды ләззат
Ынталандыру	Өмір. Толқулар, жаңалықтар мен қиындықтарға толы
Тәуелсіздік	Ойлау мен шешім қабылдаудағы, шығармашылықтағы, зерттеушіліктегі тәуелсіздік
Әмбебаптық	Барлық адамдар мен табиғаттың әл-ауқатын түсіну, бағалау және қорғау, төзімділік таныту
Қайырымдылық	Адам өзі жиі араласатын адамдардың әл-ауқатын сақтау және арттыру
Дәстүр	Дәстүрлі мәдениеттен туындайтын әдет-ғұрыптар мен идеяларды сыйлау, қабылдау және дәріптеу
Мойынсұну	Байсалдылық, қарапайымдылық, қоғамдық беделді сақтау
Қауіпсіздік	Қоғамның, отбасының және жеке адамдардың тұрақтылығы, қауіпсіздігі мен келісімі

Сауалнама 57 мәнді қосқанда екі құндылықтар тізімінен тұрады. Бірінші тізімде зат есіммен көрсетілген терминалды құндылықтардың тізімі бар. Екінші тізімде сын есім түрінде көрсетілген құралдық құндылықтардың тізімі бар. Бұл жағдайда құндылықтар белгілі бір іс-әрекеттерді және адамдардың мінез-құлқын бағалау арқылы анықталатын іс-әрекет нұсқаулығы ретінде қарастырылатын зат есімдер мен сын есімдер, және де құндылықтарды бағалау барысында анықталатын дерексіз мұраттар ретінде әрекет ете алады.

Осы сауалнаманы жүргізген кезде респонденттерден әрбір құндылықтың маңыздылығын

олардың өміріндегі жетекші принцип ретінде бағалауды сұрайды. Бағалау кезінде келесі баллдар шкаласы қолданылады – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

Осы сауалнаманы қолдана отырып, Ш. Шварц 70 елден 28000-нан астам оқытушы мен студентке зерттеу жүргізді. Бұл зерттеулер Еуропаның 33 елінен 3060000 респондент қатысқан Еуропалық әлеуметтік сауалнамаға негіз болды. Кейінірек дүниежүзілік құндылықтар бойынша сауалнама жүргізіліп, оған 45 елдің өкілі қатысты (Schwartz et al., 2012: 663-688).

Қазіргі қоғамдардың өміріндегі әлеуметтік-экономикалық, саяси, демократиялық салаларда әлемде болып жатқан өзгерістерге байланысты негізгі жеке құндылықтар тұжырымдамасы («A refined theory of basic personal value») одан әрі дамыды және соған сәйкес Ш. Шварц құндылықтар санын ұлғайта түсті, ол өз кезегінде мотивациялық-құндылық континуумының кеңеюіне алып келді (құндылықтардың нақтыланған теориясы, Ш. Шварц, Т.П. Бутенко) және ол 2-кестеде келтірілген.

3-кесте – Ш. Шварц бойынша құндылық түрлерінің нақтыланған классификациясы

Құндылық	Мотивациялық мақсат тұрғысынан тұжырымдамалық анықтама
Тәуелсіздік – Ой-толғаулар	Өзіңіздің идеяларыңыз бен қабілеттеріңізді дамыту еркіндігі
Тәуелсіздік – Амалдар	Өз іс-әрекетіңізді анықтау еркіндігі
Ынталандыру	Толқуға, жаңалыққа және өзгеріске ұмтылу
Гедонизм	Ләззат пен сезімтал рахат алуға ұмтылу
Жетістік	Әлеуметтік стандарттарға (нормаларға) сәйкес жетістікке жету
Билік – Үстемдік	Адамдарға бақылау жасау арқылы ықпал ету
Билік – Ресурстар	Материалдық және әлеуметтік ресурстарды бақылау арқылы ықпал ету
Абырой	Қоғамдық беделді сақтау және қорлауды болдырмау арқылы қорғау және әсер ету
Қауіпсіздік – Жеке	Тікелей қоршаған ортаның қауіпсіздігі
Қауіпсіздік – Қоғамдық	Жалпы қоғамның қауіпсіздігі мен тұрақтылығы
Дәстүр	Мәдени, отбасылық немесе діни дәстүрлерді сақтау және дәріптеу
Конформизм – Ережелер	Ережелерді, заңдарды және ресми міндеттемелерді сақтау
Конформизм – Тұлғааралық	Басқаларға зиян келтіруге немесе басқалардың ренжуіне жол бермеу
Қарапайымдылық	Өмірлік циклда бір адамның болмысының маңызды еместігін мойындау
Әмбебаптық – Басқаларға деген қамқорлық	Барлық адамдар үшін теңдікке, әділдікке және қорғауға ұмтылу
Әмбебаптық – Табиғатқа деген қамқорлық	Табиғи ортаны сақтау
Әмбебаптық – Толеранттылық	Сізден өзгеше адамдарды қабылдау және түсіну
Қайырымдылық – Қамқорлық	Топқа деген адалдық және оның мүшелерінің амандығы
Қайырымдылық – Парыз сезімі	Топтың сенімді және адал мүшесі болуға ұмтылу

А. Маслоу тұжырымдамасына сүйене отырып, Р. Инглхарт құндылықтарды қалыптастыру мен дамыту арқылы қоғамның даму динамикасын сипаттайтын өзінің «Жаңғыру теориясын» жасады. А. Маслоудан кейін ол «материалистік» және «постматериалистік» құндылықтарды анықтады, олардың әртүрлі қоғамдарда таралуы оның экономикалық және әлеуметтік даму сатысын анықтайтынын пайымдады. Қоғамның дамуы, сондай-ақ модернизация мен

демократияландыру үдерісі, оның пікірінше, мәдениеттің екі негізгі биполярлық өлшемдерін – өзін-өзі көрсетуге қарсы өмір сүру (survival/self-expression) мен дәстүрлі және зайырлы-рационалды билікке қарсы (traditional/secular-rational authority) қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, материалистік және постматериалистік құндылықтарға балама осы өлшемнің негізгі компонентіне айналады (4-кестені қараңыз).

4-кесте – Р. Инглхарт бойынша құндылықтардың классификациясы

Материалистік	Постматериалистік
Экономикалық дамудың жоғары деңгейіне жету немесе елдің жоғары қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету	Қоғамдық өмірге үлес қосу немесе қалалардың сыртқы түрін жақсарту
Елдегі бағаның өсуіне қарсы күрес және тәртіпті сақтау	Үкіметтің шешімдеріне ықпал ету немесе сөз бостандығын қорғау мүмкіндіктері
Тұрақты экономика және қылмысқа қарсы күрес	Идеялары ақшадан гөрі жоғары бағаланатын қоғамға артықшылық беру немесе адамгершіліктен гуманистік қоғамға көшу

Көріп отырғаныңыздай, материалистік қоғамдар өмір сүру қажеттілігі, физикалық сақтау, қауіпсіздік және материалдық әл-ауқат сияқты белгілермен сипатталады. Постматериалистік қоғамдар, керісінше, дербестікке, өзін-өзі көрсетуге, өркендеуге деген ұмтылыстың артуымен, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа деген сенім мен толеранттылықтың терендеуімен, олардың белгілі бір топқа жататындығын білумен және т.б. сипатталады (Inglehart, 1997).

Құрылған «Модернизация теориясы» аясында Р. Инглхарт постмодернизация ауысымының негізгі шарттарын анықтады, оның дамуына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды қарастырды, сонымен қатар қоғамдарда қазіргі кезеңде болып жатқан барлық нәрселердің құндылық ерекшелігін анықтады. Бұл теорияға сәйкес «қоғамдардағы адам дамуы адамның таңдауының бұқаралық деңгейде кеңеюін білдіреді», ал дамудың динамикалық ерекшеліктері «құралдар – мотивтер», «мотивтер – заңдар» сілтемесі арқылы анықталады.

Зерттеулер нәтижелеріне салыстырмалы талдау жүргізгеннен кейін (WVS: 1981–1982; 1990–1991 және 1995–1998 жж.) Р. Инглхарт ғаламдық аспектіде ұтымдылыққа, толеранттылыққа және азаматтардың шешім қабылдау процесінде азаматтардың сеніміне негізделген құндылықтың маңыздылығы туралы қорытынды жасады, бұл саясат және экономика саларындағы мәселелерді реттеуге қатысты болып табылады.

Сонымен бірге рухани және діни құндылықтардың маңыздылығы сақталады. Ғалым кішігірім атап өткендей, бұл үдеріс бір уақытта

экономикалық дамыған елдерде де, посткеңестік жерлердегі елдерде де, оған іргелес елдерде де жүреді.

Осылайша, 2005-2007 жылдары Р. Инглхарт пен К. Вельцель жүргізген қолданбалы зерттеулер көрсеткендей, тұрақты экономикалық және технологиялық дамумен анықталатын модернизация процесі азаматтық қоғам, гендерлік теңдік және демократиялық мекемелердің құндылықтарының дамуына ықпал ететін бұқаралық қатынастардың өзгеруіне әкеліп соғады. Зерттеушілердің пікірінше, мұндай метаморфоздардың себебі жалпы халықтың білім деңгейі мен сапасының жақсаруы болып табылады, бұл өз кезегінде әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа әкеледі және олардың өзін-өзі көрсетуін анықтайтын құндылықтарды дамытады (Inglehart, 2010:551-556).

Р. Инглхарттың «Жаңғыру теориясы» үнемі үлкен сынға ұшырап, оны әлі күнге дейін көптеген зерттеушілер дифференциалданбаған және тарихсыз деп санайтындығын жоққа шығаруға болмайды. Соған қарамастан құндылық мәселесін зерттеумен айналысатын қазіргі психологияда ол орын алады және оны қолдаушыларға ие болады.

Шетелдік психология ғылымы тұрғысынан заманауи әлеуметтік-психологиялық зерттеулерге келетін болсақ, ең қызықты зерттеулер сәйкесінше 2015 және 2017 жылдары жүргізілді.

Сонымен, 2015 жылы Германия, Ресей, Қытайдан келген психологтар тобы студенттердің – үш мәдениеттің өкілдерінің психикалық саулықты жанама болжаушылары ретінде жеке құндылық бағдарын зерттеуге бағытталған мәдениетаралық зерттеулер жүргізді (Maercker et al., 2015).

Үш елде де әлеуметтік қолдау мен заманауи құндылықтардың көмегімен психикалық денсаулықты болжайтын дәстүрлі құндылықтары бар жол моделі сыналды. Зерттеу көрсеткендей, дәстүрлі құндылық бағдары Қытайда, содан кейін Ресей мен Германияда күшті болды. Зерттеу барысында жүргізілген құрылымдық тендеулермен модельдеу жалпы психикалық денсаулықтың құндылық бағдарларына жанама әсері туралы гипотезаны растады. Дәстүрлі құндылықтағы мейірімділік әлеуметтік қолдауды, ал қазіргі заманғы өзіндік бағдар тұрақтылықты ғана болжайды. Зерттеу барысында құндылық бағдарлар мәдениетаралық айырмашылықтарды эмпирикалық сипаттаудың сезімтал құралы болып табылады деген қорытындыға келді. Зерттеу нәтижелерін жүйелеу және талдау жеке құндылық

бағдарлары психикалық саулықты елеулі болжаушылар екендігін дәлелдеді. Сонымен, жеке құндылықтарды зерттеу қоғамдық денсаулық сақтау, мәдениетаралық қатынастар мен модернизация мәселелерін байланыстырудың келешегін көрсетті (Maerckera et al., 2015).

2017 жылы Прага зерттеушісі П. Анизова РІААС халықаралық зерттеу жобасы шеңберінде жалпы адамзаттық құндылықтардың әлеуметтік-психологиялық контексті: жеке қасиеттер мен құндылық бағдарлары арасындағы байланысты зерттеді. Рекурсивті емес құрылымдық модельдеуді қолдана отырып, басқа ықтимал маңызды айнымалыларды (жас, жыныс, тартымдылық, когнитивтік дағдылар) бақылау кезінде ол құндылықтар (PVQ) мен тұлғаның қасиеттері (NEO-FFI) арасындағы байланысты зерттеді және тексерді. Зерттеу барысында ол құндылықтар мен тұлғалық қасиеттер арасында күрделі байланыс бар екенін дәлелдеді, ал құндылық мәселелерін зерттейтін психологтардың көпшілігіне қарағанда, когнитивті компоненті бар кейбір жеке қасиеттер құндылықтар әсеріне көбірек ұшырайды, ал басқалары сияқты, керісінше, құндылықтармен әлсіз байланысты. Сонымен, чех психологы құндылықтардың қасиеттерге әсері көбінесе саналы деңгейде болады және когнитивтік негізге ие болады, сонымен қатар ұзақ мерзімді перспективада өзгеріп, полярлығын әлеуметтік ортамен күшті қарама-қайшылықтарға жауап ретінде өзгерте алады деген пайымдау гипотезаны дәлелдеді және жеке қасиеттердің құндылықтарға әсер ету полярлығы уақыт өткен сайын тұрақты болып қалады деп тұжырымдады (Anýžová et al., 2017: 393-426).

Қорытынды және тұжырамдама

Сонымен, шетелдік зерттеулердегі құндылық мәселелерін зерттеудегі негізгі тәсілдерді зерделеу мен талдау бұл мәселеге үлкен қызығушылық танытты. Философия контексінде құндылық ең алдымен идеалдарда көрінетін маңыздылық, өмірдің жеке сезімі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар құндылықтар жеке немесе әлеуметтік тірек нүктесі ретінде қызмет ете отырып, адамдардың әлеуметтік өмірінің «реттеу механизмі» рөлін атқарады.

Әлеуметтану тұрғысынан құндылықтар жеке адамның да, тұтас қоғамның да ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, ал әрбір адамның өзі сол құндылықтарды оның мінез-құлқы реттелетін негізінде жасауға ұмтылады. Құндылықтар әлеуметтанушылардың түсінігінде ешқашан бір-бірінен бөлек өмір сүрмейді, олар әрқашан тұтас жүйені құрайды. Әрбір қоғам өзінің құндылық құрылымын анықтайды және де ол бекітілген.

Психология саласына келетін болсақ, мұнда құндылықтардың өзін емес, сонымен қатар адамның психикасы мен санасында, құндылықтар тобында ерекше субъективті, дараланған және уәжделген көрініс болатын құндылық бағдарларын зерттеудің маңызы зор, олар қоғамдық-саяси, экономикалық дамудың белгілі бір кезеңінде болуы тиіс. Құндылық бағдарлары – бұл адамның өмірдегі мақсаттары және осы мақсаттарға жетудің негізгі құралы ретінде әрекет ететін, демек, индивидтердің мінез-құлқының маңызды реттеушілерінің функциясын иемденетін адам бөлетін құндылықтар деп түсініледі.

Әдебиеттер

- Allport G.W. Pattern and growth in personality. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1960.
- Anýžová P. The Social-Psychological Context of Human Values: The Reciprocal Relationship between Personality Traits and Value Orientations // *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*. – 2017. – № 53(3). – P. 393-426.
- Аристотель. Этика. [пер. Н.В. Брагинской, Т.А. Миллер; вступ. ст. Ф.Х. Кессиди; примеч. Н.В. Брагинской, В.В. Библина]. – М.: АСТ: Астрель, 2011. – 492 с.
- Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 2001.
- Буреломова А.С. Социально-психологические особенности ценностей современных подростков: дис. ... канд. психол. наук. – М., 2013. – 188 с.
- Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 46 с.
- Дильтей В. Описательная психология. – СПб.: «Алетейя», 1996. – 124 с.
- Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.
- Inglehart R. Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Inglehart R., Welzel C. Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. // *Reflections*. – 2010. – №8 (2). – P. 551–556.
- Кант И. Критика способности суждения. – М: Наука, 2001. – 1120 с.

- Кант И. Основы метафизики нравственности. – М., 1965. – Т.4. – 269 с.
- Карандашев В.Н. Концепция ценностей Ш. Шварца // *Вопросы психологии*. – 2009. – 880 с.
- Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
- Kluckhohn C. Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. In: Parsons, T. and Shils, E., Eds., *Toward a General Theory of Action*. – Harvard University Press, Cambridge, 1951. – P.388-433.
- Lotze H. *Mikrokosmos: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie*, 3 Bde., Hrsg. Nikolay Milkov, Hamburg (Felix Meiner Verlag). – 2017.
- Maerckera A., Zhang X.C., Gao Z., Kochetkov Y., Lu S., etc. Personal value orientations as mediated predictors of mental health: A three-culture study of Chinese, Russian, and German university students // *International Journal of Clinical and Health Psychology*. – 2015. – №15 (1). – P. 8-17.
- Maslow A. *Self-actualization and beyond. Challenges of humanistic psychology*. – New York, NY: McGraw-Hill, 1967.
- Мотрошилова Н.В. Демокрит о человеке, его жизни и ценностях. // *История философии. Запад-Россия-Восток. Книга первая. Философия древности и средневековья*. – М.: Греко-латинский кабинет, 1995. – 311 с.
- Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С.18.
- Рокич М. Природа человеческих ценностей. – М.: Свободная пресса. – 1973. – С. 20-28.
- Современная философия науки: Знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. Хрестоматия. – 2-е изд., перераб. и доп. / сост. Печенкин А.А. – М.: Логос, 1996. – 397 с.
- Томас У. Методологические заметки / У. Томас, Ф. Знанецкий // *Америк. соц. мысль / под ред. В.И. Добренъкова*. – М., 1994. – С. 335–337.
- Триандис Г.К. Культура и социальное поведение. – М.: Форум, 2010. – С.20.
- Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя: пер. с англ. – М.: АСТ, 2006. – С. 33-34.
- Hofstede G. *Culture's Consequences: International differences in work-related values*. – Beverly Hills, CA: Sage, 1980.
- Шварц Ш., Бутенко Т.П., Седова Д.С., Липатова А.С. Уточненная теория базовых индивидуальных ценностей: применение в России // *Психология: Журнал высшей школы экономики*. – 2012. – №1. – С.43-70.
- Schwartz S., Cieciuh J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C., Ramos A., Verkasalo M., Lonnqvist J., Demirutku K., Dirilen-Gumus O., Konty M. Refining the theory of basic individual values // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2012. – 103(4). – P.663-688.

References

- Allport G.W. (1961) *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Anýžová P. (2017) The Social-Psychological Context of Human Values: The Reciprocal Relationship between Personality Traits and Value Orientations. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, no 53(3), pp. 393-426.
- Aristotel'. (2011) *Etika [Ethics]*. Moscow: AST: Astrel, 492 p.
- Asmus V.F. (2001) *Antichnaya filosofiya [Ancient philosophy]*. M.: Higher school, 400 p.
- Burelomova A.S. (2013) *Social'no-psihologicheskie osobennosti cennostej sovremennykh podrostkov [Socio-psychological characteristics of the values of modern adolescents: avtoref. dis. ... cand. psychol. sciences]*. Moscow, 188 p.
- Veber M. (1990) *Izbrannye proizvedeniya. [Selected works]*. M.: Progress, 46 p.
- Dil'tej V. (1996) *Opisatel'naya psihologiya [Opisatel'naya psihologiya]*. SPB: «Aletejya», 124 p.
- Dyurkgejm E. (1995) *Sociologiya. Ee predmet, metod, prednaznachenie [Sociology. Its subject, method, purpose]* Translation from fran. collection, afterword and notes by A. B. Hoffman. M.: Kanon, 352 p.
- Inglehart R. (1997) *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart R., Welzel C. (2010) Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Reflections*, no 8 (2), pp. 551–556.
- Kant I. (1965) *Osnovy metafiziki нравственности [Foundations of the metaphysics of morality]*. M.: Т.4, 269 p.
- Kant I. (2001) *Kritika sposobnosti suzheniya [Criticism of judgment]*. M.: Nauka, 1120 p.
- Karandashev V.N. (2009) *Kontsepsiia tsennostei Sh. Shvarca [Schwartz's concept of values]*. *Psychology issues*, 880 p.
- Karandashev V.N. (2004) *Metodika Shvarca dlia izucheniia tsennostei lichnosti: kontsepsiia i metodicheskoe rukovodstvo [Schwartz's Methodology for Studying Personality Values: Concept and Methodological Guide]*. SPB: Rech, 70 p.
- Kluckhohn C. (1951) Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. In: Parsons, T. and Shils, E., Eds., *Toward a General Theory of Action*, Harvard University Press, Cambridge, pp. 388-433.
- Lotze H. (2017) *Mikrokosmos: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie*, 3 Bde., Hrsg. Nikolay Milkov, Hamburg (Felix Meiner Verlag).
- Maerckera A., Zhang X.C., Gao Z., Kochetkov Y., Lu S., etc. (2015). Personal value orientations as mediated predictors of mental health: A three-culture study of Chinese, Russian, and German university students. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, no15 (1), pp. 8-17.
- Maslow A. (1967) *Self-actualization and beyond. Challenges of humanistic psychology*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Motroshilova N.V. (1995) *Demokrit o cheloveke ego zhizni i tsennostiakh [Democritus about a man, his life and values]* History of philosophy. West-Russia-East. Book one. Philosophy of Antiquity and the Middle Ages. M.: Greek-Latin Cabinet, 311 p.
- Parsons T. (1997) *Sistema sovremennykh obshchestv [The system of modern societies]*. M.: Aspekt Press, 18 p.

- Rokich M. (1973) *Priroda chelovecheskikh tsennostei* [The nature of human values]. Free press, pp. 20-28.
- Sovremennaia filosofii nauki Znanie ratsionalnost tsennosti v trudakh myslitelei Zapada (1996). [Modern Philosophy of Science: Knowledge, Rationality, Values in the Works of Western Thinkers]. Reader, 2nd ed., Rev. and add. / comp. Pechenkin A.A. M.: Logos, 397 p.
- Tomas U. (1994) *Metodologicheskie zametki* [Methodological notes]. Americ. social thought / ed. IN AND. Dobrenkova. M., pp. 335–337.
- Triandis G.K. (2010) *Kul'tura i social'noe povedenie* [Culture and social behavior]. Moscow: Forum, pp.20.
- Fromm E. (2006) *Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya* [Escape from freedom. A man for himself]. M.: AST, pp. 33-34.
- Hofstede G. (1980) *Culture's Consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Schwartz Sh., Butenko T.P., Sedova D.S., Lipatova A.S. (2012) *Utochnennaya teoriya bazovyh individual'nyh cennostej: primeneniye v Rossii* [Refined theory of basic individual values: application in Russia] *Psychology: Journal of the Higher School of Economics*, no 1, pp. 43-70.
- Schwartz Sh., Cieciuh J., Vecchione M., Davidov E., Fischer R., Beierlein C., Ramos A., Verkasalo M., Lonnqvist J., Demirutku K., Dirilen-Gumus O., Konty M. (2012) Refining the theory of basic individual values. *Journal of Personality and Social Psychology*, no 103(4), pp. 663-688.

Г.В. Ешмуратова

Университет «Туран», Казахстан, г. Алматы,
e-mail: 18191668@turana-educ.kz

**НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ
ИЗУЧЕНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ БАЗОВЫХ ЛИЧНОСТНЫХ ЧЕРТ И
КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКИХ ПРЕДПОЧТЕНИЙ В ПСИХОЛОГИИ
(обзор зарубежных исследований)**

Целью данной статьи является обзор современных зарубежных исследований взаимосвязи личностных черт, кинематографических предпочтений и кинопотребления (мотивы). Результаты исследования показали, что зарубежные исследователи при изучении роли личностных качеств зрителей в восприятии содержания фильма, объяснении многочисленных разновидностей мотивов и психологических потребностей в основном применяют пятифакторную модель личности (экстраверсия, доброжелательность, добросовестность, нейротизм и открытость опыту). Полученные результаты выявили значимую связь между преобладающими личностными характеристиками зрителей и их предпочтениями в кино, например, зрители с высокими баллами по доброжелательности, добросовестности и нейротизму показали предрасположенность к выбору популярных и развлекательных киножанров. Открытость опыту выступила основным предиктором предпочтений фильмов авторского кинематографа и показала связь с мотивами художественного удовлетворения, нейротизм и мотивы поиска ощущений выступили предикторами предпочтений к фильмам ужасов, в зависимости от гендерных различий участников были определены «мужские», «женские» и гендерно нейтральные жанры фильмов. Кинофильмы можно использовать в целях восстановительного опыта и регуляции настроения, важными предикторами повторного просмотра и кино рекомендаций являются социальное общение и возраст. Таким образом, данное исследование подчеркивает важность учета индивидуальных различий при изучении предпочтений к фильмам. Результаты исследования послужат расширению теоретических представлений и аналитических возможностей будущих исследований в области психологии кино на примере казахстанской выборки.

Ключевые слова: базовые черты личности, кинематографические предпочтения, пятифакторная модель, «большая пятерка», медиапредпочтения, кинопотребление.

G.V. Yeshmuratova

«Turan» University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: 18191668@turana-educ.kz

**Some theoretical and applied aspects of studying the relationship between
basic personality traits and film preferences in psychology (review of foreign studies)**

The purpose of this article is to review contemporary foreign research on the relationship between personality traits, cinematic preferences, and film consumption (motives). The results showed that foreign researchers, when studying the role of personality traits of viewers in the perception of film content, explaining the numerous varieties of motives and psychological needs, mainly apply the five-factor model of personality (extraversion, conscientiousness, agreeableness, neuroticism, openness to experience). The results revealed a significant relationship between the prevailing personality characteristics of viewers and their film preferences, for example, viewers with high scores on benevolence, conscientiousness and neuroticism showed a predisposition to choose popular and entertaining film genres, openness to experience was the main predictor of preference for films of auteur cinema and showed a connection with motives of artistic satisfaction, neuroticism and sensation-seeking motives were predictors of preference for horror films, depending on the gender differences of the participants, “male”, “female” and gender-neutral film genres were identified, films can be used for restorative experience and mood regulation, social communication and age were important predictors of repeat viewing and film recommendations. Thus, this study highlights the importance of accounting for individual differences when examining film preferences. The results of the study will serve to expand theoretical insights and analytical possibilities for future research in the field of film psychology with a sample of Kazakhstan.

Key words: basic personality traits, film preferences, five-factor model, «Big five», media preferences, film uses.

Г.У. Ешмуратова

«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: 18191668@turan-edu.kz

Психологиядағы тұлғаның жеке қасиеттері мен кинематографиялық талғамының өзара байланысын зерттеудің кейбір теориялық және тәжірибелік аспектілері (шетелдік зерттеулерге шолу)

Бұл мақаланың басты мақсаты адамдардың тұлғаның жеке қасиеттерінің, кинематографиялық талғамы мен кино тұтынудың (мотивтердің) өзара байланысы туралы заманауи шетелдік зерттеулерге шолу жасау болып табылады. Зерттеу нәтижелері шетелдік зерттеушілердің фильмнің мазмұнын қабылдаудағы көрермендердің жеке қасиеттерінің ролін зерттеуде, мотивтер мен психологиялық қажеттіліктердің көптеген түрлерін түсіндіруде негізінен жеке тұлғаның бес факторлы моделін (экстраверсия, ізгілік, ар-ождан, нейротизм және тәжірибеге ашықтық) қолданатындығын көрсетті. Зерттеу қорытындылары көрермендердің басым жеке сипаттамалары мен олардың кинодағы талғамының арасындағы маңызды байланысты анықтады, мысалы, ізгілік, ар-ождан, нейротизм факторлары бойынша жоғары балл жинаған көрермендер танымал және ойын-сауық фильмдерін таңдауға бейімділікті көрсетті, тәжірибеге ашықтық авторлық кино фильмдерінің негізгі алдын ала болжаушысы болып саналады және көркемдік қанағаттану мотивтерімен байланысын көрсетті, қатысушылардың гендерлік айырмашылығына байланысты фильмдер «ерлер», «әйелдер» және гендерлік бейтарап жанрлар болып анықталды, фильмдерді қалпына келтіру тәжірибесі ретінде және көңіл-күйді реттеу үшін пайдалануға болады, әлеуметтік қарым-қатынас пен жас ерекшеліктері киноны қайта қарау және кино ұсыныстарының алдын ала болжаушысы болып табылады. Осылайша, бұл зерттеу, фильмдерді зерттеудегі жеке айырмашылықтарды ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері қазақстандық кино көрермендерін зерттеу мысалында кино психологиясы саласындағы болашақ зерттеулердің теориялық түсініктері мен аналитикалық мүмкіндіктерін кеңейтуге қызмет етеді.

Түйін сөздер: тұлғалық жеке қасиеттер, кинематографиялық талғам, бес факторлы модель, «үлкен бестік», медиа-талғам, кинофильм, кино тұтыну.

Введение

Важность той роли, которую играет кино в современном обществе, подтверждается вниманием, которое уделяется развитию отечественного кинематографа. «Кинематограф как художественное явление XX века сегодня с позиции XXI века воспринимается как объект культурного наследия. Одним из наиболее важных направлений государственной политики Республики Казахстан в сфере культуры является сохранение и развитие, изучение национального искусства, бережное отношение к культурному наследию» (Ногербек, 2012: 1). Национальное кино должно быть способно удовлетворять духовные потребности народа и служить государственным интересам, поддерживая эмоционально-нравственное развитие молодежи и приобщая их к высшим духовным ценностям своего народа и человечества.

Киноиндустрия как синтез бизнеса и искусства является важным типом средств массовой коммуникации, генерирующим обширные экономические выгоды и важные культурные убеждения. По данным в открытых источниках (интернет), число посетителей кинотеатров в Казахстане неуклонно растёт, например, в 2018

году 17,8 млн человек посетили кинотеатры, превысив показатель 2014 года почти в 1,4 раза, доходы организаций, осуществляющих кинопоказ, составили 18,4 млрд тенге (2013 г. – 12,3 млрд тг.). В последнее время в отечественной киноиндустрии наблюдается тенденция предпочтений современных кинозрителей фильмов казахстанского кинематографа, например, из 17,8 млн посетителей в 2018 году, 3,1 млн человек (18%) выбрали национальное кино. В отечественной киноиндустрии акцент в первую очередь делается на духовные ценности фильма, а вопрос монетизации стоит на втором плане в связи с ростом уровня кинопотребления казахстанского зрителя и тенденцией предпочтений казахстанских фильмов.

Кинематограф в современном мире рассматривается как средство массовой коммуникации, с развитием интернет-сервисов и появлением новых видов медиаконтента кино стало общедоступным, став наиболее востребованным видом времяпровождения. Благодаря специфике киноискусства, как воздействию технических особенностей создания и воспроизведения кинофильма, так и смысловая и идеологическая содержательная составляющая кинофильма способны оказывать воздействие на аффективную

и когнитивную сферы личности. В настоящее время кино находится на этапе глобальных преобразований, развивается международное взаимодействие, расширяется география фильмов, кино становится общим языком общения, вне зависимости от географического положения, национальной и культурной принадлежности.

Медиапредпочтения людей изучались с самых разных теоретических и дисциплинарных точек зрения. На принятие решений человеком влияет широкий спектр факторов, многочисленные исследования показывают, что на медиапредпочтения влияние оказывают множество демографических, личностных, социальных и психологических переменных (Nabi et al., 2006: 690), среди которых более устойчивыми являются вопросы личного вкуса. Человек как субъект своей масс-медийной активности, осуществляет выбор медиаконтента на основе собственных мотивов и ожиданий, ведущих к удовлетворению потребностей, на которые влияние оказывают индивидуальные и социально-психологические характеристики личности. Несмотря на наличие большого количества доступных данных и очевидные преимущества профилирования потребительских предпочтений, понимание ключевых факторов индивидуальных различий в кинематографических предпочтениях и мотивах выбора и просмотра фильмов является недостаточно разработанной областью исследований.

Таким образом, целью нашего исследования является обзор зарубежных эмпирических исследований о взаимосвязи базовых черт личности, кинематографических предпочтений и мотивации зрителей при выборе фильмов к просмотру, так как индивидуальные различия в предпочтениях к фильмам отражают значимые характеристики психологического профиля человека.

Научная методология исследования

В рамках обзора зарубежных исследований была проведена работа со следующими интернет-ресурсами: с крупнейшей единой базой данных Scopus, PsycINFO, бесплатной социальной сетью с возможностью поиска и обмена научными работами ResearchGate, просмотрены зарубежные коллекции в открытом доступе: DART-Europe, Dialnet, HAL, OATD и другие. Осуществлен поиск по следующим ключевым словам: Individual differences; Personality; Big Five personality traits; Extraversion; Conscientiousness; Agreeableness; Neuroticism; Openness to experience; NEO-FFI; NEO PI-R; Cognition; Cognitive styles; Influence;

Traits; User Interface; Movie preferences; Predicting; Gender; Aesthetic; Movie genres; Author's film; Mainstream; Action; Horror movies; Personality; Psychology; Film art; Media audiences; Movie viewing motives; Uses and gratifications; Recommender Systems; User Personality; Multimedia; Art schema; Genre effects; Digital cinema; Film perception; Cinema experiment; Audience research; Negative emotions, Film и др.

Для включения в данный обзор подходящих работ были прочитаны аннотации статей. В статью были включены психологические и междисциплинарные эмпирические исследования, посвященные взаимосвязи базовых личностных черт, кинематографических предпочтений с мотивами выбора и просмотра кино, работы о связи с прогнозированием повторных кинопросмотров, о взаимосвязях индивидуальных и гендерных различий с кинопредпочтениями, статьи о методах изучения процессов и эффектов восприятия медиа и их восстановительного потенциала, по исследованию рекомендательных систем.

Основная часть

Одним из основных теоретических направлений в зарубежных медиаисследованиях является теория использования и удовлетворения (uses and gratification theory), по положениям которой потребители выбирают медиаконтент для удовлетворения своих индивидуальных потребностей. Часть исследователей считает, что теория зародилась в конце 1920-х годов в результате исследований Фонда Пейна, проведенных под руководством Совета по кинематографическим исследованиям США с целью определения влияния фильмов на поведение молодежи Америки. В 1940-е годы в США Г. Герцог, исследовавшая потребление сериалов по радио, пришла к выводу, что они выполняют в жизни слушательниц функции эмоциональной разрядки, служат источником получения информации и советов для повседневной жизни (Ruggiero, 2000: 7). В 70-80-е годы XX века исследования, проводившиеся в рамках теории использования и удовлетворения, все больше стали сосредоточены на демонстрации взаимосвязи между базовыми чертами личности и использованием средств массовой информации. Дж. Блумлер и Э. Кац утверждали, что медиапотребности аудитории имеют социальные и психологические истоки, использование средств массовой информации носит избирательный характер и мотивировано

рациональным самосознанием собственных потребностей человека, а также ожиданием того, что эти потребности будут удовлетворены определенными типами СМИ и медиаконтентом. Следовательно, утверждается, что личность аудитории играет важную роль в определении различных этапов отбора, использования и последствий средств массовой информации (Краукамп & Ейск, 2005: 1676; Ruggiero, 2000: 6). Индивидуальные потребности и ожидания приводят к индивидуальным моделям использования средств массовой информации (Hall, 2005: 377), когда аудитория использует СМИ для удовлетворения различных социальных и психологических потребностей, а мотивы их использования могут смягчать медиаэффекты (Haridakis, 2002: 378).

В современное время в психологии кино очень популярны исследования предпочтений зрителями определенных киножанров. На сегодняшний день исследования показывают, что любимые и лучшие фильмы человека всегда относятся к его или ее любимому жанру, а кинематографические предпочтения являются относительно стабильным выражением индивидуальных предпочтений. Следовательно, при изучении кинематографических предпочтений и мотивации зрителей при выборе фильмов к просмотру причины необходимо искать в основных чертах личности.

Личностные характеристики рассматриваются как ряд установок, убеждений и ценностей, которые направляют наше когнитивное/аффективное взаимодействие с социальной средой, это совокупность поведенческих точек, которые объединяются в черты, порождая различные типы личности. Определение соответствующих личностных свойств, которые могут быть использованы в исследованиях кинематографических предпочтений личности, является таким же сложным, как и определение соответствующих параметров предпочтений. Для того чтобы служить предикторами выбора и восприятия СМИ, личностные черты должны быть организованы в определенное число категорий. Таким образом, необходима надежная модель личностных черт.

Зарубежные исследователи при изучении роли личностных качеств зрителей в восприятии содержания фильма, объяснении многочисленных разновидностей психологических потребностей и мотивов выбора и просмотра фильмов в основном применяют пятифакторную модель личности, использующуюся при измерениях эстетических предпочтений потребителей

(Chamorro-Premuzic et al., 2009: 20; Chamorro-Premuzic et al., 2014: 90). В междисциплинарных исследованиях личностные характеристики зрителей часто измеряются с помощью кратких версий оригинальной анкеты «Большой пятерки» (NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI), Ten-Item Personality Inventory (TIPI), Big Five Inventory), которые подтвердили свою надежность (McCrae & Costa, 1999).

Пятифакторная модель личности («Большая пятерка») личностных особенностей в терминологии Л. Голдберга является диспозиционной (от англ. disposition – предрасположенность) моделью личности человека и, предлагает пять различных черт личности: открытость опыту (оригинальность и практичность), добросовестность (контролирование и импульсивность), экстраверсия (энергичность и сдержанность), доброжелательность (привязанность и отделенность), нейротизм (эмоциональность и спокойствие) (Радюк, 2016: 92). Популярность пятифакторной модели, разнообразие связанных с ней исследовательских тем и большое количество вариаций методик для диагностики «большой пятерки» говорит об универсальности ее ключевых характеристик.

Результаты и обсуждение

Связь базовых черт личности, мотивов выбора и просмотра фильмов и кинематографических предпочтений зрителей (потребителей).

Одной из наиболее устойчивых и воспроизводимых черт «Большой пятерки» является экстраверсия (E). Экстравертов описывают, как дружелюбных, общительных, активных, жизнерадостных людей с относительно высоким уровнем возбуждения (Costa & McCrae, 1988: 861). Результаты исследований установили положительную корреляцию экстраверсии, то есть степени ориентации на внешний мир, с посещаемостью кино и выявили кинопредпочтения к драматическим, комедийным и романтическим фильмам, жанру боевика (Cantador et al., 2013: 1677), фильмам ужасов (Martin, 2019) и интерес к фильмам с содержанием сцен жестокости (Romans A., 2015: 11), низкие баллы по экстраверсии выявили связь с предпочтениями трагедии, криминальных драм (нео-нуар), научно-фантастических фильмов и фэнтези, анимационных фильмов, фильмов ужасов (Cantador et al., 2013: 1679; Chausson, 2010).

Открытость опыту (O), то есть степень интереса к новому опыту, характеризует творческих

личностей, обладающих ярким воображением, ценящих искусство, интересующихся приключениями и разнообразными эмоциональными переживаниями (Радюк, 2016: 96). Людям с высокими баллами по открытости опыту характерны художественные и информационные мотивы просмотра фильмов, они предпочитают оригинальный и серьезный медиаконтент и отличаются стремлением к интеллектуальной стимуляции и художественно-эстетическим переживаниям (Chamorro-Premuzic, 2009: 147; Краукамп et al., 2005: 1679), так как открытость опыту связана с экспертными знаниями о кино (Silvia & Berg, 2010: 77) была обнаружена связь с позитивным отношением к эвдемоническим развлекательным мотивам выбора и просмотра фильмов, что в свою очередь отрицательно влияет на гедонистические мотивы кинопросмотров. Открытость опыту выступает предиктором предпочтений к фильмам авторского кинематографа, положительно коррелирует с интересом к драматическим, документальным (и/или основанных на реальных событиях фильмам), научно-фантастическим фильмам (Kallias, 2012: 202; Chausson, 2010), низкие баллы по открытости опыту выявили связь с пользовательскими предпочтениями к жанру боевика, военных, романтических, комедийных фильмов (Cantador et al., 2013; Chausson, 2010).

Доброжелательность (А) (приятность) считается второй по значимости личностной чертой после открытости в предсказании предпочтений аудиовизуальных искусств. Черта характеризует дружелюбных, сочувствующих, щедрых людей, готовых прийти на помощь. По результатам исследований, высокие баллы по доброжелательности показали связь с предпочтениями людей к популярному контенту и развлекательным жанрам, к приключенческим, романтическим, комедийным и драматическим фильмам (Cantador et al., 2013; Chausson, 2010; Hall, 2005), низкие баллы, в свою очередь, положительно коррелируют с предпочтениями к жанру боевика, напряженным, жестоким, драматическим фильмам или фильмам ужасов, фильмам нео-нуар, отрицательно коррелируя с гедонистическими мотивациями просмотра (Chamorro-Premuzic et al., 2014; Cantador et al., 2013; Kallias, 2012; Chausson, 2010; Krcmar & Kean, 2005).

Добросовестность (С) характерна для организованных, дисциплинированных, исполнительных, практичных и эффективных людей. Пользователи с высокими баллами по добросовестности показали предпочтения тради-

ционных, предсказуемых и структурированных форматов медиаконтента (Chausson, 2010; Краукамп et al., 2005). Исследования личных профилей пользователей социальной сети Фейсбук показали следующие результаты: пользователи, набравшие высокие баллы по добросовестности, предпочитают жанр арт-хаус (авторское кино), приключенческие и научно-фантастические фильмы (Cantador et al., 2013), боевики и мелодрамы (Chausson, 2010), низкие баллы рассматриваемого фактора выявили отрицательную корреляцию с предпочтениями фильмов ужасов (Краукамп & Eijck, 2005), и предрасположенность к культовым и анимационным фильмам (Cantador et al., 2013).

Нейротизм (N), как черта личности, показывает неуверенных и импульсивных людей с частыми негативными аффективными состояниями (тревога, гнев, чувство одиночества, депрессия). Высокий уровень нейротизма, как степень эмоциональной нестабильности, влечет за собой сильную степень враждебности, социальной тревожности, неуверенности и уязвимости (Радюк, 2016; Cantador et al., 2013). Результаты эмпирических исследований продемонстрировали, что нейротические люди смотрят кинофильмы в целях социальной коммуникации, релаксации и для отвлечения от повседневных забот (Chausson, 2010; Weaver, 2003). Кроме того, выявлены связи между нейротизмом и предпочтениями романтических фильмов, фильмов ужасов (Chausson, 2010), культовых, трагических и анимационных фильмов (Cantador et al., 2013). По результатам исследований установлено, что нейротизм отрицательно коррелирует с предпочтениями к приключенческим фильмам, комедиям, боевикам, фильмам ужасов, авторскому и массовому кинематографу, а также фильмам, содержащим жестокий и агрессивный контент, негативное отношение к боевикам (экшн) (Cantador et al., 2013, Kallias, 2012; Chausson, 2010; Krcmar & Kean, 2005). Пользователи с низким уровнем нейротизма предпочитают легкие фильмы с приятным содержанием, позволяющие снять чувства тревожного напряжения (Sekrljija et al., 2016). В.Латынов в своей статье отмечает, что одной из причин расхождения результатов исследований является существование двух типов нейротиков, одни из которых стремятся при помощи СМИ успокоиться и избавиться от негативных эмоций, а другие же ориентированы на просмотр передач, эмоциональное содержание которых соответствует их собственному эмоциональному состоянию (Латынов, 2019: 186).

Связь базовых черт личности, кинематографических предпочтений и гендерных факторов.

Примечательными являются результаты зарубежных исследований, рассматривающих влияние личностных факторов «Большой пятерки» на предпочтения визуальных медиа во взаимосвязи с гендерными факторами. Большинство исследований личностных эффектов в медиапредпочтениях либо игнорировали либо контролировали пол участников. В целом, обзор зарубежных исследований показывает значительное взаимодействие между гендерными и личностными характеристиками, например, есть данные о существовании значительных расхождений в большой пятерке личностных черт между полами и культурами (Romans, 2015: 5). О. Чоссон, исследуя предпочтения в кино жителей Великобритании в возрасте 16-25 лет (n=29 197) и на основе данных, собранных приложением Stillwell (2007) myPersonality на Facebook, подтвердила, что различные киножанры вызывают дифференцированные аффективные реакции между двумя полами. Данные ее исследования показали, что женщины набрали высокие баллы по нейротизму и доброжелательности в сравнении с мужчинами; женщины продемонстрировали кинематографические предпочтения в отношении романтических фильмов, а мужчин привлекают фильмы жанра боевик (экшн), также отмечено значительное взаимодействие между гендерными факторами и открытостью опыту в отношении кинопредпочтений к жанрам комедии, боевика и мелодрам (Chausson, 2010). В рамках исследований роли гендерного влияния на кинематографические предпочтения зрителей среди студентов и магистрантов государственного университета Германии было проведено эмпирическое исследование относительно точности гендерных стереотипов в отношении предпочтений в кино, которое выявило три основных вывода: участники эксперимента правильно предсказали направление гендерных различий в предпочтениях фильмов для 65% киножанров; участники переоценили влияние гендерных различий в предпочтениях фильмов для большинства жанров (59%); мужчины и женщины придерживаются очень схожих гендерных стереотипов в отношении предпочтений мужчин и женщин в кино. По результатам исследования, к «мужским жанрам» были отнесены: боевики (экшн), приключенческие фильмы, эротические фильмы, фэнтези, исторические фильмы, фильмы ужасов, научно-фантастические фильмы, триллеры, военные фильмы и вестерны; к

«женским» жанрам – анимационные фильмы, комедии, драмы, фильмы «heimat» (в пер. с нем. – родина), романтические фильмы, криминальные и детективные фильмы были восприняты как гендерно нейтральные (Wühr et al., 2017). В целом, согласно результатам исследований гендерных различий в кинематографических предпочтениях, мужчины набрали меньше баллов по доброжелательности и добросовестности, у женщин наблюдаются предпочтения драматических и романтических фильмов, мужчин интересуют боевики (экшн) и научно-фантастические фильмы, при этом необходимо учитывать размытость жанровых границ и специфику содержания отдельно взятого фильма (Romans, 2015: 12). Таким образом, можно предположить, что сочетание гендерных и личностных факторов «Большой пятерки» вносит существенный вклад в понимание предпочтений людей в кино. Эмпирические исследования по исследованию влияния личностных характеристик на использование аудитории фильмов и их жанровые кинематографические предпочтения показывают использование упрощенной жанровой переменной Холла. Упрощенная жанровая классификация Холла, применявшего в своих работах личностную модель Айзенка, была создана им на основе трех широких категорий жанров кино: легкие жанры (комедийные, романтические фильмы), серьезные жанры (драматические, документальные фильмы), жанры, ориентированные на действие (боевики, триллеры, фильмы ужасов, научно-фантастические фильмы) (Hall, 2005: 385), где легкие фильмы ассоциировались с весельем, серьезные фильмы ассоциировались с печальными и созерцательными переживаниями, ориентированные на действие фильмы – с острыми ощущениями (Bartsch, 2012: 284).

Связь кинематографических предпочтений с ценностными ориентациями и восстановительным опытом.

При прогнозировании кинематографических предпочтений зрителей, исследователи с базовыми личностными чертами применяют и ценностные измерения. Подразделяясь на группы с точки зрения личных предпочтений и воззрений каждого индивида, ценности вступают в теснейшее взаимодействие с потребностным и акмеологическим планом. Соответствуя уровню «социальных» потребностей, ценностные ориентации детерминируют направленность личности, т.е. совокупность доминирующих мотивов и потребностей, на признанные в социуме элементы материальной и духовной культуры (Белоу-

сова, 2017: 21). Средства массовой информации, которые мы потребляем, оказывают влияние на развитие нашей личности и ценностей, поэтому модель, сочетающая эти два фактора, может быть особенно надежной. Исследователи проводят эмпирические исследования, изучая данные, полученные в результате взаимодействия пользователя с социальными сетями, например, Фейсбук, Twitter, обзоры и рейтинги фильмов в базе данных Internet movie database (IMDb), Netflix, HBO и др., необходимо отметить, что данные онлайн-платформ находятся в открытом доступе в интернете. Результаты исследования пользовательских данных в Twitter и обзоры в базе данных IMDb показали, что психографические измерения лучше предсказывают предпочтения к жанру экшн (61%), а ценностные измерения – жанр триллера (59%) (Mukta et al., 2017). Интересные результаты показали данные исследования личностных профилей пользователей социальной сети Фейсбук (53226 человек), когда схожие личностные черты наблюдались у людей, имеющих схожие предпочтения к жанрам экшн и комедиям; люди, предпочитающие романтические фильмы, имели схожие черты характера, близкие к тем, кто любит комедийные или драматические фильмы, так же, как и пользователи, предпочитающие трагические, авторские или культовые фильмы, в целом не похожи на всех остальных людей (Cantador et al., 2013).

Другой научной проблемой, активно разрабатываемой современными зарубежными исследователями в рамках данного контекста, является исследование методов изучения процессов и эффектов восприятия медиа, восстановительного потенциала медиаразвлечений, а именно энергетического возбуждения и позитивного аффекта (Rieger & Bente, 2018: 249). По теме преодоления стресса и копинг-поведения потребителей с помощью средств массовой информации в повседневной жизни был проведен научный обзор современных исследований (318 научных статей), по итогам которого авторами работы были синтезированы различные подходы и определены три основные точки зрения на использование медиа для совладания: (1) стресс и совладание, (2) управление настроением и регулирование эмоций и (3) зависимость от медиа и проблемное использование медиа. В рассмотренных статьях наиболее часто были использованы теория управления настроением (ММТ) – 51%, модель процесса регуляции эмоций Гросса – 20%, теория использования и удовлетворения (U&G) – 18%. Исследование показало, что 6%

потребителей медиа используют кинофильмы для управления своим настроением (Wolfers et al., 2020). При исследовании мотивации удовлетворения в определенных типах содержания фильма авторами были применены теория чувствительности к подкреплению Дж. Грея и модель личности Цукермана (Pekic & Milovanovic, 2016).

В работе Ригера и Бенте связь между просмотром фильма и опытом восстановления была установлена путем измерения кортизола (биомаркера стресса), уровень которого менялся в зависимости от просмотра фильма. Результаты их исследования показали, что гедонистическое потребление фильма было связано с более высокими уровнями релаксации, чем просмотр эвдемонического фильма, в то время как просмотр более спокойного и успокаивающего фильма привел к снижению его уровня (Rieger & Bente, 2018: 240). Концепция эвдемонической мотивации предполагает, что в дополнение к гедоническим мотивациям использование медиа также может быть мотивировано путем поиска индивидами более глубокого понимания, смысла и цели своей жизни. Например, в исследовании, посвященном урокам, извлеченным из культовых фильмов, Оливер и Хартманн (2010) обнаружили, что зрители размышляют о ценности и быстротечности жизни, важности человеческой добродетели и выносливости, а также о неизбежности печали, жестокости и боли как части человеческого состояния (Rieger & Bente, 2018: 234; Bartsch, 2012: 273). Таким образом, они пришли к выводу, что развлекательный опыт кинофильмов можно использовать для пользы человека, предполагая, что физиологическая активация может усиливать опыт развлечений и эмоциональные показатели, так как с помощью кинофильма можно регулировать свое настроение, ведь перечень всевозможных эмоций так же велик, как и список жанров в кинематографе (Reinecke & Rieger, 2020).

Роль индивидуальных различий в прогнозировании возможности повторного просмотра и рекомендации фильмов.

При исследовании предикторов возможности повторного просмотра фильмов и рекомендаций Фребер и Томашке одними из первых исследовали влияние кинематографического контекста, изучив его влияние на эстетический опыт от просмотра художественного фильма, на просмотр кинофильма в кинотеатре в сравнении с домашним кинопросмотром. Под эстетическим опытом авторы обозначили весь спектр

эмоций, возникающих в ответ на эстетическую привлекательность художественного фильма. Просмотр кинофильмов вне кинотеатра в настоящее время является обычной практикой, особенно учитывая современные реалии пандемии, связанной с COVID 19. Данные их исследования показали, что первый просмотр фильма в кинотеатре дает лучший кинематографический опыт по сравнению с домашним кинопросмотром и может повлиять на повторный просмотр кинофильма (Fröber et al., 2019). Одними из основных факторов, больше всего оказавших влияние на прогнозирование рекомендаций фильма и заинтересованность в повторном просмотре, выступили социальное взаимодействие и возраст. Социализация является сильной мотивацией человека к развитию и поддержанию социальных связей (Rime, 2009), участники опроса ответили, что при выборе фильма для просмотра в кинотеатре они в основном доверяют отзывам о фильме от друзей, знакомых и родственников, возраст, являющийся вторым важным предиктором прогнозирования повторного просмотра, продемонстрировал высокий уровень интереса к повторному просмотру у молодых участников (Bentley et al., 2016), среди личностных черт предиктором собственной заинтересованности человека в повторном просмотре фильма выступила экстраверсия.

При исследовании кинематографических предпочтений современных зрителей (потребителей) важное значение имеет анализ данных рекомендательных сервисов. Популярные приложения, например, такие как Netflix (лидер 2020 года), HBO (лидер 2019 года), являющиеся поставщиками фильмов и сериалов на основе потокового мультимедиа, могут использовать огромные массивы данных для понимания кинопотребления, для создания хорошо продуманной стратегической коммуникации с целевыми профилями потребителей фильмов, а также в целях психологического профилирования своих потребителей. Рекомендация в указанных сервисах формируется через контентную фильтрацию (content-based filtering), исходя из поведения человека. При использовании этого подхода также может браться за основу история кинопросмотров конкретного участника. Зарубежные исследователи на основе данных пяти черт, истории кинопросмотров и оценок 73 зрителей-пользователей Netflix исследовали взаимосвязи между базовыми чертами личности, кинематографическими предпочтениями и рекомендательными системами. Результаты их исследования пока-

зали значимую корреляцию между добросовестностью и позитивным отношением к рекомендательным системам, самим рекомендациям и частоте их использования, что показывает важность анализа пользовательских черт, поскольку они выступают более устойчивыми вопросами личного вкуса (Golbeck & Norris, 2013). Среди 318 студентов-выпускников специальности «Психология» Португальского университета было проведено исследование, главной целью которого являлось прогнозирование кинематографических предпочтений и определение предикторов повторного просмотра фильмов. Опрос проводился с помощью следующих инструментов: шкала эмоционального удовлетворения (EGS), шкала потребности в познании (NFC), португальская версия анкеты «Потребность в аффекте» (NFA). Полученные результаты свидетельствуют, что факторами, влияющими на прогнозирование рекомендаций фильмов и заинтересованность в повторном просмотре, являются социальное взаимодействие и возраст, авторы отмечают, что социальная коммуникация является сильной мотивацией человека к развитию и поддержанию социальных связей, когда при рекомендации фильмов зрители делятся своим социальным опытом, при этом совместные просмотры фильмов являются основной причиной повторного просмотра. Также исследования показали, что более молодые зрители более заинтересованы и в повторном просмотре, и в рекомендации фильмов. Таким образом, данное исследование подчеркивает важность учета индивидуальных различий при прогнозировании повторных кинопросмотров и рекомендаций к фильмам (Arriaga, P. et al., 2020). Полученные данные также могут применяться специалистами по маркетингу и рекламе в киноиндустрии.

Заключение

Приведенные выше результаты зарубежных исследований дают ответ на поставленный исследовательский вопрос, работы зарубежных исследователей выявили связь между базовыми личностными чертами зрителей с кинематографическими предпочтениями и мотивацией при выборе и просмотре фильмов. В исследовании были сделаны следующие выводы: во-первых, в зарубежных эмпирических работах по исследованию связи личностных черт и кинематографических предпочтений в основном доминирует пятифакторный подход, принятый в качестве универсальной модели при исследо-

вании индивидуальных различий; во-вторых, исследования продемонстрировали, что кинематографические предпочтения в отношении конкретных жанров художественных фильмов могут быть чувствительны к базовым личностным чертам представителей киноаудитории, например, такие личностные черты, как доброжелательность, добросовестность и нейротизм, показали предрасположенность к выбору популярных и развлекательных киножанров, открытость опыту выступила основным предиктором кинопредпочтений фильмов жанра авторского кинематографа, показала связь с мотивами художественного и эстетического удовлетворения, предпочтениями сложных жанров, нейротизм и мотивы поиска ощущений выступают предикторами предпочтения жанра фильмов ужасов, в-третьих, по результатам исследования связи кинопредпочтений и гендерных различий были определены «мужские жанры» (боевики (экшн), приключенческие фильмы, эротические фильмы, фэнтези, исторические фильмы, фильмы ужасов, научно-фантастические фильмы, триллеры, военные фильмы и вестерны), «женские жанры» (анимационные фильмы, комедии, драмы, фильмы «heimat», «гендерно нейтральные жанры» (романтические фильмы, криминальные

и детективные фильмы), в-четвертых, развлекательный опыт кинофильмов можно использовать для пользы человека в целях восстановительного опыта и для регуляции настроения, так как физиологическая активация может усиливать опыт развлечений и эмоциональные показатели, в-пятых, важными предикторами повторного просмотра и рекомендаций кино являются социальное общение, созерцательный опыт, высвобождение эмоций и возраст, предикторами повторного кинопросмотра выступили социальное общение, поиск острых ощущений, возраст и экстраверсия. Таким образом, результаты зарубежных исследований, интерес психологов к обоснованию своих концепций посредством социальных теорий продемонстрировали междисциплинарный вектор развития современной психологической науки, когда сотрудничество может принести новые интересные идеи в этой чрезвычайно актуальной предметной области. При многообразии исследований, посвященных кинопотреблению, исследования кинематографических предпочтений в казахстанской науке отсутствуют, в связи с этим появился большой интерес к изучению отечественной кинематографии и составлению психологического портрета казахстанского кинозрителя.

Литература

- Arriaga P., Alexandre J., Postolache O., Fonseca M.J., Langlois T., Chambel, T. Why Do We Watch? The Role of Emotion Gratifications and Individual Differences in Predicting Rewatchability and Movie Recommendation // *Behavioral sciences*. – 2019. – Vol 10. – Issue 8. – P. 3-11.
- Bartsch A. Emotional Gratification in Entertainment Experience. Why Viewers of Movies and Television Series Find it Rewarding to Experience Emotions // *Media Psychology*. – 2012. – Vol 15. – Issue 3. – P. 267-302.
- Белоусова Н.С. Соотношение ценностных ориентаций и субъективного качества жизни молодежи. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2017. – 88 с.
- Bentley F., Murray J. Understanding Video Rewatching Experiences. Proceedings of the ACM International Conference on Interactive Experiences for TV and Online Video, Chicago, IL, USA. – 2016. – P. 69–75.
- Cantador I., Fernandez-Tobias, I., and Bellogin A. Relating personality types with user preferences in multiple entertainment domains in UMAP 2013: Extended proceedings late-breaking results, project papers and workshop proceedings of the 21st conference on user modelling, adaptation, and personalization. CEUR workshop proceedings. – 2013. – Vol 997.
- Cekrljija D., Pasic M., Marjanovic J. «Zenski filmovi» i ličnost: Bazične osobine ličnosti, traženje senzacija i omiljeni filmovi (Female movies and personality: Basic personality traits, sensation seeking and favorite movies) // *Radovi*. – 2016. – Vol 23. – P. 115-130.
- Chamorro-Premuzic T., Kallias A., & Hsu A. What type of movie person are you? Understanding individual differences in film preferences and uses: A psychographic approach. In J. C. Kaufman, & D. K. Simonton (Eds.). *The social science of cinema*. – New York, NY: Oxford University Press, 2012. – P. 87–122.
- Chamorro-Premuzic T., Swami V., Furnham, A., Maakip I. The Big Five Personality Traits and Uses of Music // *Journal of Individual Differences*. – 2009. – Vol 30. – Issue 1. – P. 20-27.
- Chausson O.W. Assessing the impact of gender and personality on film preferences. – Cambridge University, 2010. – 33 p.
- Costa, P.T., McCrae R.R. Personality in adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1988. – Vol 54. – Issue 5. – P. 853–863.
- Fröber K., Thomaschke R. In the dark cube: Movie theater context enhances the valuation and aesthetic experience of watching films // *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. – 2019. Advance online publication.

- Golbeck J., Norris E. Personality, movie preferences, and recommendations // In Proceedings of the 2013 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM '13). Association for Computing Machinery. – 2013. – P. 1414–1415.
- Hall A. Audience Personality and the Selection of Media and Media Genres. – 2005. – Vol 7. – Issue 4. – P. 377-398.
- Haridakis P.M. Viewer Characteristics, Exposure to Television Violence, and Aggression // *Media Psychology*. – 2002. – Vol 4. – Issue 4. – P. 323-352.
- Kallias A. Individual differences and the psychology of film preferences. University of London, 2012. – P. 318.
- Kraaykamp G., Eijck K. van. Personality, media preferences, and cultural participation // *Personality and Individual Differences*. – 2005. – Vol 38. – Issue 7. – P. 1675–1688.
- Krcmar M., Kean L.G. Uses and Gratifications of Media Violence: Personality Correlates of Viewing and Liking Violent Genres // *Media Psychology*. – 2005. – Vol 7. – Issue 4. – P. 399–420.
- Латынов В.В. Черты личности и масс-медийные предпочтения // *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*. – 2019. – № 8 (3А). – С. 183-190.
- Martin G.N. (Why) Do You Like Scary Movies? A Review of the Empirical Research on Psychological Responses to Horror Films // *Frontiers in Psychology*. – 2019. – Vol 10. – P. 2298.
- McCrae R.R., Costa P.T., de Lima M.P., Simoes A., Ostendorf F., Angleitner A., Marusic I., Bratko D., Caprara G.V., Barbaranelli C., Chae J.-H., Piedmont R. L. Age differences in personality across the adult life span: Parallels in five cultures // *Developmental Psychology*. – 1999. – Vol 35. – Issue 2. – P. 466–477.
- Mukta M.S.H., Khan E.M., Ali M.E., Mahmud J. Predicting Movie Genre Preferences from Personality and Values of Social Media Users // Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media. – 2017. – Vol 11. – No 2. – P. 624-627.
- Nabi R.L., Finnerty K., Domschke T., & Hull S. Does Misery Love Company? Exploring the Therapeutic Effects of TV Viewing on Regretted Experiences // *Journal of Communication*. – 2006. – Vol 56. – Issue 4. – P. 689–706.
- Ногербек Б.Б. Эволюция и трансформация образа героя в казахском игровом кино (1930-е – 2000-е годы): дис. ...док. философии (PhD): 17.00.03. – Алматы: КазНАИ им. Т.Жургенова, 2012. – 133 с.
- Радюк О.М. «Большая пятёрка» личностных особенностей // II Международный съезд Ассоциации когнитивно-поведенческой психотерапии: сборник научных статей. – 2016. – Санкт-Петербург. – С. 92-104.
- Pekic J., Milovanovic I. Relacije osobina ličnosti i motivacije za gledanje filmova // *Zbornik radova Akademije umetnosti*. – 2016. – Vol 4. – P. 76-93.
- Reinecke L., and Rieger D. Media entertainment as a self-regulatory resource: the recovery and resilience in entertaining media use (R2; EM) model. – Oxford: Oxford University Press, 2021. – P. 755–779.
- Rieger D., Bente G. Watching down cortisol levels? Effects of movie entertainment on psychophysiological recovery in: SCM Studies in Communication and Media, 2018. – Vol 7. – Issue 2. – P. 231-255.
- Rime B. Emotion elicits the social sharing of emotion: Theory and empirical review // *Emotion Review*. – 2009. – Vol 1. – Issue 1. – P. 60–85.
- Romans A. We Are What We Watch: Film Preference and Personality Correlates. – Oklahoma State University, 2015. – P. 21.
- Ruggiero T.E. Uses and Gratifications Theory in the 21st Century // *Mass Communication and Society*. – 2000. – Vol 3. – Issue 1. – P. 3-37.
- Silvia P.J., Berg, C. Finding Movies Interesting: How Appraisals and Expertise Influence the Aesthetic Experience of Film // *Empirical Studies of the Arts*. – 2010. – Vol 29. – P. 73–88.
- Weaver J.B. Individual differences in television viewing motives // *Personality and Individual Differences*. – 2003. – Vol 35. – Issue 6. – P. 1427–1437.
- Wolfers L.N., Schneider F.M. Using Media for Coping: A Scoping Review // *SAGE Journals*. – 2020.
- Wühr P., Lange, B.P., Schwarz S. Tears or Fears? Comparing Gender Stereotypes about Movie Preferences to Actual Preferences // *Frontiers in Psychology*. – 2017. – Vol 8. – Issue 1. – P. 428.

References

- Arriaga P., Alexandre J., Postolache O., Fonseca M.J., Langlois T., Chambel, T. (2019) Why Do We Watch? The Role of Emotion Gratifications and Individual Differences in Predicting Rewatchability and Movie Recommendation. *Behavioral sciences*, vol. 10, Issue 8, pp. 3-11.
- Bartsch A. (2012) Emotional Gratification in Entertainment Experience. Why Viewers of Movies and Television Series Find it Rewarding to Experience Emotions. *Media Psychology*, vol. 15, Issue 3, pp. 267-302.
- Belousova N.S. (2017) Sootnoshenie cennostnyh orientacij i sub"ektivnogo kachestva zhizni molodezhi [The ratio of value orientations and the subjective quality of life of young people]. Yekaterinburg, Ural State Pedagogical University, 88 p.
- Bentley F., Murray J. (2016) Understanding Video Rewatching Experiences; Proceedings of the ACM International Conference on Interactive Experiences for TV and Online Video; Chicago, IL, USA, pp. 69–75.
- Cantador I., Fernandez-Tobias, I., and Bellogin A. (2013) Relating personality types with user preferences in multiple entertainment domains in UMAP 2013: Extended proceedings late-breaking results, project papers and workshop proceedings of the 21st conference on user modelling, adaptation, and personalization. *CEUR workshop proceedings*, vol. 997.
- Cekrljia D., Pasic M., Marjanovic J. (2016) «Zenski filmovi» i ličnost: Bazične osobine ličnosti, traženje senzacija i omiljeni filmovi (Female movies and personality: Basic personality traits, sensation seeking and favorite movies). *Radovi*, vol. 23, pp. 115-130.

- Chamorro-Premuzic T., Kallias A., & Hsu A. (2014) What type of movie person are you? Understanding individual differences in film preferences and uses: A psychographic approach. In J. C. Kaufman, & D. K. Simonton (Eds.). *The social science of cinema*, New York, NY: Oxford University Press, pp. 87–122.
- Chamorro-Premuzic T., Swami V., Furnham, A., Maakip I. (2009) The Big Five Personality Traits and Uses of Music. *Journal of Individual Differences*, vol. 30, Issue 1, pp. 20-27.
- Chausson O.W. (2010) *Assessing the impact of gender and personality on film preferences*. Cambridge University, 33 p.
- Costa, P.T., & McCrae R.R. (1988) Personality in adulthood: A six-year longitudinal study of self-reports and spouse ratings on the NEO Personality Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 54, Issue 5, pp. 853–863.
- Fröber K., Thomaschke R. (2019) In the dark cube: Movie theater context enhances the valuation and aesthetic experience of watching films. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, advance online publication.
- Golbeck J., Norris E. (2013) Personality, movie preferences, and recommendations. In *Proceedings of the 2013 IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM '13)*. Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, pp. 1414-1415.
- Hall A. (2005) Audience Personality and the Selection of Media and Media Genres. *Media Psychology*, vol 7, Issue 4, pp. 377-398.
- Haridakis P.M. (2002) Viewer Characteristics, Exposure to Television Violence, and Aggression. *Media Psychology*, vol 4, Issue 4, pp. 323-352.
- Kallias A. (2012) Individual differences and the psychology of film preferences. University of London, 318 p.
- Kraaykamp G., & Eijck K. van. (2005) Personality, media preferences, and cultural participation. *Personality and Individual Differences*, vol. 38, Issue 7, pp. 1675-1688.
- Krcmar M., & Kean L.G. (2005) Uses and Gratifications of Media Violence: Personality Correlates of Viewing and Liking Violent Genres. *Media Psychology*, vol. 7, Issue 4, pp. 399-420.
- Latynov V.V. (2019) Cherty lichnosti i massmedijnye predpochteniya [Personality traits and mass media preferences]. *Psychology. Historical and critical reviews and modern research*, no 8 (3A), pp. 183-190.
- Martin G.N. (2019) (Why) Do You Like Scary Movies? A Review of the Empirical Research on Psychological Responses to Horror Films. *Frontiers in Psychology*, vol. 10, 2298 p.
- McCrae R.R., Costa P.T., de Lima M.P., Simoes A., Ostendorf F., Angleitner A., Marusic I., Bratko D., Caprara G.V., Barbaranelli C., Chae J.-H., & Piedmont R. L. (1999) Age differences in personality across the adult life span: Parallels in five cultures. *Developmental Psychology*, vol. 35, Issue 2, pp. 466–477.
- Mukta M.S.H., Khan E.M., Ali M.E., & Mahmud J. (2017) Predicting Movie Genre Preferences from Personality and Values of Social Media Users. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, vol. 11, no 2, pp. 624-627.
- Nabi R.L., Finnerty K., Domschke T., & Hull S. (2006) Does Misery Love Company? Exploring the Therapeutic Effects of TV Viewing on Regretted Experiences. *Journal of Communication*, vol. 56, Issue 4, pp. 689–706.
- Nogerbek B.B. (2012) Evolyuciya i transformaciya obraza geroya v kazahskom igrovom kino (1930-e – 2000-e gody) [Evolution and transformation of the image of a hero in Kazakh feature films (1930s – 2000s)]. *Almaty: KazNAA them. T. Zhurgenova*, 133 p.
- Radyuk O.M. (2016) «Bol'shaya pyatërka» lichnostnyh osobennostei [“Big Five” personality traits]. II International Congress of the Association for Cognitive-Behavioral Psychotherapy: collection of scientific articles. St. Petersburg, pp. 92-104.
- Pekic J., Milovanovic I. (2016) Relacije osobina lichnosti i motivacije za gledanje filmova. *Zbornik radova Akademije umetnosti*, vol. 4, pp. 76-93.
- Reinecke L., and Rieger D. (2021) Media entertainment as a self-regulatory resource: the recovery and resilience in entertaining media use (R2; EM) model, Oxford: Oxford University Press, pp. 755–779.
- Rieger D., Bente G. (2018) Watching down cortisol levels? Effects of movie entertainment on psychophysiological recovery in: *SCM Studies in Communication and Media*, vol. 7, Issue 2, pp. 231-255.
- Rime B. (2009) Emotion elicits the social sharing of emotion: Theory and empirical review. *Emotion Review*, vol. 1, Issue 1, pp. 60–85.
- Romans A. (2015) *We Are What We Watch: Film Preference and Personality Correlates*. Oklahoma State University, 21 p.
- Ruggiero T.E. (2000) Uses and Gratifications Theory in the 21st Century. *Mass Communication and Society*, vol. 3, Issue 1, pp. 3-37.
- Silvia P.J., & Berg, C. (2010) Finding Movies Interesting: How Appraisals and Expertise Influence the Aesthetic Experience of Film. *Empirical Studies of the Arts*, vol. 29, pp. 73–88.
- Weaver J.B. (2003) Individual differences in television viewing motives. *Personality and Individual Differences*, vol. 35, Issue 6, pp. 1427–1437.
- Wolfers L.N., Schneider F.M. (2020) Using Media for Coping: A Scoping Review. *SAGE Journals*.
- Wühr P., Lange, B.P., Schwarz S. (2017) Tears or Fears? Comparing Gender Stereotypes about Movie Preferences to Actual Preferences. *Frontiers in Psychology*, vol. 8, Issue 1, 428 p.

Н.А. Кудушева* , И.К. Аманова

«Тұран» Университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail:nurgaisha72@mail.ru

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӨЗІНДІК ТИІМДІЛІГІ: СИПАТТАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Мақалада психология ғылымындағы өзіндік тиімділік феноменіне қызығушылықтың артуына байланысты ғылыми зерттеулердегі өзіндік тиімділікті зерттеу бағыттары қарастырылады. Бұл мақаланың мақсаты студенттердің өзіндік тиімділігін зерттеу. Өзіндік тиімділік феноменінің басқа психологиялық құбылыстармен, мысалы, табысқа жету мотивациясы және сәтсіздіктен аулақ болу, тұлғаның өзіне сенімділігі сияқты өзара байланысын ашатын зерттеулерге, жалпы өзіндік тиімділік ерекшеліктеріне арналған зерттеулерге баса назар аударады. Өзіндік тиімділік ұғымының мәні, оның құрылымы, жоғары оқу орындарының болашақ түлектерін даярлаудағы өзіндік тиімділіктің рөлі, сондай-ақ университетте оқу кезінде студенттердің өзіндік тиімділігін дамыту мүмкіндіктері қарастырылады. Студенттердің жалпы өзіндік тиімділік деңгейін, пәндік және коммуникативтік әрекеттегі өз тиімділігін бағалаудағы ерекшеліктерін анықтау мақсатында тұлғаның жалпы өзіндік тиімділігі шкаласы (Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромекпен бейімделген нұсқасы); Дж. Маддукс және М. Шеердің өзіндік тиімділік деңгейін анықтау тесті (А.Р. Кричевский басшылығымен жасалған А. Бояринцеваның модификациясы), әдістемелері жүргізілді және зерттеу нәтижелері көрсетілді. Зерттеу студенттердің өзіндік тиімділігінің белгілі бір сипаттамаларын және нақты проблемалық аспектілерін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелерінің статистикалық өңдеуі мен талдауы университетте оқу үрдісінде студенттердің өзіндік тиімділігін дамыту іс-шаралары тиімді болғандығын көрсетті. Психология мамандығының әр түрлі курстарында оқитын студенттердің өзіндік тиімділігін бағалау ерекшеліктері салыстырылып сипатталған. Мақалада зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі ғана емес, сонымен бірге психолог-студенттеріне кәсіби шеберліктерін арттыру мақсатында ұсыныстар әзірлеу үшін кәсіби сенімдер мен өзіндік тиімділікті одан әрі зерттеудің маңыздылығы дәлелденген.

Түйін сөздер: тұлғалық өзіндік тиімділік, студент-психолог, пәндік өзіндік тиімділік, коммуникативтік өзіндік тиімділік.

N.A. Kudusheva*, I.K. Amanova

Turan University, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: nurgaisha72@mail.ru

Personal effectiveness of university students: descriptive research

The article considers the directions of self-efficacy research in scientific research in connection with the growing interest in the phenomenon of self-efficacy in psychological science. The purpose of this article is to study the self-efficacy of students. Special attention is paid to research that reveals the relationship of the phenomenon of self-efficacy with other psychological phenomena, such as the motivation to achieve success and avoid failure, self-confidence of the individual, research on the features of self-efficacy in general. The essence of the concept of self-efficacy, its structure, the role of self-efficacy in the training of future graduates, as well as opportunities for the development of self-efficacy of students while studying at University In order to determine the level of general self-efficacy of students, features in assessing self-efficacy in the subject and communicative activity, the following methods were carried out – the Scale of General Self-Efficiency by R. Schwarzero, M. Jerusalem (revised by V. Romek); self-efficacy test J. Madduksa, M. ; Scheera (modified by L. Boyarintseva under the direction of R. Krichevsky) and demonstrated the research results. The study revealed certain characteristics and specific problematic aspects of students' self-efficacy. Statistical processing and analysis of the results of the study showed that measures to develop students' self-efficacy in the educational process at the university were effective. The features of self-assessment of students studying at various courses of the specialty Psychology are compared and described. The article proves not only the relevance of the problem under study, but also the importance of further study of professional beliefs and self-efficacy to develop recommendations for psychology students in order to improve their professional skills.

Key words: personal self-efficacy, student-psychologist, subject self-efficacy, communicative self-efficacy.

Н.А. Кудушева *, И.К. Аманова
Университет Туран, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: nurgaisha72@mail.ru

Личностная эффективность студентов вуза: описательное исследование

В статье рассматривается личностная эффективность в научных исследованиях в связи с возрастающим интересом к феномену самоэффективности в психологической науке. Целью данной статьи является изучение самоэффективности студентов. Особое внимание уделяется исследованиям, выявляющим взаимосвязь феномена самоэффективности с другими психологическими явлениями, такими как мотивация достижения успеха и избегание неудач, самоуверенность личности, и исследованиям особенностей самоэффективности в целом. Рассматривается сущность понятия самоэффективности, его структура, роль самоэффективности в подготовке будущих выпускников вузов, а также возможности развития самоэффективности студентов во время обучения в университете. С целью определения уровня общей самоэффективности студентов, особенностей в оценке собственной эффективности в предметной и коммуникативной деятельности были использованы методики – Шкала общей самоэффективности личности Р. Шварцера, М. Ерусалема (адаптированная В. Ромеком); тест на определение уровня самоэффективности Дж. МаДДукса, М. Шеера (модифицированная Л. Бояринцевой под руководством Р. Кричевского), и продемонстрированы результаты исследований. Исследование позволило выявить определенные характеристики и конкретные проблемные аспекты самоэффективности студентов. Статистическая обработка и анализ результатов исследования показали, что меры по развитию самоэффективности студентов в образовательном процессе в вузе оказались эффективными. Сопоставлены и описаны особенности оценки собственной эффективности студентов, обучающихся на различных курсах специальности “Психология”. В статье доказана не только актуальность исследуемой проблемы, но и важность дальнейшего изучения профессиональных убеждений и самоэффективности для выработки рекомендаций для студентов- психологов с целью повышения их профессионального мастерства.

Ключевые слова: личностная самоэффективность, студент-психолог, предметная самоэффективность, коммуникативная самоэффективность.

Кіріспе

Жоғары мектептің міндеті – түлекті іргелі білім жиынтығымен қаруландыру ғана емес, сонымен бірге өзінің білім және кәсіби деңгейін үнемі жетілдіріп отыруға, оның кәсіби қызметінде талап етілетін әртүрлі ақпарат көздерін пайдалануға негізделген тұлғаны қалыптастыру. Осыған байланысты жоғары кәсіби білім берудің құзыреттілік моделін енгізу өзекті және стратегиялық тұрғыдан орынды. Университет қабырғасында білім алу кезінде студенттердің негізгі бөлігі әрі қарай оқу мен жұмысқа қажетті жеке қасиеттер мен белгілі бір құзыреттерді қалыптастыруы, өмірдің барлық салаларында белсенділік атқаруға дайын, бәсекеге қабілеттілік, стресске төзімділік, мақсаттылық және жетістік сияқты сипаттамаларға ие болуы керек. Біздің ойымызша, өзіндік тиімділік осындай сипаттамаларға ие болуда маңызды рөл атқара алады. Өзіндік тиімділік – өмірдің барлық салаларында табысқа жетудің негізгі факторы.

Өзіндік тиімділікті зерттеу қажеттілігі психологияның алдында тұрған маңызды қолданбалы

міндеттерге байланысты: өзін-өзі дамытуға психологиялық көмек бағдарламаларын әзірлеу және практикаға енгізу, қиын жағдайларға бейімделу, өмірде субъектінің сәтті өзін-өзі жүзеге асыруы; маманның, оның ішінде психологтың кәсіби дамуы жүретін білім беру процесін психологиялық қолдау.

Өзіндік тиімділік, белгілі бір тапсырмаларды орындау қабілетіне деген тұлғаның сенімділігі (Jordan & Carden, 2017), бұл білім беру саласындағы зерттеулердің маңызды бағыты болды. Бірнеше зерттеулер студенттердің таңдаған міндеттеріне, күш-жігеріне, табандылығы мен жұмысына әсер ету арқылы үлгерім мен оқудағы өзіндік тиімділіктің маңызды рөлін анықтады (Schunk, 2003). Студенттердің жетістіктерін, мотивациясын және студенттердің білім алуын болжайтын делдал және болжаушы ретіндегі өзіндік тиімділік құрылымының рөлі жоғары оқу орындарында да анықталды (Van Dinther, Dochy, & Segers, 2011).

Өзіндік тиімділік проблемасының қазіргі заманғы контексті оны кәсіби даярлық пен қызмет саласында зерттеу болып табылады.

Қазіргі уақытта психолог ғалымдар арасында өзіндік тиімділіктің әртүрлі аспектілері туралы эмпирикалық зерттеулер орын алады (Гордеева, 2006; Гайдар, 2008; Betz, 2000 және т.б.). Зерттеудің келесі бағыттарын атап өтуге болады: онтогенездің әртүрлі кезеңдеріндегі өзіндік тиімділік факторлары (Гайдар, 2008; Гончар, 2012); кәсіби өзін-өзі жетілдірудің динамикалық ерекшеліктері, пәндік іс-әрекеттің сәттілігі мен қарым-қатынастың өзіндік тиімділік деңгейімен байланысы, жеке өзіндік тиімділіктің даму процесі (Шифано, 2000; Гайдар, 2008; Гордеева, 2006 және Шепелева, 2006) өзіндік тиімділіктің полярлық тенденциясы – төмен өзіндік тиімділік тұжырымдамасымен (Bandura, 1997) байланыстырылған үйренген дәрменсіздікпен (Seligman, 1975). Өзіндік тиімділікті зерттеушілер тұлғаның ерекшеліктері сияқты психологиялық құбылыстарға қатысты зерттеді. Осылайша, өзіндік тиімділіктің іс-әрекеттегі белсенділіктің дәрежесі мен икемділігі арасындағы өзара байланысын (Nauta, 2004) зерттеп, растады; (Schyns, 2004) жұмыстарында кәсіби өзіндік тиімділік, көшбасшылық қасиеттердің айқындылығы және ұйымдастырушылық өзгерістерге дайындық арасындағы байланыстар табылды.

Кәсіби маманның мансабында жетістікке жетуге әсер ететін жеке факторлардың бірі – тұлғаның өзіндік тиімділігі деп көрсетті (Бажин, 2008). Шетелдік психологтар А. Бандура және Дж. Роттер әлеуметтік оқыту теориясы аясында тұлғаның өзіндік тиімділігі тұжырымдамасын құруға және дамытуға үлкен үлес қосты”. Өзіндік тиімділікті “адамның өміріне әсер ететін оқиғаларды басқару қабілетіне деген сенімі” ретінде анықтайды. Біздің белгілі бір нақты жағдайдағы іс-әрекеттеріміз қоршаған ортаның және біздің санамыздың өзара әсеріне, атап айтқанда, жағдайды жақсы жаққа өзгерту үшін қажет болатын кейбір әрекеттерді жасай аламыз немесе жасай алмаймыз деген сенімдермен қатысты болатын саналы процестер ерекшеліктеріне байланысты. Бандура дәл осындай күтілетін жағдайды өзіндік тиімділік (self-efficacy) деп атады. Оның пікірінше, адамды басқаратын күш оған сыртқы ортада емес, қоршаған ортаның, оның мінез-құлқы мен жеке басының өзара әрекеттесуінен туындайды.

Өзіндік тиімділік – бұл тұлғаның маңызды қасиеті және нақты мақсаттармен және не істеу керектігін білумен үйлескенде, болашақ мінез-құлыққа айтарлықтай әсер етіп, тұлғаның жалпы жеке тиімділігін жақсартып алады.

Өзіндік тиімділік тұжырымдамасы білім беру зерттеулерінде жақсы белгілі, зерттеушілердің бұл терминді түсіндіруі және қолдануы салыстырмалы түрде сәйкес келеді.

Өзіндік тиімділік мәселесі шетелдік және отандық психологтардың еңбектерінде қарастырылған. Дегенмен, халықаралық зерттеу қауымдастығында өзін-өзі тиімді ету үшін дәлелдер жинау үшін қолданылатын ең жақсы әдістемелер туралы пікірталастар болып жатыр. Зерттеулер көрсеткендей, өзіндік тиімділікке деген сенімдер академиялық үлгерімге әсер етеді, сонымен бірге өзіндік тиімділік тұрақты тұжырымдама емес, бірақ уақыт өте келе дамып, жандануы мүмкін. Өзіндік тиімділік сонымен қатар тапсырманың сипатына, хабардарлығы мен ауқымына байланысты өзгеруге бейім және пәндік салаға байланысты өзгеріп отырады.

Өзіндік тиімділік оқытушылар үшін де, студенттер үшін де маңызды. Сенімнің студенттер үлгеріміне қалай әсер ететіндігін дәлелдейтін дәлелдер көбейіп келеді. Өзіндік тиімділікке деген жоғары сенімнің нәтижеге оң әсерін тигізетін себептердің бірі – бұл студенттердің қойылған міндеттерді шешуде күш-жігер мен табандылық деңгейіне әсер етуі.

Өзіндік тиімділік сенімдері өзін-өзі реттеу және метакогнитивті стратегиялар сияқты тиімді оқыту стратегияларын қолданумен байланысты, және сәттілікке ықпал ететін белгілі бір мінез-құлыққа әкеледі, мысалы:

- проблемаларды қиындықтар ретінде қарастыру және оларды шешуге мақсат қою, олардан аулақ болу;
- мақсатқа қол жеткізудегі мақсаттылық пен табандылықтың жоғары деңгейін көрсету;
- адамның қабылдаған қабілеттеріне емес, міндеттерге және оларды орындау үшін не қажет екеніне назар аудару.

Өзіндік тиімділіктің маңызды аспектісі оның пәндік аймағы немесе нақты міндет (жағдай) болып табылады. Яғни, студент өзінің қабілеттерін нақты пәндік салаға байланысты бағалайды. Бұл жағдайда, жеке өзіндік тиімділік деңгейін барлық пәндер мен жағдайлар бойынша дәйекті деп қарастырудың орнына, оқытудың нақты бағыттары мен міндеттеріне қатысты өзіндік тиімділікке деген сенімді ескеру және өлшеу маңызды. Өзіндік тиімділік сонымен қатар болашаққа бағытталған болады, яғни ол адамның нақты құзыреттілігіне немесе тапсырманы немесе іс-әрекетті орындаудағы жетістіктеріне емес, қол жеткізуге болатын нәрсеге негізделген.

Қазіргі психологиядағы тұлғалық өзіндік тиімділік ұғымы тұлғаның алдағы іс-әрекеттерді, қарым-қатынасты, мінез-құлықты жүзеге асыруда нәтижелі болу қабілеті, әлеуеті мен қабілеттері туралы идеялары, ол өзін оларда жүзеге асыра алатындығымен және күтілетін объективті және субъективті әсерге қол жеткізе алатындығымен түсініледі. Студенттердің тұлғалық өзіндік тиімділігі – бұл оның кәсіби құзыреттілігіне деген сенімділік, ол арқылы маман ретінде оның алдында тұрған міндеттерді сәтті орындауды және адамдармен жұмыс жасауда белгілі бір мінез-құлық стратегияларын құруды болжайды, яғни, шын мәнінде, бұл кәсіби құрал. Тұлғалық өзіндік тиімділіктің болуы болашақ мұғалім үшін кәсіби қызметке психологиялық дайындықтың қажетті шарты болып табылады, өйткені ғалымдар өзіндік тиімділік мен психологиялық әл-ауқаттың қабылдануы студенттердің мінез-құлқы мен көзқарастарына оң әсерін тигізетіндігін және білім беру қызметінде сәттіліктің артуына әкелетіндігін дәлелдеді. Өзіндік тиімділік құбылысының басқа психологиялық құбылыстармен байланысын зерттеу (Гайдар, 2008; Nauta, 2004; Schyns, 2004) еңбектерінде келтірілген. М.И. Гайдар психологтың жеке өзіндік тиімділігін зерттей отырып, кәсіби маңызды қасиеттер мен өзіндік тиімділік арасындағы маңызды байланысты анықтады. Автор болашақ психологтың кәсіби функцияларды толтырған кезде сұранысқа ие болатын кәсіби маңызды қасиеттердің бар екенін түсінуі оларды өзектендіру қабілетіне деген сенімділікпен байланысты екенін алға тартты және дәлелдеді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеуге 96 ерікті сыналушы (орташа жасы – 21,5, SD=5,5) қатысты. Сыналушылар эксперименттің мақсаты, міндеттерімен танысады, экспериментке қатысу үшін Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің Педагогика және психология институтының «Психология» бағытында білім алушы студенттері қатыстырылды. Психологиялық эксперименттің талабына сәйкес студенттерден шынайы жауап берулері сұралды.

Зерттеуде екі әдіс қолданылды: Р. Шварцер, М. Ерусалемнің тұлғаның жалпы өзіндік тиімділігі шкаласы (В. Ромекпен бейімделген нұсқасы); Дж. Маддукс және М. Шеердің өзіндік тиімділік деңгейін анықтау тесті (Л.Р. Кричевский басшылығымен жаслаған Л. Боярин-

цеваның модификациясы), әдістеме өзіндік тиімділіктің екі деңгейін – пәндік қызмет саласындағы өзіндік тиімділік деңгейін және тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы өзіндік тиімділік деңгейін өлшейді.

Зерттеудің негізгі міндеттері болып табылады:

- студенттердің жалпы өзіндік тиімділік деңгейін анықтау, бұл студенттердің өмірдегі әртүрлі мақсаттарға жетуге деген көзқарасын, олардың осы жолдағы қиындықтарды жеңудегі мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді;

- студенттердің пәндік және коммуникативтік әрекеттегі өз тиімділігін бағалаудағы ерекшеліктерді анықтау.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Қазіргі зерттеулерде өзіндік тиімділік көбінесе интегративті жеке сипаттама ретінде анықталады, ол көптеген көріністерге ие. Өзіндік тиімділік адамның метасапасы ретінде әрекет етеді, оның ішінде өз күшіне сену, өз жұмысына деген сенімділік, өткен тәжірибені өзгерту қабілеті, туындаған қиындықтарды жеңе білу.

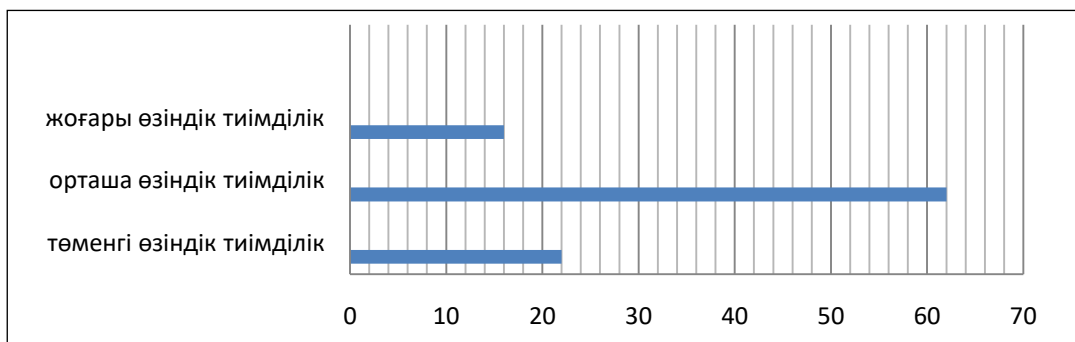
Шварцер-Ерусалемнің жалпы өзіндік тиімділік шкаласы әдістемесін жүргізгеннен кейін біз психолог студенттеріндегі жалпы өзіндік тиімділік көрсеткіштеріндегі айырмашылықтарды анықтай алдық.

Зерттеу нәтижелерін талдау негізінде респонденттердің 24%-ында жалпы өзіндік тиімділіктің төмен деңгейі байқалды; орташа деңгей – 62%-да; жоғары деңгей – 14%-да. Алынған мәліметтер студенттердің басым көпшілігінің өздерінің өзіндік тиімділігін орта деңгейде бағалайтындығын көрсетеді, бұл кедергілерді жеңу үшін жасалатын іс-әрекет стратегиясын таңдауға, мотивация мен күш-жігерге жақсы әсер етпейді.

Төмендегі суретте жалпы өзіндік тиімділіктің үш тобы бойынша пайыздық қатынаста алынған мәліметтер келтіріледі.

Алдымен төмен өзіндік тиімділік нәтижелерін талдаймыз. Зерттеу барысында біз сұралған студенттердің 22%-ында жалпы өзіндік тиімділік деңгейі төмен екенін анықтадық. Бұл мән психолог студенттерінің өзіндік қабілеттеріне деген сенімділігі төмен және кез келген нақты тапсырмаларды орындау кезіндегі сенімсіздігі ретінде сипаттайды. Орташа көрсеткіштегі мәнділік деңгейі 21,2-ге тең.

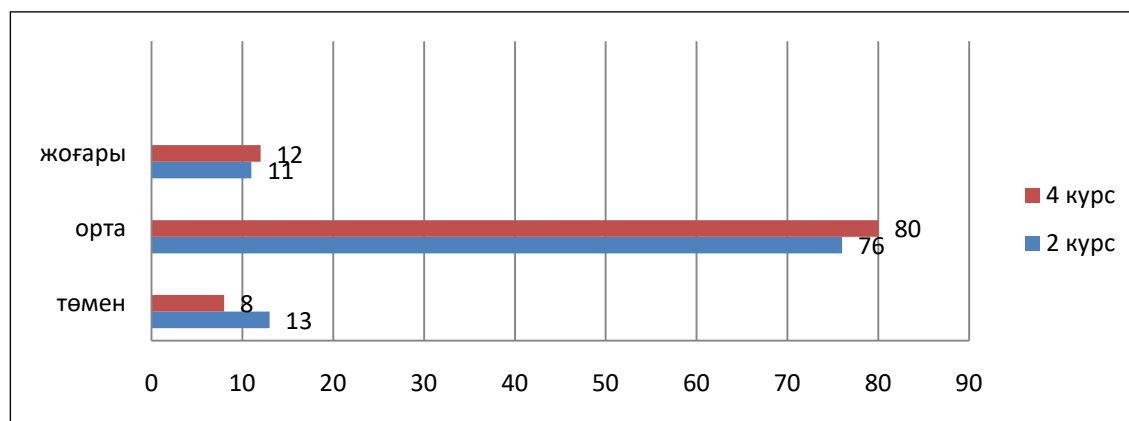
1-сурет – Студент-психологтардың жалпы өзіндік тиімділік деңгейінің арақатынасы

Алынған нәтижелерден біз психология студенттерінің көпшілігінде жалпы өзіндік тиімділіктің орташа деңгейі бар екенін көреміз. Осыған байланысты оларды өздерінің тиімділігіне сенімді адамдар ретінде сипаттауға болады, олар өз білімдерін қолдана алады және жағдайды бақылау үшін қажетті әрекеттерді орындай алады. Орташа көрсеткіштегі мәнділік деңгейі 30,5-ке тең.

Зерттеу барысында біз студент-психологтардың тек 16%-ында жалпы өзін-өзі жетілдірудің жоғары деңгейі бар екенін анықтадық. Сондықтан оларды өз мүмкіндіктеріне сенімді және қоғаммен оңай және сындарлы қарым-қатынас

жасай алатын адамдар ретінде сипаттауға болады. Орташа көрсеткіштегі мәнділік деңгейі 37,4-ке тең.

Университетте оқу процесінде әр түрлі курстардағы студенттер тұлғасының өзіндік тиімділік динамикасын зерттеу үшін 2-ші және 4-ші курс психологтарындағы Шварцер-Ерусалемнің жалпы өзіндік тиімділік шкаласы әдістемесінің көрсеткіштерін салыстырамыз. Алынған мәліметтер пайыздарға аударылды және әдістеме аясында түсіндірілді: тұлғаның жалпы өзіндік тиімділігі шкаласы (Р. Шварцер, М. Ерусалем В. Ромекпен бейімделген нұсқасы); Әдістеме нәтижелері 4-суретте көрсетілген.

2-сурет – Шварцер-Ерусалемнің жалпы өзіндік тиімділік шкаласы әдісіне сәйкес студенттердің өзіндік тиімділік динамикасының көрсеткіштері

Суретте көрсеткендей, екі курстағы студенттердің өзіндік тиімділігінің орташа деңгейі шамалас болды. Өзіндік тиімділік деңгейі төмен студенттердің ең көп саны екінші курс студенттерінде анықталды. Болжам бойынша, төменгі курстағы студенттер әлі де болса өздерін іздеу бағытында, өз-өздерін іс-әрекетте сынап

көре алмаған және бұл олардың іс-әрекеттерінің тиімділігіндегі кейбір белгісіздіктермен байланысты. Суретте екінші курсқа қарағанда өзіндік тиімділігі жоғары студенттер көп екенін көре аламыз, бұл жоғары оқу орнын бітірген кезде олардың іс-әрекеттерінің тиімділігіне деген сенімділіктің артқанын көрсетеді. Бұл, мүмкін,

кәсіби білімнің кеңеюіне, жұмыс іздеумен байланысты өмірдегі маңызды кезеңге дайындалуға байланысты шығар.

Шварцер-Ерусалемнің жалпы өзін-өзі тиімділігі шкаласы әдіснамасын сипаттау нәтижесінде біз респонденттердің курсқа карамастан, өзіндік тиімділігі орташа деңгейде деген қорытынды жасауға болады, біздің ойымызша, бұл психолог мамандығы үнемі жеке дамуды және өзін-өзі жетілдіруді қамтамасыз етеді. Дегенмен де, студенттердің көпшілігі өздерінің қабілеттеріне сенбейді, әсіресе бұл төменгі курстардың нәтиже көрсеткіштерін талдауда айқын көрінеді. Үшінші, төртінші курстарға қарай өзіндік тиімділіктің жалпы индексінің өсуі байқалады, атап айтқанда, өзіндік тиімділік құрылымында табандылық пен өзін-өзі бақылау артады. Пәндік іс-әрекеттегі өзіндік тиімділікті талдауға келетін болсақ, респонденттердің 17%-ында төмен деңгей, 73%-нда орташа деңгей, 10%-нда жоғары деңгей анықталды. Ұсынылған нәтижелер пәндік іс-әрекетке қатысты студенттердің көпшілігінде өзін-өзі жетілдірудің орташа деңгейі бар, олар жоспарлауға қабілетті және жұмыста қойылған мақсаттарды орындау қабілетіне сенімді, олар қиын қызмет жағдайларында табандылық таныта алады, бірақ сонымен бірге қиындықтардан аулақ болу үшін жоғары көрсеткіштер анықталды. Сондай-ақ, өз-өзіне сенімділіктің, мақсаттылық пен табандылықтың жоғарылауымен төменгі курстардан жоғары курстарға дейінгі пәндік өзіндік тиімділіктің оң динамикасы анықталды.

Коммуникативтік өзіндік тиімділік бойынша деректерді талдау нәтижелері респонденттердің көпшілігінің өзіндік тиімділік дамуының төмен деңгейі – 51%, орташа деңгейі – 47%, жоғары деңгейі – 12% екенін көрсетті. Бұл студенттердің коммуникативті жұмысының төмен деңгейі, тұлғааралық қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында олардың коммуникативті қабілеттерін төмен бағалау туралы айтуға мүмкіндік береді. Респонденттердің көпшілігі адамдардың үлкен топтарында өздерін ыңғайсыз сезінетінін, белсенді болу керек жерде ұялшақтықты, қақтығыстардан қорқатындығын және тұлғааралық қарым-қатынаста сыртқы ізгіліктің маңыздылығын көрсететінін байқатады.

Енді Шварцер-Ерусалемнің жалпы өзіндік тиімділік шкаласы әдістемесі бойынша алынған нәтижелердің сенімділігін растау үшін біз Манна-Уитнидің U-критерийін пайдалана отырып, зерттелуші топтардың қалыптастырушы эксперименттен кейінгі нәтижелері арасындағы

айырмашылықтардың статистикалық мәнділігін анықтадық.

Ол үшін эмпирикалық зерттеу болжамдарын құрдық.

H_0 болжам: 2-ші және 4-ші курс студенттері арасында жалпы өзіндік тиімділік бойынша айырмашылықтар жоқ.

H_1 болжам: 2-ші және 4-ші курс студенттері арасында жалпы өзіндік тиімділік бойынша айырмашылықтар бар.

Р. Шварцер, М. Ерусалемнің тұлғаның жалпы өзіндік тиімділігі шкаласы әдістемесі бойынша анықталған топтар арасындағы айырмашылықтардың статистикалық мәнділігін есептеу нәтижелері төмендегі 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Р. Шварцер, М. Ерусалемнің тұлғаның жалпы өзіндік тиімділігі шкаласы әдістемесінен алынған көрсеткіштер бойынша топтар арасындағы айырмашылықтардың статистикалық мәнділігі

Өлшем		Жалпы өзіндік тиімділік
Манна-Уитни U-критерийі		303,500
Вилкоксон W-критерийі		768,500
Асимптотикалық мәнділік (2-жақты)		0,022
Ортаңғы ранг	2-курс (n=48)	121,38
	4-курс (n=48)	145,62

Ескерту: Мұндағы топтастырушы айнымалы – курс

Кестеден көріп отырғанымыздай, 2-ші және 4-ші курс студенттерінің жалпы өзіндік тиімділік шкаласы көрсеткіштері арасында статистикалық мәнді айырмашылық ($p < 0,05$) анықталды. Мұның өзі зерттелуші топтар арасында жалпы өзіндік тиімділік бойынша мәнді айырмашылық барын білдіреді. Бұл алынған нәтижелер H_0 болжамының шеттетіліп, H_1 болжамының дәлелденгендігін көрсетеді.

Осылайша, зерттеу студенттердің өзіндік тиімділігінің белгілі бір сипаттамаларын және нақты проблемалық аспектілерін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелерінің статистикалық өңдеуі мен талдауы университетте оқу үрдісінде студенттердің өзіндік тиімділігін дамыту іс-шаралары тиімді болғандығын көрсетті.

Сондықтан жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік тиімділік сияқты маңызды кәсіби сапасына ерекше мән беру керектігін

ескеру қажет. Себебі бұл болашақ маманның келешектегі тұлғалық және кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруының маңызды шарты болып табылады.

Зерттеушілердің көпшілігі (Sherer, Maddux, Mercandante, Prentice-Dunn, Jacobs, Rogers, 1982) және басқалар өзіндік тиімділік статикалық және өзгермейтін құндылық емес, өмір барысында әр түрлі факторлардың әсерінен қалыптасады деп санайды. Жетістікке жетудің жеке тәжірибесі өзін-өзі тиімді етуге ең көп әсер етеді. Өзіндік тиімділік сезімі табысқа өз бетімен қол жеткізілгенде жоғары дәрежеде өседі, қиындықтарды жену арқылы күш-жігер жұмсалады, бұл адамға қажетті нәтижелерге жету қабілетіне сенуге көмектеседі және кейіннен сәтсіздіктерге деструктивті реакциялардан қорғайды. Өзіндік тиімділік, әдетте, жалпыланып, ұқсас іс-әрекеттің барлық саласына ауысады. А. Бандураның айтуынша, жетістіктер олардың қызметін бағалауды арттырады, ал жиі сәтсіздіктер оны бұзады, әсіресе сәтсіздіктер дамудың алғашқы кезеңдерінде болса. Қол жеткізген жетістіктерден кейін тиімділікті күту күшейтіледі, ал кездейсоқ сәтсіздіктердің теріс әсері әлсірейді. Өзін-өзі жетілдіруді дамыту үшін қиындықтарды еңсеру тәжірибесі қажет, ал адам табысты өзінің күш-жігерімен байланысты деп қабылдауы керек.

Өзіндік тиімділікке жанама тәжірибе де әсер етеді. Адам өзін-өзі басқару қабілеті басқалардың қиын мәселелерді шешуде қалай табысқа жететінін байқаған кезде жоғарылайды, ал өзі сияқты басқалардың (бірдей құзыретті) табанды әрекетке қарамастан бірнеше рет сәтсіздікке ұшырағанын көргенде төмендейді. Басқа адамдардың тәжірибесі тұлғаның өзіндік тиімділігін қалыптастыру проблеманы шешу үшін қажетті тәжірибе немесе мәліметтер болмаған кезде оның қабілеттеріне қатысты белгісіздік болған кезде ерекше маңызды болады. Өзіндік тиімділікке әсер етудің тағы бір әдісі – вербалды сенімдер.

Өзіндік тиімділік адамның мақсатқа жету үшін қажетті қабілеттерге ие екендігіне сендіру әрекеттерінің вербалды ықпал етуі әсерінен өзгеруі мүмкін. Ауызша сенімнің тиімділігі басқа ақпарат көздерімен салыстырғанда жоғары емес. А. Бандура (2000) сенімдердің әсері

әлсіз және ұзаққа созылмайды, сонымен қатар кейбір жағдайларда олар керісінше әсер етуі мүмкін дейді. Зерттеулерге сәйкес, мадақтау және мақұлдау сияқты ауызша сенімдер белгілі бір өмірлік мәселелерді сәтті шешудің жеке тәжірибесімен расталған кезде жақсы нәтижеге қол жеткізіледі. Зерттеу нәтижелерін талдау білім беру процесінде өзіндік тиімділікті дамыту үшін арнайы психологиялық жұмысты ұйымдастыру қажеттілігін көрсетеді. Бұл тұрғыда ең перспективалы болып мақсаттар құруға, оларға қол жеткізу үшін қажетті ресурстарды түсінуге және жаңартуға мүмкіндік беретін оқыту технологиялары мен заманауи коуч-технологиялар табылады.

Қорытынды

Жүргізілген жұмысты қорытындылай келе, қазіргі уақытта психологиялық ғылым адамның әлеуетін дамытуға және оның тиімді болуына мүмкіндік беретін ішкі ресурстарды табуға көп көңіл бөлетінін атап өткен жөн. Қазіргі жағдайда өзін өзі жұмылдыратын іс-әрекетте жоғары құзыреттілік деңгейі ғана емес, сонымен қатар өзіндік тиімділігі туралы ойдың болуы талап етіледі, бұл өмірдің түрлі салаларында, соның ішінде мамандықта жетістікке жетудің маңызды психологиялық шарты болып табылады. Бұл жерде біз зерттеудің өзектілігін көреміз. Зерттеу барысында біз өзіндік тиімділікті адамның ішкі ресурстарын ашатын, өмірдің әр түрлі салаларында даму әлеуетін арттыратын, іс-әрекеттің алуан түрлі нұсқаларын беретін, әр түрлі пәндік және коммуникативті жағдайлардағы мінез-құлықтың тиімді стратегиясын құрайтын негізгі детерминант ретінде қарастырдық. Өзіндік тиімділік жеке адамның жағдайлық сипаттамасы емес. Өзіндік тиімділігі жоғары адам өзінің ішкі әлеуетін барынша өнімді жүзеге асыра алады, өзін физикалық және психикалық денсаулығын сақтай отырып, кез келген бағытта үйлесімді тұлға ретінде дамыта алады. Өзіндік тиімділікті мұндай түсіну адамның ресурстарын және оның даму әлеуетін өзектендіретін заманауи психологиялық технологияларды пайдалана отырып, білім беру процесін неғұрлым өнімді және тұтас құруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Бажин А. С. Оценка самоэффективности личности как инструмент управления карьерой профессионала в современной организации // Книга 2: Молодежь-наука-инновации: сборник докладов 56-й междунар. молодеж. науч.-технич. конф. – Владивосток: Морской ГУ им. адм. Г. И. Невельского, 2008. – С. 286-288.
- Bandura, A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. In A. Bandura (Ed.), *Self-efficacy in changing societies*, 1995. – P. 1-45.
- Bandura A. *Self-Efficacy, The exercise of control*. – New York: W. H. Freeman and Company, 1997.
- Бандура А. Теория социального научения / Перевод с английского под ред. Чубарь Н.Н. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
- Betz N., Schifano R. Increasing realistic self-efficacy and interests in college women // *Journal of Vocational Behavior*, 2000. – Vol. 56. – P. 35–52.
- Van Dinther, M., Dochy, F., Segers, M. Factors affecting students' self-efficacy in higher education. *Educational Research Review*, 2001. – № 6(2). – С.95–108.
- Гайдар М.И. Динамика личностной самоэффективности студентов-психологов в период обучения в вузе / М.И. Гайдар // *Известия Волгоградского педагогического университета*. – 2008. – № 9. – С. 264-268.
- Гончар С.Н. Самоэффективность как профессиональное качество будущих педагогов-психологов / С. Н. Гончар // Педагогическое мастерство: материалы Междунар. науч. конф. (Москва, апрель 2012 г.). – М.: Буки-Веди, 2012. – С. 250-253.
- Гордеева Т.О., Шепелева Е.А. Гендерные различия в академической и социальной самоэффективности и копинг-стратегиях у современных российских подростков // *Вестник Московского университета*. – 2006. – № 3. – С.78-85
- Jordan, K., Carden, R. (2017) Self-efficacy and gender in STEM majors. *Modern Psychological Studies*. – 22(2).
- Margaret M. Nauta Self-Efficacy as a Mediator of the Relationships between Personality Factors and Career Interests. – 2004. – Vol.12 issue: 4. – P. 381-394, November 1.
- Seligman M.E. *Helplessness: On Depression, Development, and Death* / M.E. Seligman. – San Francisco : W.H. Freeman, 1975. – 250 p.
- Schunk, D. H. Self-efficacy for reading and writing: Influence of modeling, goal setting, and self-evaluation // *Reading and Writing Quarterly*, 19. – 2003. – С.159–172.
- Schyns B. The Influence of Occupational Self-efficacy on the Relationship of Leadership Behavior and Preparedness for Occupational Change / B. Schyns // *Journal of Career Development*. – 2004. – Vol. 30. – iss. 4. -P. 247-261.
- Sherer, M., Maddux, J. E., Mercandante, B., Prentice-Dunn, S., Jacobs, B., Rogers, R. W. The self-efficacy scale: Construction and validation. *Psychological Reports*. – 1982. – 51. – P. 633-671.
- Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*. – 1966. – № 80(1). – P. 1–28.

References

- Bazhin A. S. (2008) Otsenka samoeffektivnosti lichnosti kak instrument upravleniya kar'eroy professionala v sovremennoy organizatsii [Self-efficacy assessment of a person as a tool for professional career management in a modern organization]. Book 2: Youth-science-innovation: collection of reports of the 56th International Conference. youth. scientific and technical conf. Vladivostok: Marine State University named after Adm. G. I. Nevelsky, pp. 286-288.
- Bandura A. (1995). Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. In A. Bandura (Ed.), *Self-efficacy in changing societies*. New York: Cambridge University Press, pp. 1-45.
- Bandura A. (1997) *Self-efficacy: The exercise of control*. New York : Freeman, pp. 604.
- Bandura A. (2000) Cultivate self-efficacy for personal and organizational effectiveness. In E. A. Locke (Ed.), *Handbook of principles of organization behavior* (pp. 120-136). Oxford, UK: Blackwell.
- Betz N., Schifano R. (2000). Increasing realistic self-efficacy and interests in college women // *Journal of Vocational Behavior*, vol. 56, pp. 35–52.
- Van Dinther M., Dochy F., & Segers, M. (2011). Factors affecting students' self-efficacy in higher education. *Educational Research Review*, 6(2), 95–108. <https://doi.org/10.1016/j.edurev>.
- Gaidar M. I. (2008). Dinamika lichnostnoi samoeffektivnosti studentov-psihologov v period obucheniya v vuze [Dynamics of personal self-efficacy of students-psychologists in the period of training at the university] / M. I. Gaidar. *Izvestiya Volgogradskogo pedagogicheskogo universiteta*, no 9, pp. 264-268.
- Gonchar S. N. (2012). Samoeffektivnost kak professionalnoe kachestvo buduih pedagogov-psihologov [Self-efficacy as a professional quality of future teachers-psychologists] S.N. Gonchar // *Pedagogical mastery: materials of the International Scientific Conference (Moscow, April)*. M.: Buki-Vedi, pp. 250-253.

Gordeeva T. O., Shepeleva E. A. (2006) Genderny razlichiya v akademicheskoy i sotsial'noy samoeffektivnosti i koping-strategiyakh u sovremennykh rossiyskikh podrostkov [Gender differences in academic and social self-efficacy and coping strategies in modern Russian adolescents]. Bulletin Moscow State University Vestnik Moskovskogo universiteta, 2006, no 3, pp. 78-85.

Jordan K., & Carden R. (2017). Self-efficacy and gender in STEM majors. *Modern Psychological Studies*, 22(2).

Margaret M. Nauta (2004) Self-Efficacy as a Mediator of the Relationships between Personality Factors and Career Interests. volume: 12 issue: 4, pp. 381-394.

Seligman M.E. (2004). *Helplessness: On Depression, Development, and Death* / M.E. Seligman. San Francisco : W.H. Freeman, 1975, 250 p.

Schunk D. H. (2003). Self-efficacy for reading and writing: Influence of modeling, goal setting, and self-evaluation. *Reading and Writing Quarterly*, 19, pp. 159–172.

Schyns B. (2004). The Influence of Occupational Self-efficacy on the Relationship of Leadership Behavior and Preparedness for Occupational Change / B. Schyns // *Journal of Career Development*, vol. 30, iss. 4, pp. 247–261.

Sherer M., Maddux J. E., Mercandante B., Prentice-Dunn S., Jacobs B., Rogers R. W. (1982). The self-efficacy scale: Construction and validation. *Psychological Reports*, 51, pp. 633-671.

Rotter J.B. (1966) Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80(1), pp. 1–28.

З.М. Садвакасова , А.Х. Құсаин*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: habievna.a@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ЛИЧНОСТИ

В последние годы актуальной, особенно в условиях пандемии коронавируса, становится проблема формирования психологической устойчивости, способствующая не только успешной адаптации личности к социуму, но и развитию способности быстро восстанавливаться и принимать нужную форму в плане психического и физического здоровья. Душа и тело взаимосвязаны, а самоконтроль и понимание этого механизма помогают человеку двигаться активнее к своим целям. Эта проблема сегодня особенно значима для выпускников детских домов, которые, как правило, выходят в социум совершенно неподготовленными к нему. Данная статья посвящена изучению проблемы развития психологической устойчивости выпускников детских домов. Ее целью является поиск тех путей и методов, способствующих успешной реализации этого процесса. Для решения этой цели, способствующей социализации выпускников детдомов в обществе и формирования устойчивого поведения воспитанника, было проведено исследование, состоящее из двух этапов – теоретического и практического, в ходе которого была предложена комплексная программа-тренинг для развития психологической устойчивости. Кроме того, проведенный аналитический обзор помог выявить пути и особенности в формировании устойчивого поведения, а также круг концептуальных идей, влияющих на успешную социализацию и устойчивое поведение личности в работе с воспитанниками детского дома.

Ключевые слова: воспитанники детского дома, психологическая устойчивость, образовательный процесс, программа психологически устойчивого развития личности.

Z.M. Sadvakassova, A.H. Kussain*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: habievna.a@gmail.com

Psychological stability of the individual

In recent years, the problem of the formation of psychological stability has become relevant, especially in the context of the coronavirus pandemic. The psychological stability contributes not only to the successful adaptation of the individual to society, but is also determined by the ability to quickly recover and take the desired shape in terms of mental and physical health. The soul and body of a person are interconnected; self-control and understanding of this mechanism helps a person to move more actively towards their goals. This problem is especially significant today for graduates of orphanages, who, as a rule, enter society completely unprepared for it. This article is devoted to the study of the problem of the development of psychological stability of graduates of orphanages. Its purpose is to find those ways and methods that would facilitate the successful implementation of this process. To solve this goal, contributing to the socialization of graduates of orphanages in society and the formation of sustainable behavior of the pupil, a study was carried out consisting of two stages – theoretical and practical, during which a comprehensive training program was proposed for the development of psychological stability. The analytical review helped to identify ways and features in the formation of sustainable behavior, as well as to determine the range of conceptual ideas for work with children of the orphanage, contributing to successful socialization and the formation of sustainable behavior of the individual.

Key words: children of the orphanage, psychological stability, educational process, program of psychologically sustainable development of the individual.

З.М. Садвакасова, А.Х. Құсаин*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: habievna.a@gmail.com

Тұлғаның психологиялық тұрақтылығы

Соңғы жылдары психологиялық тұрақтылықты қалыптастыру проблемасы, әсіресе коронавирустық пандемия аясында өзекті болып отыр. Психологиялық тұрақтылық жеке тұлғаның қоғамға ойдағыдай бейімделуіне ғана емес, сонымен қатар тез қалпына келу және

психикалық және физикалық денсаулық тұрғысынан қажетті форманы қабылдау қабілетімен анықталады. Жан мен тән бір-бірімен байланысты; өзін-өзі бақылау және осы механизмді түсіну адамға мақсатына қарай белсенді қозғалуға көмектеседі. Бұл проблема қазіргі кезде балалар үйінің түлектері үшін өте маңызды, олар әдетте қоғамға мүлдем дайын емес болып келеді. Бұл мақала балалар үйінің түлектерінің психологиялық тұрақтылығын дамыту проблемасын зерттеуге арналған. Оның мақсаты – осы процестің сәтті жүзеге асырылуына ықпал ететін әдістер мен тәсілдерді табу. Осы мақсатты шешу үшін қоғамдағы балалар үйі түлектерінің әлеуметтенуіне және тәрбиеленушінің тұрақты мінез-құлқын қалыптастыруға ықпал ете отырып, екі кезеңнен тұратын зерттеу жүргізілді – теориялық және практикалық. Оның барысында психологиялық тұрақтылықты дамыту үшін кешенді оқыту бағдарламасы ұсынылды. Аналитикалық шолу тұрақты мінез-құлқын қалыптастырудың жолдары мен ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ балалар үйінің балаларымен жұмыс жасау кезінде тұлғаның табысты әлеуметтенуіне және орнықты мінез-құлқына әсер ететін бірқатар тұжырымдамалық идеяларды анықтауға көмектесті.

Түйін сөздер: балалар үйінің тәрбиеленушілері, психологиялық тұрақтылық, оқу үдерісі, тұлғаны психологиялық тұрақты дамыту бағдарламасы.

Введение

Период пандемии коронавируса 2019-2020 года показал, что психологическая устойчивость личности необходима всем людям в современном обществе, но особенно она актуальна для воспитанников детских домов для их успешной адаптации и самореализации себя как личности. В связи с этим сегодня получила развитие превентивная образовательная программа «Психологическая устойчивость личности», внедренная в казахстанских детских домах в период пандемии-2020, имеющая большой практический потенциал.

Данная программа показала необходимость и важность развития психологической устойчивости у воспитанников детских домов, особенно подросткового возраста перед их вхождением во взрослую жизнь, в социум.

С целью проведения диагностики особенностей социализации воспитанников детского дома и определения круга вопросов для развития навыков психологической устойчивости личности, формируемых на мероприятиях в учебно-воспитательном процессе, командой специалистов из разных областей (помогающих в будущем воспитаннику успешно справиться с задачами, которые могут встретиться на пути его дальнейшего становления как личности) было проведено исследование.

В рамках исследования была проведена не только диагностика трудностей социализации воспитанников детского дома, но также предложена комплексная программа-тренинг для развития психологической устойчивости.

Методология и методы исследования

Проведенное исследование состояло из двух частей: теоретической и практической. В кон-

тексте теоретической части были систематизированы знания о психологической устойчивости личности, которые были структурированы в комплексную программу, интегрированную в серии вебинаров для старшекласников и педагогов, явившиеся связующей нитью в реализации мероприятий по социализации личности.

В ходе организации практической части исследования в октябре 2020 года среди выпускников детского дома был проведен опрос «Адаптация личности воспитанников детского дома», целью которого являлось выявление трудностей в процессе их адаптации к социуму. В опросе приняли участие 56 выпускников детских домов Республики Казахстан. Проведенная психодиагностическая работа позволила выявить те трудности, с которыми могут столкнуться воспитанники в процессе социализации после их выпуска из детского дома. На основе полученного материала, а также результатов исследования были разработаны и проведены вебинары через систему Zoom по формированию психологической устойчивости.

Обсуждение и результаты

В исследовании приняли участие 56 человек – выпускников казахстанских детских домов, из них 67,9% – представители женского пола, 32,1% – мужского. По результатам исследования в целом, на вопрос о том, сталкивался ли опрошиваемый с трудностями после выпуска из детского дома, были даны ответы в следующем соотношении: 35,7% – «Нет», 28,6% – «Да», 35,7% – «Были психологически подготовлены в детском доме».

На второй вопрос анкеты «Были люди в вашей жизни, на которых можно было положиться?» «Да» ответили 67,9% респондентов, «Нет» – 32,1%.

На вопрос «С какими чаще всего сталкивались трудностями?» были получены следующие ответы: финансовая культура (неумение распоряжаться наличными деньгами), трудоустройство, жилищный вопрос, культура приготовления пищи, планирование и распределение времени, несамостоятельность. Также встречались такие ответы, как страх, коммуникация, ответственность, отсутствие привычной обстановки, друзей, близких людей.

В ходе проведения опроса его участникам был задан вопрос об осведомленности респондента о таких понятиях, как «жизнестойкость», «стратегии совладания в стрессе». Как показало проведенное исследование, более половины участников опроса были не знакомы с ними и поэтому в стрессовой ситуации могли бы проявить себя как психологически неустойчивые. Всего 57,1% участвующих в опросе воспитанников детских домов ответили «Не знакомы были и даже не слышали», 25% – «Немного знакомы», и только 17,9% отметили, что именно знание и понимание этих понятий помогло им легко адаптироваться в жизни.

В одном из вопросов участникам опроса следовало выбрать из предложенного списка тем наиболее предпочтительные, на их взгляд, для обсуждения в детских домах. Отвечая на этот пункт опроса, воспитанники детских домов указали в качестве желательных: культура финансов, то есть финансовая грамотность; коммуникативная грамотность, гендерная культура, сила воли, стрессоустойчивость и жизнестойкость, и особенно актуальна проблема нахождения смысла жизни и выбора профессии по призванию.

Если говорить о процентном соотношении ответов, по результатам опроса, для облегчения процесса адаптации во взрослой жизни в детских домах следует проводить мероприятия на такие темы: гендерное воспитание и культура (46,6%), поиск смысла жизни и профессиональное самоопределение 58,9%, экономическая грамотность (51,8%), позитивное мышление (37,5%); мотивационная грамотность, эмоциональный интеллект и эмоциональная культура, несмотря на то, что они набрали несколько меньшее количество голосов (каждая 37,5%).

Итак, по мнению участников опроса, нужно обращать внимание воспитанников детских домов на такие темы, как коммуникация и этикет, культура финансов, профессиональная деятельность (выбор профессии, учеба и работа). Помимо этого, были отмечены качества, которые нужно развивать у воспитанников детских до-

мов: уверенность в себе, ответственность, умение планировать и принимать решения, волевые качества и, конечно, самостоятельность.

По результатам опроса (рис. 1) большинство опрошенных участников не знакомы с копинг-стратегиями адаптации личности. Процент тех, кому о них известно, как видно из диаграммы, составляет 17,9%. Следовательно, стоит задача ознакомления воспитанников детского дома со стратегиями преодоления стресса. Кроме того, согласно результатам опроса, лишь 35,7% участников опроса «Были психологически подготовлены в детском доме» перед вступлением во взрослую самостоятельную жизнь. Следовательно, нужно усиливать и проводить работы по развитию этих навыков.

Таким образом, проведенное с помощью опросника «Адаптация личности воспитанников детского дома» исследование воспитанников детских домов позволило выявить те трудности, с которыми придется столкнуться им после выпуска из детских домов. Кроме того, исследование дало возможность выделить те темы, на которые следует особо обратить внимание с целью формирования психологической устойчивости личности.

Результаты исследования были апробированы в октябре 2020 года на совещании МОН РК, проводимом для всех директоров и интернатных учреждений Республики Казахстан. Была также проведена разъяснительная работа с педагогами-психологами, которые могли бы учитывать результаты исследования в планировании образовательного процесса в условиях детского дома.

Теории психологической устойчивости

Определение понятия. Проведённый анализ и систематизация понятия «Психологическая устойчивость» показали, что разными авторами понятие определяются по-разному. Ряд авторов детерминирует это понятие, как жизнеспособность, жизнестойкость, устойчивость к стрессу, сопротивляемость, эластичность психики, резильентность (способность восстанавливаться), компетентностное функционирование. Проанализировав разные определения этого понятия, за рабочее было принято следующее определение: «психологическая устойчивость – это способность предвидеть и предотвращать неприятные события жизни, а в случае их возникновения – без существенных потерь выходить из них» (Секач, 2019).

Рисунок 1 – Темы желательно включать в воспитательный процесс в условиях детского дома

Теория устойчивости. Эдит Гротберг (2019) проводил исследование в 20-х странах мира и выявил компоненты, которые влияют на выздоровление, психологическую устойчивость личности: (1) у меня есть; (2) я являюсь; (3) я могу: «Я-МОГУ» – возможность пробовать свои силы, себя, определяя свои границы, силу волевых действий в себе, чувствовать эти границы. «Я-ЯВЛЯЮСЬ» – кем я являюсь. Что я за личность. Что во мне есть? «У МЕНЯ ЕСТЬ» – связано с фактором поддерживающей среды (коммуникативной среды общения, субъектов окружения). Это семья, мать отец, т. е. то, что первоначально является глобально важным, неоченимым, что является «связью» отношений.

Опираясь на эти детерминанты, определяющие психологическую устойчивость человека, были выделены следующие навыки и способности: позитивные убеждения о себе, воля, способность фокусироваться на положительном опыте, умение вести внутреннюю дискуссию и осуществлять самоподдержку, укреплять надежду и развивать сильные стороны личности (теория «Выученная беспомощность» М. Селлигман, 2006); грамотная и конструктивная реакция на стресс (теория стресса Г. Селье, 1946); способность целенаправленно решать проблемы, перевод проблемы в задачу (Р. Лазарус и С. Фолкман, 1984); гибкость мышления+позитивное мышление (Каплан, 1984); умение управлять как внутри себя, так и во внешней среде (А. Антоновский, 1970, Ш. Мельник, 2014); умение управлять изменениями (К. Левин, 1940, Ю. Аппело, 2019);

думать по-другому и уметь своевременно вносить коррективы в мышление (теория формата Л. де Барабандер, А. Ни, 2016); жизнестойкость, действия самопомощи и стратегии совладания в стрессе (Концепция жизнестойкости З.М. Садвакасова, 2016), когнитивно-феноменологическая теория совладания стрессом (Р. Лазарус и С.Фолкман, 1984); искусство не раздражаться, система саморегуляции, идеалы (концепция «Регуляционная психология: внутреннее равновесие» Макс Люшера, 2008); решать проблемы (Гарбер, Решке, 2019); инструментальные навыки безопасно входить в стресс («Колонны компетенций в стресс-менеджменте» Г.Калуца, 2015); построение мощной нервной силы» на уровне здоровья, действий, эмоций (Непо 2013, Кабакова, 2017; Куликов, 2003).

В понимание психологической готовности также можно включить такие навыки: создавать собственную энергетическую подпитку на духовном и физическом уровне (Брэгг, 2008); инвестировать ресурсы: восстанавливать, обновлять, пополнять ресурсы (Эрикссон, Бабиц, Водопьянова, Старченко, Никифорова, 2003); управлять своими когнитивными мыслями, схемами, содержанием, которые напрямую влияют на поведение и процесс адаптации (Когнитивно-поведенческий подход А. Бэк, А. Элис, 2002); вырабатывать гормоны счастья: серотонин, дофамин, эндорфин, окситоцин (теория счастья Л.Г. Бройнинга, 2018); управлять эмоциональным фоном (теория расширяющих и улучшающих позитивных эмоций Б. Ли Фредриксона);

навыки самоконтроля в критической ситуации (Селевко, Болдина, Левина и др., 2006). Анализ всех этих концепций и точек зрения позволил расширить эти детерминанты, включая ориентацию на «мастерство», проявляющуюся в стремлении к решению трудных задач, увеличении настойчивости и продуцировании эффективных стратегий решения задач при столкновении с трудностями, которая характеризуется сохранением позитивного настроения при встрече с ними (теория социокогнитивного подхода К. Двека, 2016).

Далай-Лама (2009) психологическую устойчивость личности связывал с эмоциональной культурой, которые напрямую отражаются на психическом самочувствии и психологической устойчивости человека. Эмоции – это наши умозаключения, и если у человека преобладает негативная природа мыслей, то идет цепная реакция. Поэтому, чтобы изменить свое поведение, состояние, необходимо пересмотреть свои мысли, обратить внимание на непривлекательные стороны и качества; исправить, устранить искажения и избавиться от неправильного восприятия. Включить рассудочную деятель-

ность – и тогда наше психическое состояние уравнивается. Вследствие этого, большая часть исследований по теме «Психологическая устойчивость» делает акцент на развитии позитивного мышления и обладания эмоциональной культурой.

Результаты исследования

В период ковидпандемии-2020 нами были разработаны и внедрены вебинары через онлайн-платформу «Zoom» для психологов-педагогов, воспитанников детского дома. Большой упор был сделан на работу с педагогами-психологами, так как именно они, являясь проводниками, способствуют формированию психологической устойчивости человека.

В результате по запросам практиков (воспитателей, педагогов, психологов, завучей) в рамках проекта «Мы Рядом!» (в период covid-19 2020 кафедрой общей и прикладной психологии факультета философии и политологии КазНУ имени аль-Фараби) была разработана концептуальная программа «Психологическая устойчивость личности» (рис. 2).

Проект «Мы рядом»

Программа «Психологическая устойчивость личности»

Методика «Окна возможностей» (Садвакасова Э.М.)

Рисунок 2 – Программа «Психологическая устойчивость личности»

Для формирования и развития психологической устойчивости личности воспитанников детских домов была разработана индивидуальная программа с использованием методики «Окна возможности», предложенной З.М. Садвакасовой, благодаря которой подростки выделяют определенные темы (колонны компетенции), которые, по их мнению, помогут им совладать собой и стать уверенной и устойчивой личностью. Темы могут обновляться в зависимости от противоречий, потребностей и условий в УВП.

Формированию психологической устойчивости воспитанников детских домов способствуют такие задания, как «Встреча» (лучший опыт и практики специалистов), «Мастерская», через которые человек знакомится и пополняет свой когнитивный багаж, включающий лучший опыт, определенные модели поведения, схемы действий, алгоритмы, инструкции, правила. Выполняя эти задания, подросток может выстроить свой собственный подход к тому, как быть психологически устойчивым, как справляться со стрессовой ситуацией.

В программу также были включены и реализованы следующие темы в работе с детьми детских домов: «Психология адаптивной личности: стрессоустойчивость» (природа адаптивной личности); «Сохранение психического здоровья: управление стрессом» (культура сохранения психического здоровья, культура здоровых привычек); «Искусство быть счастливым» (через форму марафон), «Культура Выбора и Решения проблем» (искусство решения проблем маленькими шагами); «Культура Тайм-менеджмент. Тайм-драйв, искусство успевать»; «Укрепление и разгрузка нервной системы» (умение перезагрузки и делать паузы, навык резилиенс, то есть умение быстро восстанавливаться и развиваться); «Жизнестойкость: стратегии совладающего поведения в стрессе» (копинг-стратегии поведения в стрессе); «САМООЦЕНКА личности и УВЕРЕННОСТЬ в себе» (формирование позитивной я концепции); «Химия настроения» (искусство управлять своим эмоциональным фоном и регуляции настроения);

«Обида. Почему возникает заназа обида и как с ней справиться?» (культура прощать, отпускать); «Как перестать беспокоиться и жить счастливо!» (навыки формировать и вырабатывать гормоны счастья); «Позитивная психология: ключи счастья» (формирование позитивного мышления); «Сохранение психического здоровья: РЕГУЛЯЦИЯ и управление собой в стрессе»; «Как стать успешным, или зачем Вам Эмоциональный интеллект?»; «Как успокоить внутри дракона: АГРЕССИЯ»; «Психология смысла жизни и профессионального самоопределения»; «Психологическая устойчивость личности»; «Моббинг: противостояние и профилактика». В программе отдельно выделяется «Конфликтологическая грамотность: инструменты предупреждения и разрешения конфликта», которой способствует использование Методики «Сундучок конфликтологическая грамотность», включающей 77 методов разрешения конфликта через технологию светофор (Садвакасова, 2021).

В практике работы с «группой риска» для развития психологической устойчивости и формирования позитивного мышления применяются также методики «Окна возможности» через Сундучок «Личностного роста» (рис. 3), «Звезда роста» (рис. 4), «Мудрец из жизни» (рис. 5).

Формированию психологической устойчивости воспитанников детских домов способствует также методика «Сундучок Личностного роста», предложенная З.М. Садвакасовой (Садвакасова, 2019), способствующая развитию навыков целенаправленно решать проблемы, грамотно принимать решения, конструктивно и грамотно делать выбор.

Основная идея этих предложенных методик заключается в том, что мир и гармония начинаются с нас самих, с того, какой внутренний диалог мы ведем с самим собой. Чтобы снизить уровень тревожности, совладать собой, быть психологически устойчивым, желательно сформировать инструментализированное сознание и мышление, чтобы в случае стрессовой и кризисной ситуации человек смог сам активно действовать и предпринимать психологически продуманные и грамотные шаги.

Технология метафорические ассоциативные карты

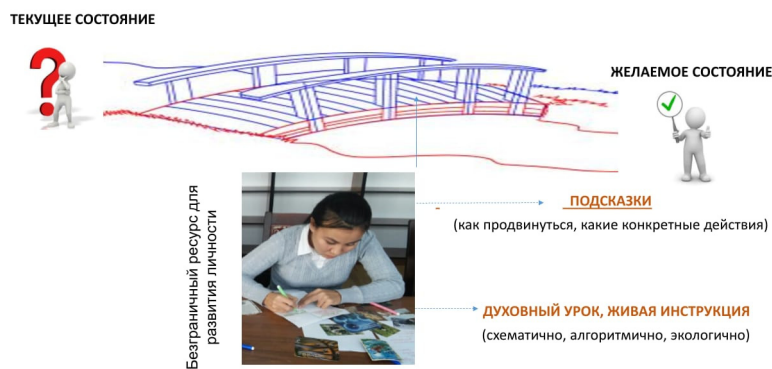

Рисунок 3– Сундучок Личностного роста. 132 карточки (Садвакасова, 2019)

Методика «Звезда РОСТА» (автор Садвакасова З.М.)

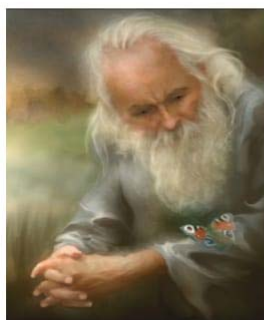

Рисунок 4 – Методика «Звезда РОСТА» (Садвакасова, 2019)

Мы начинаем прощать, лишь когда взрослеем духовно

Методика «Мудрец из жизни» (Садвакасова З.М.) Мудрые Уроки жизни от человека

Найдите в обиде
«Зону роста»

• Вспомните ситуации.
• Перестаньте спрашивать **«За что?»**,
• а задайте себе вопрос **«Для чего?»**.
**«Для чего мне была дана эта ситуация,
встреча с этим человеком, чему я могу научиться благодаря этим событиям?»**.

➤ Нужно взять из него все то ценное, что было, поблагодарить, **понять, зачем он Вам был нужен**

➤ Берите опыт, но отпустите обидчика,
➤ он был всего лишь **пешкой для развития Вашей души**, для выхода на другой уровень.

БЛАГОДАРИ ЭТОЙ СИТУАЦИИ, Я ...

Рисунок 5 – Методика «Мудрец из жизни» (Садвакасова, 2020)

Заключение

Таким образом, развитие культуры психологической устойчивости воспитанников детского дома связано с развитием определенных навыков и умений, которые мы рассмотрели в программе «Психологическая устойчивость личности», явившейся результатом практической работы. В ходе проведения исследования было установлено, что воспитанники, которые не смогли адаптироваться к окружающей социальной среде, это, как правило, те, которых не обучали навыкам и культуре жизнестойкости. Это, те подростки, с кем не затрагивали определенный круг вопросов, которые могли бы им помочь эффективно адаптироваться в обществе

и быть психологически устойчивыми. Для развития психологической устойчивости человека важно осуществлять превентивный подход на основе мониторинга, проектирования и моделирования в учебно-воспитательном процессе. Деятельность по формированию психологической устойчивости воспитанников следует осуществлять через формы: «встреча» (с разными специалистами, экспертами разного направления и характера деятельности); «мастерские» (лучшие мастера своего дела); тренинги (от слова тренировка) и, конечно же, через воспитательные мероприятия, классные часы, часы по формированию позитивного мышления и стратегии совладания в стрессовых, непредвиденных обстоятельствах.

Литература

- Алиев Х. М., Хоменко М.Н., Егоров К. А. Как избавиться от стресса и повысить свою психологическую устойчивость: методическое пособие. – М.: УОРЛС ДКО МВД России, 2006. –12 с. <https://scientifically.info/publ/4-1-0-199>
- Антоновский А. Салютогенез и салютогенная перспектива. Практика психологического консультирования <https://therpresentation.ru/filosofiya/salyutogenez-i-salyutogennaya-perspektiva>
- Аппело Ю. Agile-менеджмент: лидерство и управление командами. – М.: Альпина Паблишер, 2019. – 534 с.
- Бек А., Джудит С. Когнитивная терапия: полное руководство: Пер. с англ. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2006. – 400 с.
- Бройнинг Л.Г. Гормоны счастья. Как приучить мозг вырабатывать серотонин, дофамин, эндорфин и окситоцин /Пер. с англ.- 3 е изд. – М.: Ман, Иванов и Фербер, 2018. – 320 с.
- Брэгг П. Созидание мощной нервной силы. – СПб.: Вектор, 2008. – 124 с.

- Гарбер А., Карапетян Л., Решке К. Управляй оптимизмом! Обучающая тренинговая программа по стресс-менеджменту на основе современной поведенческой психологии и психотерапии. – Берлин, 2019. – 45 с.
- Гордеева Т. Психология мотивации достижения. – 2-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Смысл, 2015.
- Гоулман Д. Деструктивные эмоции / Д. Гоулман / Пер. с англ. О. Г. Белошеев. – Мн.: ООО «Попурри», 2005. – 672 с.
- Джидарьян И. А. Психология счастья и оптимизма. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 268 с. (Достижения в психологии)
- Кабакова М.П., Садвакасова З.М. Горишь на работе? Психологическая помощь при эмоциональном выгорании: уч.метод.пособие. – Алматы: Казак университети, 2017. – 92 с.
- Крупник Е.П., Кисельникова Н.В. Психологическая устойчивость личности в трудных жизненных ситуациях: монография. – М., 2014. – 256 с.
- Куликов Л.В. Психогигиена личности. Вопросы психологической устойчивости и психопрофилактики: учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 464 с. (Серия «Учебное пособие»)
- Либина А.В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. – М.: Эксмо, 2008. – 400с.
- Барабандер Л., Ни А. Думай в других форматах. – М.: изд-во «Э», 2016. – 384 с.
- Люшер М. Какого цвета ваша жизнь. Закон гармонии в нас: практическое руководство. – М.: ИКРС, 2008.-252 с.
- Мельник Ш. Стрессоустойчивость: Как сохранять спокойствие и эффективность в любых ситуациях. – М., 2014. – 180 с.
- Никифорова Г.С. Психология здоровья: учебник для вузов – СПб.: Питер, 2003. – 569 с.
- Непо М. Книга вдохновений: 365 жизненных ситуаций, упражнений и притч для саморазвития – М.: Эксмо, 2013. – 784 с.
- Садвакасова З.М. Жизнестойкость: технологии и практикум в работе с воспитанниками детского дома: учебно-методическое пособие – Алматы: Казак университеты, 2016. – 192 с.
- Садвакасова З.М. Сундучок личностного роста: методическое пособие. – Алматы: Казак университеты, 2019. – 132 карточки.
- Селевко Г.К., Болдина В.И., Левина О.Г. Управляй собой. – М.: Народное образование, 2001. – 192 с. (Серия «Самосовершенствование личности»).
- Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни/ Пер. с англ. – М.: Издательство «София», 2006. –368 с.
- Эллис А. Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход. / Пер. с англ. – СПб.: Сова; М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с. (Серия «Ступени психотерапии»).
- 10 основных моделей управления изменениями
<https://www.your-mentor.ru/management/107-10-osnovnykh-modelej-upravleniya-izmeneniyami>

References

- Aliyev X. M., Khomenko M.N., Yegorov K. A. (2006) How to get rid of stress and increase your psychological resilience: a methodological guide [Kak izbavit'sya ot stressa i povysit' svoyu psikhologicheskuyu ustoychivost']. Moscow: UORLS DKO MVD Rossii <https://scientifically.info/publ/4-1-0-199> (In Russian).
- Antonovskiy A. Salutogenesis and salutogenic perspective. Practice of psychological counseling [Salyutogenez i salyutogennaya perspektiva. Praktika psikhologicheskogo konsul'tirovaniya] <https://thepresentation.ru/filosofiya/salyutogenez-i-salyutogennaya-perspektiva> (In Russian).
- Appelo YU. (2019) Agile Management: Leadership and Team Management [Agile-menedzhment: liderstvo i upravleniye komandami]. Moscow: Al'pinaPablisher. (In Russian).
- Bek A., Dzhudit S. (2006) Cognitive therapy: a complete guide [Kognitivnaya terapiya: polnoye rukovodstvo]. Trans. from eng. Moscow: ООО «I.D. Vil'yams». (In Russian).
- Broyning L.G. (2018) Hormones of happiness. How to train your brain to produce serotonin, dopamine, endorphin and oxytocin [Gormony schast'ya. Kak priuchit' mozg vyrabatyvat' serotonin, dofamin, endorphin i oksitotsin]. Trans. from eng., 3rd ed. Moscow: Man, Ivanov I Ferber. (In Russian).
- Bregg P. (2008). Creation a powerful nerve force [Sozidaniye moshchnoy nervnoy sily]. *Saint Petersburg*: Vector. (In Russian).
- Garber A., Karapetyan L., Reshke K. (2009) Manage your optimism! Educational training program on stress management based on modern behavioral psychology and psychotherapy [Upravlyay optimizmom! Obuchayushchaya treningovaya programma po stress menedzhmentu na osnove sovremennoy povedencheskoy psikhologii i psikhoterapii]. Berlin. (In Russian).
- Gordeyeva T. (2015) Psychology of motivation and achievement [Psikhologiya motivatsii i dostizheniya]. 2nd ed. Moscow: Smysl. (In Russian).
- Goulman D. (2005) Destructive emotions [Destrktivnyye emotsii]. (O. G. Belosheyev, Trans). Mn.: ООО «Popurri». (In Russian).
- Dzhidar'yan I. A. (2013) The psychology of happiness and optimism [Psikhologiyaschast'ya i optimizma]. Moscow: Institut psikhologii RAN. (Dostizheniya v psikhologii). (In Russian).
- Kabakova M.P., Sadvakasova Z.M. (2017) Are you on fire at work? Psychological assistance with emotional burnout: a teaching aid [Gorish' na rabote? Psikhologicheskaya pomoshch' pri emotsional'nom vygoranii. Almaty: Kazak universiteti. (In Russian).
- KrupnikYe.P., Kisel'nikova N.V. (2014) Psychological stability of the individual in difficult life situations. Monograph [Psik-

hologicheskaya ustoychivost' lichnosti v trudnykh zhiznennykh situatsiyakh]. (In Russian).

Kulikov L.V. (2004) Psychohygiene of the individual. Questions of psychological stability and psychoprophylaxis: a textbook [Psikhogigiyena lichnosti. Voprosy psikhologicheskoy ustoychivosti i psikhoprofilaktiki]. *Saint Petersburg*: Piter, The «Uchebnoye posobiye» series. (In Russian).

Libina A.V. (2008) Coping intelligence: a person in a difficult life situation. [Sovladayushchiy intellekt: chelovek v slozhnoy zhiznennoy situatsii]. Moscow: Eksmo. (In Russian).

Barabander L., Ni A. (2016) Think in other formats [Dumay v drugikh formatakh]. Moscow: Eksmo. (In Russian).

Lyusher M. (2008) What color is your life. The Law of Harmony in Us: A Practical Guide [Kakogo tsвета vasha zhizn'. Zakon garmonii v nas]. Moscow: IKRS. (In Russian).

Mel'nik SH. (2014) Resilience to Stress: How to Stay Calm and Effective in All Situations [Stressoustoychivost': Kak sokhranyat' spokoystviye i effektivnost' v lyubykh situatsiyakh]. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber. (In Russian).

Nikiforova G.S. (2003) Health psychology. Textbook for universities [Psikhologiya zdorov'ya]. *Saint Petersburg*: Piter. (In Russian).

Nepo M. (2013) Inspiration Book: 365 Life Situations, Exercises & Parables for Self-Development [Kniga vdokhnoveniy: 365 zhiznennykh situatsiy, uprazhneniy i pritch dlya samorazvitiya]. Moscow: Eksmo. (In Russian).

Sadvakasova Z.M. (2016) Resilience: technologies and a workshop in working with pupils of an orphanage – Study guide [Zhiznestoykost': tekhnologii i praktikum v rabote s vospitannikami detskogo doma]. Almaty: Kazak university. (In Russian).

Sadvakasova Z.M. (2019) Personal growth chest. Methodological guide [Sunduchok lichnostnogo rosta]. Almaty: Kazak university. (In Russian).

Selevko G.K., Boldina V.I., Levina O.G. (2001) Control yourself [Upravlyay soboy]. Moscow: Public education. (In Russian).

Seligman M. (2006) New Positive Psychology: A Scientific View of Happiness and the Meaning of Life [Novaya pozitivnaya psikhologiya]. Trans. from eng. Moscow: Sofiya. (In Russian).

Ellis A. (2002) Humanistic Psychotherapy: The Rational-Emotional Approach [Gumanisticheskaya psikhoterapiya: Ratsional'no-emotsional'nyy podkhod]. *Saint Petersburg*: Sova, Moscow: Eksmo, The «Stupeni psikhoterapii» series. (In Russian).

Top 10 Change Management Models [10 osnovnykh modeley upravleniya izmeneniyami]

<https://www.your-mentor.ru/management/107-10-osnovnykh-modelej-upravleniya-izmeneniyami> (In Russian).

А.Ж. Аяғанова^{1*}, А.Б. Тұрғазы²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Қызылорда облысы бойынша филиалы, Қазақстан, Қызылорда қ.

²Практик-психолог, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: ayaganova_alma@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Мақалада мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және психологиялық мәдениеті қарастырылады. Жаңа реформаларды енгізу, азаматтық қоғам қалыптастыру және халық пен мемлекет арасындағы өзара іс-қимыл сипаты мемлекеттік қызметшілердің қызмет тиімділігінен тәуелді болып табылады. Сонымен қатар мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі мемлекеттік қызметшілердің кәсіби-тұлғалық қасиеттеріне және беделіне де байланысты екені анық. Осы орайда қазіргі таңда жаңа формациядағы мемлекеттік қызметші қалыптастыруда олардың имиджімен тікелей байланысты кәсіби және психологиялық мәдениетін негіздеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Жоғарыда айтылған мәселелерге орай бұл мақалада мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және психологиялық мәдениетінің құрылымдары мен көрсеткіштері талданады. Кәсіби мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылатын мемлекеттік қызметшілердің мінез сипаттамалары мен құндылықтары зерделенеді. Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениеттілік мәні сипатталады.

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және психологиялық мәдениет компоненттерін негіздеу мақаланың басты мақсатының бірі болып табылады. Мақалада кәсіби мәдениетті құндылықтар кешені мен мінез-құлық нормалары құрайтындығы тұжырымдалады. Сондықтан мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениеті мінез-құлық көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ал психологиялық мәдениет негізінде мемлекеттік қызметшінің жеке қасиеттері жатыр.

Тәжірибелік жұмыста мемлекеттік қызметшілердің психологиялық мәдениетінің 8 компоненті айқындалды. Әрбір компонентке сипаттама беріліп, мемлекеттік қызметшілердің көзқарасында олардың маңыздылығы зерделенеді.

Тәжірибеде көрсетілгендей, мемлекеттік қызметшілердің психологиялық мәдениеті олардың өзіндік санасымен, өзіндік танымымен, қоршаған ортамен және өзіне қатынасымен, өзінің іс-әрекетін реттеуімен, өзіндік бағалауымен, мансаптық өсу жолындағы талаптану деңгейімен тұжырымдалады.

Түйін сөздер: кәсіби және психологиялық мәдениет, құндылықтар, психологиялық мәдениет компоненттері.

A.Zh. Ayaganova^{1*}, A.B. Turgazy²

Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in the Kyzylorda region, Kazakhstan, Kyzylorda

²Practical psychologist, Kazakhstan, Nur -Sultan

*e-mail: ayaganova_alma@mail.ru

Professional and psychological culture of civil servants

The article examines the professional and psychological cultures of civil servants. The effectiveness of civil servants depends on the implementation of new reforms, the formation of civil society and the nature of interaction between the population and the state. At the same time, it is obvious that the effectiveness of the public administration system also depends on the professional and personal qualities and reputation of civil servants. In this regard, currently one of the most pressing problems is the justification of the professional and psychological culture of civil servants of the new formation, directly related to their image.

In connection with the information above, this article analyzes the structures and indicators of professional and psychological culture of civil servants. Character traits and values of civil servants which are an integral part of professional culture are studied. The guarantee of professional culture of civil servants is determined.

Substantiation of the components of the professional and psychological culture of civil servants is one of the main objectives of the article. The article states that professional culture is a complex of values

and norms of behavior. Therefore, the professional culture of civil servants is one of the indicators of behavior. And the psychological culture is based on the personal qualities of a civil servant.

In the practical work, 8 components of the psychological culture of civil servants are identified. There will be studied the characteristics of each component and their significance in relation to civil servants.

As shown in practice, the psychological culture of civil servants is formulated by their self-awareness, attitude to the environment and themselves, the regulation of their actions, self-esteem, the level of demand on the path of career growth.

Key words: Professional and psychological culture, values, components of psychological culture.

А.Ж. Аяганова^{1*}, А.Б. Тұрғазы²

¹ Филиал Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан по Кызылординской области, Казахстан, г. Кызылорда

² Практик-психолог, Казахстан, г. Нур-Султан

*e-mail: ayaganova_alma@mail.ru

Профессиональная и психологическая культура государственных служащих

В статье рассматриваются профессиональная и психологическая культура государственных служащих. От эффективности деятельности государственных служащих зависит внедрение новых реформ, формирование гражданского общества и характер взаимодействия между населением и государством. Вместе с тем, очевидно, что эффективность системы государственного управления зависит и от профессионально-личностных качеств и репутации государственных служащих. В этой связи в настоящее время одной из актуальных проблем является обоснование профессиональной и психологической культуры государственных служащих новой формации, непосредственно связанной с их имиджем.

В связи с вышеизложенным в данной статье анализируются структуры и показатели профессиональной и психологической культуры государственных служащих, изучаются черты характера и ценности государственных служащих, являющиеся составной частью профессиональной культуры, определяется сущность профессиональной и психологической культуры государственных служащих.

Обоснование компонентов профессиональной и психологической культуры государственных служащих является одной из главных целей статьи. В статье формулируется, что профессиональную культуру составляют комплекс ценностей и норм поведения. Поэтому профессиональная культура государственных служащих является одним из показателей поведения. А в основе психологической культуры лежат личностные качества государственного служащего.

В практической работе определены 8 компонентов психологической культуры государственных служащих. Дается характеристика каждого компонента и изучается их значимость в отношении государственных служащих.

Как показано на практике, психологическая культура государственных служащих формулируется их самосознанием, отношением к окружающей среде и себе, регуляцией своих действий, самооценкой, уровнем востребованности на пути карьерного роста.

Ключевые слова: профессиональная и психологическая культура, ценности, компоненты психологической культуры.

Кіріспе

Бүгінгі таңда мемлекеттік қызмет жүйесінің мазмұны мен рөліне деген көзқарастардың өзгеруі осы сала мамандарының кәсіби және психологиялық мәдениетіне талапты күшейтіп отыр. Билік пен халық арасындағы өзара ынтымақтастыққа қол жеткізуде, әлеуметтік-экономикалық жаңғыруды жүзеге асыруда басқарушылық тетіктерді оңтайландырып қоймай, сонымен қатар мемлекеттік қызметшілердің қызмет тиімділігін арттыру жолдарын анықтау маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасында мемлекеттік қызметшілер жұмысының тиімділігін арттыру мақсатында арнайы дайындығы бар кадрларды тарту мәселесіне назар аударылады (Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі, 2019 ж). Аталмыш тұжырымдамаға сәйкес мемлекеттік қызметшілердің қызметтік міндеттемелерін орындауда, халықпен қарым-қатынас орнатуда ескеру қажет маңызды кәсіби және психологиялық мәселелер алға шығады. Осы

орайда мемлекеттік қызметтің негізгі қағидатарының біріне мамандардың кәсібилігі мен құзыреттіліктері кіреді. Сонымен қатар мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және психологиялық мәдениеті халықпен оңтайлы қарым-қатынас орнатудағы маңызды тетіктерінің бірі екені анық.

Қазіргі таңда мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыреттілігі, қызмет тиімділігі және оны бағалау, оларды мотивациялау жүйесі бағытында біршама зерттеулер бар. Дегенмен ақпарат заманында және өзгермелі әлемде мемлекеттік қызметшілердің заманауи кәсіби тұрпатын, әсіресе кәсіби және психологиялық мәдениетін жаңа бағытта зерттеу маңызды мәселелердің бірі ретінде алға шығады. Сонымен қатар жаңа формациядағы мемлекеттік қызметшіні қалыптастыру бағытында заманауи зерттеулердің қажеттілігі туындады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби маман ретіндегі тұлғасын қалыптастыру мемлекеттік басқару жүйесінің маңызды бағыттарының қатарында. Әрине кәсіби маман сипатына мемлекеттік басқарудың әртүрлі саласындағы мемлекеттік қызметшілердің білімі, жоғары біліктілігі мен қабілеті кіреді. Бұлар кәсіби мәдениет қалыптасудың қайнар көзі болып табылады.

Зерттеулерде көрсетілгендей мемлекеттік қызметшілердің психологиялық ерекшеліктер жүйесіне мотивациялық-мағыналық аймақ, құндылық бағдарлары, тұлғаның жалпы бағыттылығы, интеллектуал сапалар, тұлғаның әлеуеті жатады. Сондай-ақ кәсіби-психологиялық қасиеттер жиынтығы енгізіледі. Психологиялық қасиеттер жиынтығынан мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениеті көрінеді.

Жалпы мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениетін құндылықтар кешені мен мінез-құлық нормалары құрайды. Әсіресе бұл мемлекеттік басқару жүйесінің көрсеткіші болып табылады. Осы орайда біз құндылықтарға тоқталып өтуді жөн санаймыз. Құндылық – бұл адам қол жеткізуі үшін барлық ресурсын: күш-қуатын, уақытын, ақшасын және т.б. жұмсайтын нәрсе. Құндылықтарды мінез-құлықтың мәнді реттеушісі (мотиватор) ретінде тұжырымдауға болады. Зерттеулерде құндылықтардың көптеген сипаттамалары қарастырылады (Яницкий 2000:11, Лаврентюк 2011: 45). Осы зерттеулерде көрсетілгендей құндылықтарға бағдарланған

басқару қарапайым тәжірибеге және шешім қабылдауға бағытталған болуы тиіс. Зерттеуші П. Кенсок құндылықтарға негізделі отырып, өмірді ұйымдастырудың тиімді құралын ұсынады. Аталмыш ғалым еңбектерінде көрсетілген құрал жеке тұлғаның, сонымен қатар команданың құндылықтары мен рөліне талдау жасауға көмектеседі (Кенсок, 2014: 45).

Ғалым К. Харскийдің зерттеулеріндегі құндылық түрлерін төмендегі суретте көрсетеміз (Харский, 2019: 25).

1-сурет – Құндылықтар түрі (Х. Харский бойынша)

Аталмыш ғалым ұсынған құндылықтар жүйесіне сипаттама беріп өтеміз. Идеологиялық – адамнан тыс, сезілмейтін құндылықтар жүйесі. Идеологиялық құндылықтар ізденіске адамның ұмтылысын, ақпараттармен және идеялармен жұмыс жасауды анықтайды. Идеологиялық құндылықтары басым тұлғалар қызу түрде өз позицияларын қорғайды. Ынта-жігерімен өзінің жақтастарына және пікірлестеріне тартылады. Өз идеяларының салтанаты үшін идеологтар көптеген құрбандыққа дайын болып келеді. Ғалым С.И. Абреч идеологиялық құндылықтарды рухани әлеует қалыптастыру факторы ретінде тұжырымдайды (Абреч, 2017: 12).

Эмоциялық құндылықтар – адамның ішіндегі сезілмейтін жүйе. Осы ретте эмоцияның табиғатын зерттеуші ғалым К.Э. Изард эмоциялық көріністер мен эмоциялық қалыпты тұтастық ретінде қарастырып, «жағымды-жағымсыз», «қысым-босаңсу» категорияларында бағалайды (Изард, 1999: 24). Х. Харский эмоциялық құндылықтары басым тұлғаларды реакциясы жанды, өмірдегі құбылыстарға әсерленгіш, болып жатқан жағдайларға өткір жауап қату ерекшелейді деп тұжырымдайды (Харский, 2019: 38). Олар үшін тек жасап жатқан әрекеттері ғана емес өзі және айналасындағылардың не сезінетіні маңызды болып келеді.

Келесі витальді – адамнан тыс, сезілетін құндылықтар. Виталистер денсаулық үшін ненің жақсы, ненің жаман екенін біліп ғана қоймай, өз біліміне сәйкес әрекет етеді. Виталистерін

ең басты құндылығы өмір және оның сапасы болғандықтан денсаулық пен отбасының айналасына шоғырлануы басым болып келеді.

Материалдық – адамның ішінде, сезілетін құндылықтар. Материалистер практикалық ойлауымен және айналадағылардың ғана емес, өзінің күшін де бағалай алуымен ерекшеленді. Олар ережеге сәйкес өзінің күшін теңгерімді қолдана алады және шынайы өмірге басқаларға қарағанда тезірек бейімделеді. Олардың мансаптық өсуі көбіне қарқынды болып келеді. Материалистердің әрдайым мақсаты бар, бұл әдетте ақшамен және аман-саулықпен байланысты. Материалистер епті, нақты, бірізді болып келеді.

Жоғарыдағы мәселелерге орай мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениетінің қалыптасуында құндылықтар жүйесінің рөлі ерекше деп атап кетуге негіз бар.

Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі кәсіби мәдениеттің тағы бір құрамдас бөлігі тұлғаның жеке қасиеттері болып табылады. Мемлекеттік қызметші құзыреттіліктерінің бірыңғай шеңберіндегі жеке қасиеттерге жауапкершілік, бастамашылдық және стресске төзімділік жатады. Жауапкершілік – бұл өз іс-әрекеті мен нәтижелеріне жауапкершілік таныту. Бастамашылдық дегеніміз жаңа идеяларды әзірлеу және ұсыну, негізгі міндеттерінен бөлек қосымша жұмыстарды орындау болып табылады. Ал стресске төзімділік – сынға сабырлық таныту және ол негізделген болса, кемшіліктерді жою бойынша шараларды қабылдау деп тұжырымдалады (Мемлекеттік қызметшінің әдеби және мінезқұлық нормалары, 2017: 84).

Құндылықтар мен нормаларға сәйкес мінезқұлық стилі көрінеді, коммуникативтік қарым-қатынас туындайды, дүниетанымдық мақсаттар мен ойлау образы және т.б. көптеген психологиялық құрылымдар қалыптасады. Осы ретте айта кететін жайт Қазақстан-2050 стратегиясында кәсіби мемлекет құру мәселесі көтеріледі. Мұнда әкімшілік-әміршілік жүйенің басқару дәстүрінен түбегейлі бас тартып, басқарушылардың заманауи әрі тиімді корпусын құру керектігі айтылады (“Қазақстан-2050” Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты, 2012:9). Бұл мемлекеттік қызметшілердің тұлғалық қасиеттеріне жаңа көзқарасты туындата отырып, олардың басқарушылық құзыреттілік негіздерінің бірі болып табылатын кәсіби және психологиялық мәдениетіне жаңа талаптар қоюға бағыттайды.

Кез келген іс-әрекеттегі мәдениет мемлекеттік қызметшінің еңбек үдерісінің және іскерлік қарым-қатынасының көрсеткіші. Жалпы мемлекеттік қызметтегі кәсіби мәдениет төмендегі сұрақтарға жауап алуға мүмкіндік береді:

- мемлекеттік қызметші қандай болуы қажет?

- қоғамдық статустың күтілетін нәтижесіне және талаптарына қаншалықты сәйкес келеді?

- кәсіби деформация және психологиялық жанып күй болмай ма?

Жоғарыдағы көрсетілген сұрақтарға жауап іздеудегі ең басты мәселе мемлекеттік қызметшілер қызметінің және тұлғасының жоғары мәдениеттілік мәнін анықтау болып табылады.

Мемлекеттік қызметші тұлғасының жоғары мәдениеттілік мәніне төмендегілер жатады:

- кәсіби білімі;

- білім қорын беретін кәсіби құзыреттіліктерін жетілдіруі;

- эрудиция.

Бүгінде мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениетін қалыптастыруда дәстүрлі ақпараттық білім беруден жобалық, топтық, тренингтік және іскерлік ойын технологиялары қарқынды қолданылуда. Бұл әрине заманауи мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға, практикалық икемділіктерді игеруге және басқару дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Мұның барлығы мемлекеттік қызметші тұлғасын: эрудициясын; ойлаудың орамдылығы мен нұсқалылығын; шығармашылық белсенділігін; инновациялық іс-әрекетті орындауын; өз әрекеттері мен қылықтарында сенімділігін; тұтастай қызметтік мінез-құлығын жетілдіруге бағытталады.

Психологиялық мәдениет Л.Д. Дёмина және оның әріптестерінің зерттеулерінде адамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі, сонымен қатар қоршаған әлемнің психикалық көрінісі мен өзіндік психикалық шындықтың пайда болу заңдылықтары, әлем бейнесі негізінде ішкі және сыртқы әрекеттерді басқару әдістері туралы хабардар болуын қамтамасыз ететін өзара байланысты және тәуелді компоненттердің күрделі функциялық жүйесі болып табылады (Дёмина 2008).

Ғалым Н.И. Исаеваның тұжырымдамасында психологиялық мәдениет тұлғаның ішкі әлемінің үйлесімділігі, «Мен» жүйесін қалыптастырушы және сыртқы ортамен үндестігі ретінде көрсетіледі (Исаева, 2003: 8).

Мемлекеттік қызметшінің психологиялық мәдениетін талдауда ең алдымен оның негізгі сипаттамаларына тоқталуды жөн деп санаймыз. Мемлекеттік қызметшілердің психологиялық сипаттамалар жүйесіне мыналар енгізілген:

- жалпыланған мотивациялық-мағыналық аймақ;
- құндылық бағдарлары;
- тұлғаның жалпы бағыттылығы;
- интеллектік сапалары;
- тұлға әлеуеті және кәсібилігі;
- психологиялық кәсіби маңызды қасиеттері.

Зерттеулерді талдай келе біз мемлекеттік қызметшілердің психологиялық мәдениетін сегіз компонентте тұжырымдаймыз. Оларға өзіндік сана, өзіндік таным, өзіндік бағалау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі реттеу және талаптану деңгейі, өзін-өзі өзектендіру және өзін-өзі құрметтеу.

Өзіндік сана – бұл тұлға өзін субъект ретінде ұғынуы және қоршаған ортадан ерекшеліктерін ажырата білуі болып табылады. Өзіндік сана психикалық феномен ретінде тұлғаның өзін іс-әрекет субъектісі ретінде танытады. Сана – қоғамдық болмыс ретінде де тұжырымдалатындықтан мемлекеттік қызметшілер өзіндік сананы маңыздылығына қарай алғашқы қатарда деп есептейтіндігін атап көрсетті.

Шетелдік зерттеулерде өзіндік сана даму және эволюция көзқарасында психология ғылымының ең іргелі мәселелерінің бірі ретінде қарастырылады (Rochat, 2003: 717). Әртүрлі эмоциялық қалып өзіндік сана арқылы күшейеді. Адам өзін ұғынғанда өзінің стандарттарына сәйкес мінез-құлықты танытады. Көптеген сыртқы ортадағы сигналдар мен жағдаяттар тұлғада өзіндік ұғынуды туындатады (Thomas, Paul, 2001: 15). Осы орайда, өзіндік сананың мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттарының көрінуінде рөлі ерекше деп атап өтеміз.

Өзіндік сананың құрамдас бөлігі ретінде өзіндік танымға тоқталамыз. Мемлекеттік қызметші ретінде өзіне, тілектеріне, сезімдеріне және қылықтарына құрметпен, құштарлықпен қатынас таныту – өзіндік танымның бірінші қадамы болып табылады.

Екінші қадам өзін-өзі зерттеу, мәселен, психологиялық әдістерді қолдану, өзіндік бақылау нәтижесін жалпылау, өзінің дамуының мүмкін боларлық келешегін ойластыру арқылы іске асырылады.

Мемлекеттік қызметшінің «Болашақта мен өзімді қалай көргім келеді?» деген сұраққа жауабы үшінші қадам болып табылады.

Өзін-өзі тану арқылы адам өзі туралы белгілі бір білімге ие болады. Дегенмен бұл үдеріс ешқашан түпкілікті бір сипатты, абсолютті, толық танымға әкелмейді. Өзін-өзі тану үздіксіз үдеріс, әсіресе мемлекеттік қызметші үшін оны үнемі кеңейтуге, нақтылауға, тереңдетуге тура келеді. Өзіндік танымның мүмкіндіктері әр адамның үлкен танымдық ресурстарының болуына байланысты таусылмайды, бұл оның ішкі мәдениеті ретінде көрініс береді.

Мемлекеттік қызметшілердің мотивациясы және құндылық бағдарларының ерекшеліктері кәсіби өзіндік бағалауына байланысты болып келеді. Өзіндік бағалау мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлқын реттеудің маңызды компоненті.

Өзіндік бағалау өзін және жеке мүмкіндігімен сапаларын, өзге шенеуліктердің қасында орнын бағалауда көрінеді. Өзіндік бағалаудан қоршаған ортамен қарым-қатынасы, өзіне сыни қарауы және талап қоюы, жетістіктер мен сәтсіздіктерге қатынасы тәуелді болып келеді. Өзіндік бағалау мемлекеттік қызметшінің тиімді кәсіби іс-әрекетіне, тұлғалық кәсіби даму траекториясын таңдауға, кәсіби мансап жолының табыстылығына әсер етеді.

Кеңестік ғалым Е.В. Козиевская зерттеулерінде өзіндік бағалау кәсіби өзіндік сананың жүйе қалыптастырушы бөлшегі болып табылады. Бұл жағдайда кәсіби өзіндік бағалау мемлекеттік қызметшілердің жетістікке жету мотивациясының факторы ретінде алға шығады (Козиевская, 1998: 122).

Кәсіби маманның табыстылығы адамның өзін бағалауына байланысты болады. Сонымен қатар өзіндік бағалау адамның күшін ұтқырландыруға, жасырын мүмкіндігін, шығармашылық әлеуетін жүзеге асыруға жағдай туындататын маңызды фактор болып табылады. Осы тұста айта кететін жайт төмен өзіндік бағалауды шетелдік зерттеулерде ұят сезімінде тұжырымдайды (Ehrenreich 2007: 680). Бұл зерттеулерде ұят сезімі тұлғаның әлеуметтік Мен құрылымын құнсыздандырады. Мәселен өзіндік бағалаудың төмен болуы әлеуметтік тұрғыда нашар бағаланатын қызметте көрініс береді. Қызмет тиімділігінің төмендеуі әлеуметтік жағдайға қауіп төндіретін психологиялық күйлердің жоғары реакцияларына әкеледі. Атап айтқанда, әлеуметтік өзін-өзі бағалаудың төмендеуі және ұят сезімінің жоғарылауы (Gruenewald, Kemeny, Aziz, Fahey 2004: 924). Бұл жағдай әсіресе халық пен мемлекет арасындағы байланыс тетігі қызметіндегі мемлекеттік қызметшілер үшін қауіп болып

табылады. Өзіндік реттеудің тетігі бола отырып, өзіндік бағалау адамның барлық өмірлік әрекетіне, яғни кез келген нақты іс-әрекетке, мінез-құлыққа, танымға және қарым-қатынасқа кіріктірілген.

Адам өзінің тәжірибесі мен трансформацияланған әлеммен өзара іс-қимылын қалай талдауы, өзін және айналасындағы адамдарды қабылдауы, жеке даму шеңберін және қоршаған ортамен қатынасы – бұл өзіндік бағалау көрсеткіші болып табылады.

Психологиялық мәдениетті тұжырымдайтын келесі категория – бұл өзіндік бақылау. Өзіндік бақылау сана және өзіндік сананың міндетті белгілерінің бірі. Өзіндік бақылау тұлғаға өзінің ішкі әлемін және қоршаған шындықты адекватты психологиялық бейнелеу шарты ретінде алға шығады. Өзіндік бақылаудың қалыптаспауы, оны дұрыс қолдана алмау немесе оны пайдалануға деген ниеттің болмауы – мұның бәрі жағымсыз салдарларға алып келеді. Атап өтетін болсақ, кәсіби сәтсіздіктер, асоциалды әрекеттер, тұлғаның құлдырауы сияқты жағымсыз жағдайлар орын алады. Дегенмен шектен тыс рефлексивтілік, жоғары өзіндік бақылау белсенділікті төмендететіндігін, бастамашылдықты басып тастайтынын, сәтсіздіктерге алып баратындығын естен шығармаған жөн. Тағы бір мәселе мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттары бар екені белгілі. Осы орайда мінез-құлық пен іс-әрекетті өзіндік бақылауы мемлекеттік қызметшілерге ерекше тән деп айтуға болады.

Мемлекеттік қызметшінің кәсіби маман ретіндегі сенімділігі, белсенділігі, өнімділігі және жоғары сапа стандарттарына қол жеткізу қабілеті өзін-өзі реттей алу қабілетіне тікелей байланысты болып табылады. Жалпы өзін-өзі реттеу тұлғаның негізгі екі қабілетіне байланысты болады:

- нәтижеге жету үшін психикасын, жеке ресурстарын белсендіру, жұмылдыру;
- қиын немесе стресстік жағдайды жеңу және демалу, шамадан тыс психикалық қысымнан арылу, оны жеңгеннен кейін өзін “тыныштандыру”.

Өзін-өзі реттеу әртүрлі жағымсыз эмоциялар мен әсерленулерді тез арада жояды. Мемлекеттік қызметшілердің өзін-өзі реттеу қабілеті күшін қарқынды түрде қалпына келтіруге ғана емес, сонымен қатар алдағы іс-шараларға тиімді бейімделуге көмектеседі. Өзін-өзі реттеу арқылы психика мен дене бір әрекеттен екіншісіне оңай ауысады, алдыңғы оқиғалардың жағымсыз әсерін тезірек бейтараптайды.

Өзін-өзі реттеу дағдыларын меңгеру арқылы тұлға өзіне қамқорлық жасай алу, физикалық және психологиялық денсаулықты сақтау және қолдау, жеке және кәсіби даму үшін жағдай жасау, өмір сапасын жақсарту сияқты мүмкіндіктерге ие болады.

Өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейі объективті түрде барлық мінез-құлық пен эмоциялық реакциялардың, әрекеттердің, қарым-қатынастың нәзіктігімен, саралануымен көрінеді және жетілген тұлғаға сәйкес келеді. Бұл әрине ең алдымен мемлекеттік қызметшіге қажет.

Психологиялық мәдениет категорияларының бірі талаптану деңгейі болып табылады. Мемлекеттік қызметшінің кәсіби мансаптық стратегиясының сипаты талаптану деңгейі арқылы анықталады. Егер талаптану деңгейі өзіне қойылған талаппен оңтайлы қиысатын болса, онда кәсіби іс-әрекетте күтілетін нәтижеге жету үшін белсенділікті жоғарылатуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда тұлға өзіндік реттеудің икемділігі, таңдалатын стратегияның тереңдігі, шешім қабылдаудың нұсқалылығы, тұтастай жағдаятқа жауапкершілік сезімі арқылы нәтижеге қол жеткізу жағдайын өзі үшін құруға ұмтылады. Талаптанудың төмен деңгейі өзіне талапты, белсенділікті төмендетеді. Сондықтан кәсіби өсу мүмкіндігі мемлекеттік қызметшінің талаптану деңгейімен тікелей байланысты болып келеді.

Бүгінде мемлекеттік қызметшілердің кәсіби әлеуетін толық пайдалануы үшін өзін-өзі дамыту қажеттілігі туындап отыр. Өзін-өзі дамыту бағытында өз әлеуетін тиімді қолданып, ресурстарын толықтырып отыратын мемлекеттік қызметші өзін қызметте толыққанды жүзеге асыра алады. Дегенмен мемлекеттік қызметшілер көзқарасында өзін-өзі жүзеге асыру, өзектендіру маңыздылығы төмен деңгейді көрсетті.

Психологиялық мәдениет компоненттерінің біріне өзіндік сынды енгізіп отырмыз. Бұл жерде өзіндік сынды өзінің пікірлеріне, іс-әрекетіне және мінез-құлығына сырттай қарай алу ептілігі деп түсінеміз. Өзіндік сын конструктивті құрылатын болса, онда мемлекеттік қызметші өзінің даму аймағын анықтай алады. Егер конструктивті болмайтын болса, жоғарыда атап өткен өзіндік бағалауға кері әсер етіп, сенімсіздік сияқты жағымсыз қасиеттердің қалыптасуына алып келуі мүмкін. Өзіндік сын арқылы мемлекеттік қызметші өзіне кері байланыс береді. Сонымен қатар өзінің күшті және әлсіз тұстарын анықтай алады. Сондықтан қазіргі қоғамдағы сырттың сыны басым уақытта өзіне

сыни қарау арқылы мемлекеттік қызметшілердің өз кемшіліктерін дер кезінде анықтауы, оны жою бағытында жұмыс жасауы маңызды болып табылады.

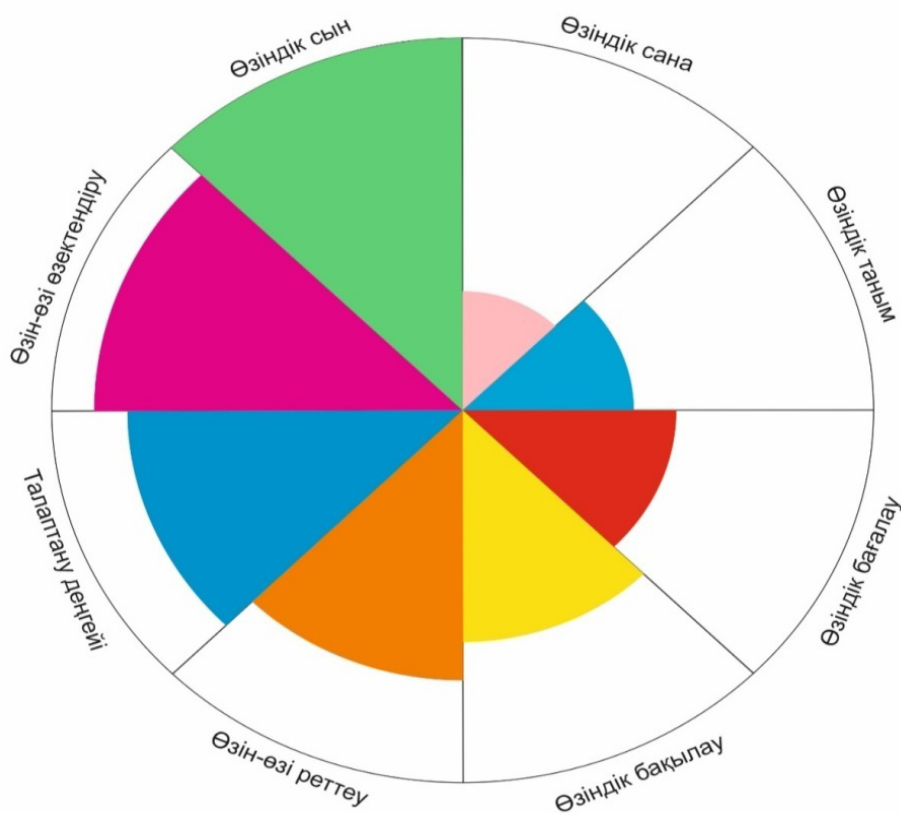
Нәтижелерді талқылау

Кәсіби психологиялық мәдениет компоненттерін мемлекеттік қызметшілер көзқарасында зерделеу үшін теңгерім шеңбері арқылы маңыздылығы анықталды. Ол үшін мемлекеттік қызметшілер (25 қатысушы) 1-8 дейінгі шкалада (1-ден 8-ге дейін маңыздылығы төмендейді) психологиялық мәдениет компонентін бағалайды.

Тәжірибеге қатысқан 25 мемлекеттік қызметшінің 18-і, яғни 72 пайызы өзіндік сананы ең жоғары деңгейдегі маңызды компонент деп көрсетті. Ал қатысушылардың 28 пайызы, яғни мемлекеттік қызметшілердің 7-еуі екінші деңгейді көрсетті. Бұл мемлекеттік қызметшілердің сана қоғамдық болмыс деген тұжырымымен түйінделді.

Өзіндік танымды 14 мемлекеттік қызметші, яғни 56 пайызы маңыздылығы бойынша екінші деңгейде бағалады. Қатысушылардың 5-еуі, 20 пайызы – бірінші, 4-еуі, 16 пайызы – үшінші, 2-еуі, яғни 8 пайызы алтыншы деңгейлерге орналастырды. Талқылау барысында әрбір мемлекеттік қызметші өзінің ішкі күйін түсініп, мүмкіндіктері мен әлеуетін толық ұғынған жағдайда қызмет тиімділігі артады және кәсіби-психологиялық мәдениет таныта алады деген тұжырым жасалды.

Мемлекеттік қызметшілердің 12-і, яғни 48 пайызы өзіндік бағалауды маңыздылықтың үшінші деңгейіне қойды. Ал мемлекеттік қызметшілердің 5-еуі, 20 пайызы – төртінші, 6-ы, 24 пайызы – алтыншы, 2-еуі, 8 пайызы – бірінші деңгейлерді көрсетті. Өзіндік бағалауды сенімділікпен байланыстыра тұжырымдап, мемлекеттік қызметшінің қызмет жауапкершілігін ескере отырып, нық және нақты мақсатқа қарай бағыттала жұмысын үйлестіруі талқыланды. Мемлекеттік қызметшілердің шешім қабылдау құзыреттіліктерін өзіндік бағалаумен байланысы зерделенді.

2-сурет – Психологиялық мәдениет компоненттері

Келесі компонент өзіндік бақылаудың маңыздылығын 11 мемлекеттік қызметші, яғни 44 пайызы маңыздылығын төртінші деңгейде бағалады. Мемлекеттік қызметшілердің 4-еуі, 16 пайызы – екінші деңгейге орналастырды. Бесінші деңгейге 6 мемлекеттік қызметші, яғни 24 пайызы, 4-і, яғни 16 пайызы сегізінші деңгейлерде бағалады. Мемлекеттік қызметшілер кәсіби іс-әрекеттегі сәтсіздіктердің алдын алу үшін өзіндік бақылаудың рөлін талқылады. Қызмет барысына әсер ететін ішкі және сыртқы факторларға жүйелік қатынас таныту арқылы өзіндік бақылауды басшылыққа алу қажеттілігі талданды.

Өзін-өзі реттеуді мемлекеттік қызметшілердің 13-і, яғни 52 пайызы бесінші деңгейге қойды. Ал 6 мемлекеттік қызметші, яғни 24 пайызы – жетінші, 3 мемлекеттік қызметші, 12 пайыз – үшінші, 3 мемлекеттік қызметші, 12 пайызы сегізінші деңгейлерге орналастырды. Өзін-өзі реттеу стресстік жағдайда өзінің ресурстарын тиімді пайдалану мүмкіндіктерімен негізделетіндігі тұжырымдалды. Бұл жерде мемлекеттік қызметшілердің стресске төзімділік құзыреттіліктері алға шығады.

Мемлекеттік қызметшілердің көзқарасында талаптану деңгейі алтыншы деңгейде орналас-ты. Тәжірибеге қатысушылардың 9-ы, 36 пайызы талаптану деңгейін алтыншы, 7-еуі, 28 пайызы – жетінші, 3-еуі, 12 пайызы – төртінші, 3-еуі, 12 пайызы – үшінші, 3-еуі, 12 пайызы – бесінші деңгейлерді белгіледі. Талаптану деңгейінде мемлекеттік қызметшілердің мансаптық өсуіне әсер ететін факторлар қарастырылды.

Психологиялық мәдениеттің келесі компонентінде өзін-өзі өзектендіру қарастырылды. Мемлекеттік қызметшілердің 9-ы, яғни 36 пайызы өзін – өзектендіруді – жетінші, 2-еуі, 8 пайызы – үшінші, 5-еуі, 20 пайызы – төртінші, 3-еуі, 12 пайызы – бесінші, 6-уы, 24 пайызы – сегізінші деңгейлерге орналастырды. Өзін-өзі өзектендіру мемлекеттік қызметшінің назар аудармаған аймағы екендігі байқалды. Мемлекеттік қызметшілер көп жағдайда ағымдағы жұмыстарды басымырақ назарда ұстайтындығын атап өтті. Бұл жерде мемлекеттік қызметшілердің кәсіби

құзыреттіліктер шеңберіндегі өзін-өзі дамыту мәселесі талқыланды.

Мемлекеттік қызметшілердің өзіндік сынға қатынасы сегізінші деңгейде көрініс тапты. Тәжірибеге қатысушылардың 12-сі, 48 пайызы өзіндік сынды – сегізінші, 8-і, 32 пайызы – алтыншы, 3-еуі, 12 пайызы – жетінші, 1-еуі, 4 пайызы – төртінші, 1-еуі, 4 пайызы – үшінші деңгейлерді белгіледі. Мемлекеттік қызметшілердің өзіне сынмен қарау бейімділіктерінің төмен екендігі байқалды.

Тәжірибеге қатысқан 25 мемлекеттік қызметшілердің психологиялық мәдениет компоненттерінің маңыздылығына орай анықталған көзқарастары арқылы теңгерім шеңбері жасалды. Осы теңгерім шеңберін төмендегі суретте көрсетеміз.

Қорытынды

Жалпы мәдениет арқылы тұлғаның өмір сүру мақсаты мен құндылықтар жүйесі және қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауы көрінеді. Мемлекеттік қызметшінің мәдениеттілігі кәсіби іс-әрекеті мен мінез-құлық сипатындағы әдеп қағидаттарында тұжырымдалады. Осы орайда мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттары әдеп кодексінде көрсетілгені белгілі. Шетелдік зерттеулерде психологиядағы әдеп қағидалары мен тәжірибенің эволюциясы өткен ғасырдағы әлеуметтік және мәдени құндылықтардың өзгеруін көрсетеді деген пікір дәлелденген. Сондықтан қазіргі өзгермелі әлемде мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және психологиялық мәдениеті тарихи қалыптасқан деп айта аламыз.

Қорытындылай келе мемлекеттік қызметшінің кәсіби және психологиялық мәдениеті мемлекеттік басқару нысаны мен субъектісінің арасындағы әлеуметтік қатынастардың жүйесі және белгілі бір әлеуметтік-кәсіби мақсатқа жетумен байланысты адамдардың бірлескен іс-әрекеті болып табылады. Зерделенген мәселелерге орай, мемлекеттік қызметшінің кәсіби және психологиялық мәдениетін негіздеуді мемлекеттік басқару жүйесін оңтайландырудың бірден бір жолы деп атап көрсетуге болады.

Әдебиеттер

Абреч С.И. Идеологические ценности как фактор формирования духовного потенциала современной молодежи // Наука XXI века: проблемы, перспективы и актуальные вопросы развития общества. – Майкоп: Издательство: «Магарин Олег Григорьевич», 2017. – 8-14 с.

- Дёмина Л.Д. Структурно-образующие компоненты психологической культуры преподавателя высшей школы РФ // Известия Алтайского государственного университета, 2008, №2. /Электронный ресурс/
- Жақыпова Ф.Н., Ахметов А.А., Давлетбаева Ж.Ж., Рысбекова Ж.К., Жаров Е.К. Мемлекеттік қызметшінің әдеби және мінез-құлық нормалары. – Астана, 2017. – 84 б.
- Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 464 с.
- Исаева Н.И. Теоретические основы исследования психологической культуры // Психологическая культура личности: материалы всероссийской научно-практической конференции. – Белгород: Белгородский государственный университет, 2003. – 5-14 с.
- Кенсок П. Искусство познания ценностей. – М.: Гостехиздат, 2014. – 136 с.
- Козиевская Е.В. Профессиональная самооценка в развитии мотивации достижения государственных служащих: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. – М., 1998. – 155 с.
- Лаврентюк Г.П. Вечные ценности и роль нравственности в профессиональном образовании: (о любви, профилактике зла, как мертвые учат живых...). – М.: Аллегро, 2011. – 224 с.
- Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Халқына Жолдауы. – Астана: Ақорда, 2012. – 9 б.
- Тоқаев Қ. Қазақстан халқына Жолдауы «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі». – Астана: Ақорда, 2019.
- Харский К. Ценностное управление для бизнеса. – 2019. – 363 с. /Электронная библиотека MyBook.ru/
- Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2000. – 98 с.
- Ehrenreich B. Patterns for college Writing (12th ed.). – Boston: Bedford/St. Martin's, 2007. -p. 680.
- Gruenewald T.L., Kemeny M.E., Aziz N., Fahey J.L. Acute threat to the social self: Shame, social self-esteem, and cortisol activity // Psychosomatic Medicine, 2004. – pp. 915–924.
- Rochat P. Five levels of self-awareness as they unfold early in life. Consciousness and Cognition, 2003. pp.717-731.
- Thomas S. D., Paul S. Introduction & Overview. Self-Awareness & Causal Attribution, 2001. – pp. 1–15.

References

- Abrech S.I. (2017) Ideologicheskie senosti kak faktor formirovaniya dýhovnogo potentsiala sovremennoi molodeji [Ideological values as a factor in the formation of the spiritual potential of modern youth //Science of the XXI century: problems, prospects and topical issues of society development]. Naýka HHÍ veke: problemy, perspektivy i aktýálne voprosy razvitiya obshchestva. Izdatelstvo: “Magarin Oleg Grigorevich” (Maikop), pp. 8-14.
- Dómna L.D. (2008) Strýktyrno-obrazýúshie komponenty psihologicheskoi kúltýry prepodavatelá vysshei shkoly RF [Structural-forming components of the psychological culture of the teacher of the higher school of the RF] //Izvestia Altaiskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta, №2. /Elektronnyi resýrs/.
- Jaқыпова F.N., Ahmetov A.A., Davletbaeva J.J., Rysbekova J.K., Jarov E.K. (2018) Memlekettik qyzmetshiniń ádebi jáne minez-qulyq normalary [Ethics and norms of behavior of a civil servant] – Astana, p. 84.
- Izard K.E. (2000) Psihologiya emosi [Psychology of emotions]- SPb.: Izdatelstvo «Piter». p. 464.
- Isaeva N.I. (2003) Teoreticheskie osnovy issledovaniya psihologicheskoi kúltýry [Theoretical foundations of the study of psychological culture] //Psihologicheskai kúltýra lichnosti: materialy vs Rossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Belgorod: Belgorodskii gosudarstvennyi universitet, pp. 5–14.
- Kensok P. (2014) Iskýstvo poznaniya senosti [The art of knowing values]. M: Gostehizdat, p. 136.
- Kozievskai E.V. (1998) Profesiálnai samoosenka v razvitiu motivatsii dostijeni gosýdarstvennyh slýjashih [Professional self-assessment in the development of motivation for the achievements of civil servants] Dis. ... kand. psihol. náyk: 19.00.13: Moskva, p. 155.
- Lavrentúk G.P. (2011) Vechnye senosti i ról нравstvenosti v profesiálnom obrazovanii: (o lúbvi, profilaktike zla, kak mertvye ýchat jivyh...) [Eternal values and the role of morality in professional education: (about love, prevention of evil, how the dead teach the living...)]. – M.:Alegro, p 224.
- Nazarbaev N.Á. (2012) «Qazaqstan – 2050» Strategiasy qalyptasqan memlekettiń jańa saiası baғыty» atty Qazaqstan halqyna Joldaуy [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan “Strategy “”Kazakhstan-2050 “ a new political course of the established state”] Astana: Akorda, pp.10-12
- Toқаев Q. (2019) Qazaqstan halqyna Joldaуy «Syndarly qoғamdyq dialog – Qazaqstannyń турақтылығы мен órkendeуiniń negizi»atty Qazaqstan halqyna Joldaуy [Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan “Constructive public dialogue – the basis for stability and prosperity of Kazakhstan]. Astana: Akorda.
- Harski K.(2019) Senostnoe ýpravlenie dlá biznesa [Value management for Business], p.363. /Elektronnoi biblioteka MyBook.ru/.
- Iamiski M.S. (2000) Senostnye orientatsii lichnosti kak dinamicheskai sistema [Personal value orientations as a dynamic system]. Kemerovo: Kýzbassvúizdat, p 98.
- Ehrenreich B. (2007) Patterns for college Writing (12th ed.). Boston: Bedford/St. Martin's, p. 680.
- Gruenewald T.L., Kemeny M.E.,Aziz N., Fahey J.L. (2004) “Acute threat to the social self: Shame, social self-esteem, and cortisol activity”. Psychosomatic Medicine, pp. 915–924.
- Rochat P. (2003) Five levels of self-awareness as they unfold early in life. Consciousness and Cognition, pp.717-731.
- Thomas S. D., Paul S. (2001) Introduction & Overview. Self-Awareness & Causal Attribution, pp. 1–15.

FTAMP 15.41.47

<https://doi.org/10.26577/JPsS.2021.v76.i1.011>**Ж.Т. Сарыбекова, Ш.Т. Турдалиева*, И.Е. Сағындық**

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз қ.

*e-mail: chopik_74@mail.ru

**ҰЖЫМДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛДЫ
РЕТКЕ КЕЛТІРУДЕГІ АДАМГЕРШІЛІКТІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ**

Кез келген ұжымның беріктігі және өмірінің ұзақтығы сол ұжым мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас, олардың эмоционалды байланыстары, конфликтілі жағдайлардың деңгейі, басшының басқару стилі және т.б. сияқты маңызды эталондарының көріністері. Мақаланың мақсаты – ұжымның психологиялық ахуалын ретке келтірудегі адамгершілікті қалыптастырудың маңыздылығының теориялық-әдіснамалық негіздерін зерделеу. Мақаланың теориялық бөлімінде ұжымның әлеуметтік-психологиялық маңызды сапалары, ұжым мүшелерінің эмоционалды ерік-жігер мүмкіндіктері, қызметтік құндылық бағдарлары мен психологиялық ерекшеліктері туралы ғалымдарының еңбектеріне сипаттама берілді. Практикалық бөлімде респонденттің өзі қызмет атқаратын ұжымның психологиялық ахуалы және ұжымның үйлесімділігі үшін адамда қандай құндылықтардың болуының маңыздылығын тексеру мақсатында әр түрлі кәсіби саладағы мамандардан сауалнамаға қатысқан 103 респонденттің нәтижелері көрсетілді. Зерттеу нәтижесінен қазіргі нарық кеңістігінде адамда адамгершілік қасиеттерінің басым болуы ұжымның психологиялық үйлесімділігін қалыптастырумен қатар оның еңбек өнімділігіне де оң ықпалын тигізетіні анықталды. Өйткені, ұжымның психологиялық ахуалына ықпал ететін басым бағыттарына респонденттердің 72,8% адамгершілікті белгілесе, 42,7% – корпоративтік (ұжымдық) мәдениет, 43,6% – сыйластық, 60,1% – әділдікті таңдаған. Осыдан, адамгершілік – адам бойындағы ізгілік, инабаттылық, әділдік ұғымдарымен сипатталатын мәдениет құндылықтары болса, ал еңбек ұжымында ол сенімділік, іскерлік, сөзге беріктік, толеранттылық екені анықталды.

Түйін сөздер: ұжым, мәдениет, адамгершілік, психологиялық ахуал, қарым-қатынас, құндылық.

Zh.T. Sarybekova, Sh.T. Turdaliyeva*, I.E. Sagyndyk

Taraz regional university named after M.Kh. Dulaty, Kazakhstan, Taraz,

*e-mail: chopik_74@mail.ru

**Theoretical and methodological basis of morality
in the regulation of psychological climate in the collective**

The strength and longevity of any team depends on the manifestation of such important standards as the relationship between team members, their emotional connections, the level of conflict situations, the manager's management style, and so on. The purpose of this article is to study the theoretical and methodological substantiation of the importance of the formation of morality in the regulation of the psychological state of the collective.

The theoretical part describes the research of scientists about the significant socio-psychological qualities of the team, the emotional potential of team members, career values and psychological characteristics. In the practical part, the results of 103 respondents from various professional spheres are presented in order to check the psychological state of the team in which the respondent works, the role of values in the harmonious development of the team.

The study showed that in the modern market space, the predominance of human moral qualities, along with the formation of psychological harmony of the team, has a positive effect on their productivity. Therefore, 72.8% of respondents chose morality, which affects the psychological state of the team in priority areas, 42.7% – corporate (collective) culture, 43.6% – respect, 60.1% – justice. The results allowed us to conclude that morality is a cultural value characterized by ideas of goodness, decency, justice in a person, and in relation to labor force, it is reliability, business acumen, loyalty, and tolerance.

Key words: collective, culture, morality, psychological climate, relationships, value.

Ж.Т. Сарыбекова, Ш.Т. Турдалиева*, И.Е. Сағындық
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Казахстан, г. Тараз,
*e-mail: chopik_74@mail.ru

Теоретико-методологические основы морали в регулировании психологического климата в коллективе

Сила и существование любого коллектива зависят от проявления таких важных стандартов, как взаимоотношения между членами коллектива, их эмоциональные связи, уровня конфликтных ситуаций, стиля управления менеджером и так далее. Целью данной статьи является исследование теоретико-методологического обоснования значимости формирования нравственности в регуляции психологического состояния коллектива. Теоретическая часть описывает исследования ученых о значимых социально-психологических качествах коллектива, эмоционального потенциала членов коллектива, карьерных ценностей и психологических особенностей. В практической части представлены результаты исследования 103 респондентов из разных профессиональных сфер с целью проверки психологического состояния коллектива, в котором работает респондент, роли ценностей в гармоничном развитии коллектива.

Исследование показало, что в современном рыночном пространстве преобладание моральных качеств человека, наряду с формированием психологической гармонии коллектива, положительно влияет на их продуктивность. Поэтому 72,8% респондентов выбрали нравственность, влияющую на психологическое состояние коллектива в приоритетных сферах, 42,7% – корпоративную (коллективную) культуру, 43,6% – уважение, 60,1% – справедливость. Результаты позволили сделать вывод, что мораль – это культурная ценность, характеризующаяся представлениями о добре, порядочности, справедливости в человеке, а в отношении рабочей силы – это надежность, деловая хватка, верность, толерантность.

Ключевые слова: коллектив, культура, мораль, психологический климат, отношения, ценность.

Кіріспе

Ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы қазіргі таңда менеджмент, әлеуметтік және басқару психологиясы ғылымдарында үлкен зерттеу мәселесіне айналып отыр. Оның маңыздысы ұжым мүшелерінің адамгершілік қасиеттері мен құндылықтары. Ұжымдық мәдениеттің көрсеткіші ұжымның ішкі жағдайы, қашанда ұжым дамуының негізгі факторы ретінде қарастырылады. Отандық психология ғылымында «ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал» ретінде қарастырылса, шетелдік психология ғылымында «ұжымдық мәдениет» ұғымымен сипатталады. Ұжымдық мәдениетті кең мағынада «ұжымдық қарым-қатынас», «психологиялық ахуал», «ұжымды басқару», «корпоративтік мәдениет» сынды түсініктермен байытылған.

Ұжымның мәдениеті, табиғаты, құрылымы мен тұлғааралық қарым-қатынас туралы шетел ғалымдары А. Кеннеди, Т. Петерс, Э. Штейн, Р. Уотерман, сондай-ақ Р.С. Немов, Б.Д. Парыгин, В.Н. Мясичев және т.б. еңбектерінде зерттелген. Олар ұжымның психологиялық ахуалын зерттеуден бұрын, ұжымдық мәдениетке аса мән берген. Кәсіби іс-әрекеттегі қарым-қатынас С.М. Жақыпов, Н. Тоқсанбаева, кәсіпке бейім-

делу мен кәсіби мәнді құндылық бағдар, мотивациялық құрылымы, Э.К. Қалымбетова, Г.М. Каррибаева, менеджмент психологиясы, ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы М.Қ. Бапаева, Н.С. Ахтаева және т.б. отандық ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

Ұжымдық мәдениеттің компоненттеріне: ұжым, адамгершілік, басқару жүйесі, психологиялық ахуал кіреді. Соның бірі, америкалық психолог Э. Штейн өзінің «Басқару психологиясы және лидерлік» атты еңбегінде ұжымдық мәдениет жайлы зерттеген (Штейн, 2002). Ол ұжымның үйлесімді қалыптасуы бірлескен іс-әрекеттің нәтижесі еңбек өнімділігінен бұрын ұжым мүшелерінің өзара қатынасының маңыздылығына ерекше мән берді.

С.М. Жақыповтың пікірінше, адамдардың мақсатты қарым-қатынасына негізделген психикалық процестердің дамуы бірлескен диалогтық танымдық белсенділікті қалыптастыру, субъектілердің өзара әрекеті (бірлескен іс-қимыл) мен қарым-қатынас процесінде жүзеге асырылады (Жақыпов, 2004).

Өндірістік ұжымдағы қолайлы адамгершілік-психологиялық ахуал еңбек қызметіне беріліп, жетістіктерге жетуге бағытталса, ал қолайсыз адамгершілік-психологиялық ахуал ұжымдағы қақтығыстар мен еңбек қызметінде

жетістікке деген мотивацияның жоғалуына әкеліп соқтырады. Ересек тұлғаның өмірінің негізгі бөлігі қашанда еңбек іс-әрекетімен байланысты. Бірден ұйымшыл, ұжым мүшелерінің адамгершілік қасиеттері қалыптасқан, копоративтік мәдениеті жоғары, психологиялық ахуалы орнаған ұжым пайда болмайды. Ұжымның толықтай сыйластығы жарасқан ұжым болып қалыптасуына ұжым мүшелері мен оларды ұжым ретінде қалыптастыратын көшбасшы, сонымен қатар копоративтік мәдениетті қалыптастыратын уақыттың үлесі қажет. Қазіргі таңда ұжымның психологиялық ахуалын ретке келтіру өндірістік мекеменің басты мәселелерінің бірі. Алайда, бұл мәселенің маңыздылығы мен өзектілігі күннен күнге артып келеді. Бұл ұжымдық мәдениеттің қоғамдағы рөлінің жоғарылап, оны құрайтын ұжымның қызметі мен психологиялық ахуалына деген қызығушылықтың белсенділігі жоғары деңгейде.

Бүгінгі заманғы ұжымдық қызметтің сәттілігінің негізі – конфликтілерге қарсы адамгершілік пен өзара татулық қатынас. Ұжымның үйлесімді қарым-қатынасын нығайтуда қолайлы психологиялық ахуалды қалыптастыру үшін көшбасшы ұжымдағы тұлғааралық, тұлғаишілік қатынастарды жетік басқара алуы маңызды. Кез келген ұжымда қандай да бір штаттық кестеде көрінбейтін белгілі бір қатынастар бар. Мұндай қатынастар еңбек әрекетін ұйымдастыруда, қарым-қатынасқа түсуі барысында байқалады. Бұл қатынас неғұрлым жақсы болса, ұжымды үлкен жетістіктерге жеткізеді. Сондықтан, ұжымның психологиялық ахуалы еңбек қызметі тиімділігінің негізгі күші ретінде зерттеу өзекті болып отыр.

Бұл мәселенің өзектілігі, ең алдымен, ұжымдағы тұлғалардың, еңбек қызметінде орын алып отырған әлеуметтік-психологиялық қатынастардың дұрыс болмауынан, конфликтілі жағдайлардың күрт жоғарылауымен, ең маңыздысы адамдарда қалыптасқан адамгершілік құндылықтарының ұжымдық қарым-қатынастағы көріністерінен анықталып отыр.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бүгінгі күнде ұжым қоғам дамуының негізгі көрсеткіші. Осы орайда, ұжымның қалыптасып, бір мақсатта қызмет етуде психологиялық ахуалдың дұрыс орнауының маңызы зор. Ұжымның психологиялық ахуалын ретке келтіру кәсіби еңбек қызметінде маңызды фактор рөлін атқарады. Өйткені еңбек

қызметінде адамдармен қарым-қатынас жасау, олардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру әлеуметтік ортаның талабы. Сәйкесінше ұжымды бір арнаға тоғыстыру, қалыптасқан ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалын орнатып, оны ретке келтіру басты жағдай. Ұжымның психологиялық ахуалы, тұлғалардың өзара адамгершілік, тәрбиелік қасиетінің болуымен, өз көзқарастырын берік ұстануымен, түрлі конфликтілі жағдайлардан шыға білуімен, еңбекқорлығы мен тәрбиелік қасиетінің болуымен көрінеді.

Ұжымдағы еңбекті және оның қызметін ұйымдастыруда әртүрлі әлеуметтік-психологиялық кедергілер кездеседі. Ұжымның контингенті үлкен болғандықтан тұлғалық, психологиялық қиындықтар туындап отырады (Бапаева, 2011; Парыгин, 2010).

Ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалы – бұл ұжым қызметкерлерінің тыныс тіршілігінің әртүрлі қарым-қатынас, қызметімен қанағаттану дәрежесін көрсететін кәсіби ұжымның кешенді эмоционалды-психологиялық жай-күйі (Парыгин, 1999).

Психологиялық ахуал, жалпы мағынада, тұлғалар арасындағы қарым-қатынас сипатының көрінісі, өмір сүру жағдайларына, адамгершілігіне, басқару деңгейіне және басқа факторларға қанағаттанумен байланысты ұжымдағы қоғамдық көңіл-күйдің басым бағыты болып табылады. Ол ұжым мүшелерінің қарым-қатынасы, жанашырлығы, тұлғалардың қызығушылықтары мен бейімділіктерінің сәйкес келуі негізінде пайда болатын психологиялық байланыстардың белгілі бір эмоционалды түсімен байланысты. Ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы:

- бір жағынан, бұл адамгершілік қатынас, тұлғалар бойындағы тәрбиелілік пен әдептің ұштасуы, жақсы мінез бен ақыл күшінің бірігуінен туындайтын ауызбіршілігі;

- екінші жағынан, объективті және субъективті факторлардың ұжымдық санаға тікелей және жанама әсері арқылы пайда болған өзара қарым-қатынас бірлігі, ұжымның ортақ мақсаты және ұжымдық іс-әрекетке және жеке тұлғалардың өзара байланысы.

Ұжымдағы психологиялық ахуалды ретке келтіру, біріншіден, еңбек әрекетін орындау кезінде шамадан тыс жүктеме ықтималдығын азайтуға көмектеседі. Екіншіден, ұжым ішіндегі күйзелістік жағдайларда эмоционалды тұрақтылықты сақтауға және қалыптасқан ахуалдарға реакцияны қауіпсіз басқаруға мүмкіндік береді. Үшіншіден, дағдарыс жағдайында

қызметкерлердің эмоционалды денсаулығы мен оңтайлы көзқарасын сақтайды. Нәтижесінде қызметкерлер кез келген жағдайда ұтымды ойлау және тиімді қарым-қатынас жасау қабілеттерін, адамгершілік сипаттарын жоғалтпайды.

Э. Штейннің көзқарасы бойынша, ұжымның мәдениеті – күрделі жүйе және ол үш деңгейде сипатталады. Ұжымдық мәдениетті сипаттаған әр деңгей күрделі, әрі өзара байланысқан жүйеден тұрады. Ол ұжымдық мәдениетті күрделі үш деңгейге бөледі: артефактар, ұжымның ұстанып отырған құндылықтары және базалық болжамдар мен принциптер.

Э. Штейн бойынша ұжымдық мәдениеттің көрінетін деңгейі – ол, артефактар болып табылады. Артефактар – бұл ұжымның сыртқы мәдени көрінісі болып табылады. Онда сырт көзге ұжымның қалай көрінетіндігі, бейтаныс тұлғалардың ол ұжым туралы ойларының қалыптасуымен, олардың сыртқы бейнесі, имиджіне, ұжымның өзін көрсете білуіне деген сыртқы көзқарасы болып табылады. Ұжымның мәдениетіне зерттеушілер ұжымның стратегиясын, құрылу міндетін, сондай-ақ ұжымның адамгершілік қатынастарын жатқызады. Ұжымның ұстанып отырған құндылықтары – бұл, ұжымның ең бай, әрі тамыры тереңде жатқан түпсаналық сезімдерін жатқызады. Мұнда тұлғалар өздерінің түпсаналарына қарай әрекет жасап, адамгершілік құндылықтарды ұстануы. Сондай-ақ, ішкі сезімдері мен ойларының ортақтығы, еңбек қызметін қабылдап, біріге отырып қызмет жасауын айтады (Штейн, 2002).

Демек, Э. Штейннің зерттеуіне сүйенсек, ұжымдық мәдениеттің құрылымына тұлғалардың біріге отырып қызмет жасауы негіз болады, және оны ұстап тұрушы негізіне адамгершілік-психологиялық ахуалын жатқызамыз. Ол, кез келген ұжымды бір мақсат пен мүддеге негіздейтін құрал, ол – ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалы. Ұжымдағы мәдениет қалай қалыптасса, қандай деңгейде еңбек етуі, ұжымның психологиялық ахуалына, іскерлік және тұлғалық дамуында әсері зор. Сондықтан, ұжымның психологиялық ахуалын дұрыс ұстануы арқылы, ұжымдағы қақтығыстар мен қиындықтардың алдын алуға болады.

Әрбір жеке тұлғаның тәрбиелік, психологиялық және әлеуметтік құндылықтарын ескере отырып, біріктіргенде ұжымның ұнамды еңбек қызметі қалыптасады. Осындай ұнамды еңбек қатынасы негізінде ұжымның психологиялық ахуалының деңгейін көрсетеді. Ұжымның мәдениетінің көрінісі, әрбір ұжымдағы тұлға-

лардың бірін-бірі қалай қабылдауы мен бағалауынан көрінеді. Демек, басқа тұлғаны қабылдай отырып, адамгершілік пен сыйластық қатынасын таныту арқылы ұжымдық мәдениетті қалыптастырамыз. Ұжымдағы еңбек қызметінің қалыптасуы, тұлғалардың адамгершілік қарым-қатынасының дұрыс орнауы, іскерлік және жеке қарым-қатынастардың ұйымдастырылуы, осының барлығы тікелей психологиялық ахуалдың дамуына әсер етеді.

Кеңестік психологияда ұжымның психологиялық ахуалының төрт негізгі тәсілі қалыптасқанын сипаттайды. Бірінші тәсіл туралы Л.П. Буева, Е.С. Кузьмин, Н.Н. Обозов, К.К. Платонов, А.К. Уледовтың пікірінше психологиялық ахуалды қоғамдық-психологиялық құбылыс деп таниды. Ұжымның психологиялық ахуалы, қоғамдық еңбек жағдайында көрініс тауып, адамдардың арасындағы өзара қарым-қатынас жасауы деп түсіндіреді. Ал, Е.С. Кузьмин бойынша ұжымдағы жиналған шағын топтағы адамдардың психологиялық жағдайларды түсіне біліп, мүшелері арасындағы қарым-қатынастарының жиынтығын құрайды (Кузьмин, 1979).

Екінші тәсіл бойынша, А.А. Русалинова мен А.Н. Лутошкиннің пікірінше, ұжымның психологиялық ахуалы олардың жалпы көңіл-күйлеріне байланысты. Демек, ұжымдағы жағымды қалыптасқан көңіл-күй оның психологиялық ахуалын ретке келтіреді деп санаған.

Үшінші тәсіл бойынша, В.М. Шепель, В.А. Покровский, Б.Д. Парыгин зерттеулері бойынша, ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы қарым-қатынас стиліне байланыстылығы анықталған.

Төртінші тәсіл бойынша, В.В. Косолапов, А.Н. Щербан, Л.Н. Коган ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалы топ мүшелерінің үйлесімдігімен, олардың адамгершілік бірлігімен, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді ұстануымен, сондай-ақ ұжымдық тұтастықты қалыптастыра білуімен сипаттайды.

Демек, қай тәсілді алып қарасақ та, ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалын қалыптастыруда өзіндік көзқарастары мен түсініктері бар. Бірінші тәсілге сүйенсек, тікелей қоғамдық еңбек қатынасы мен адамдар арасындағы қарым-қатынасқа тікелей байланысты. Екінші тәсілде, ұжымдағы адамдардың көңіл-күйлерімен тікелей байланысын ашып көрсеткен. Демек, ұжымдағы психологиялық ахуал сол топта жиналған адамдардың көңіл-күйлеріне тікелей қатысты. Сонымен қоса, үшінші тәсілде, сол ұжымның көңіл-күйіне әсер

ететін факторларға тікелей қатысты болатынын айтқан. Ал, төртінші тәсілді қарасақ, ол ұжым мүшелерінің үйлесімдігіне, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрді ұстануымен, ұжымның тұтастығымен қалыптасады.

Ұжымдағы ахуал әрбір тұлғаның әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, жасаған өзара қарым-қатынасынан қалыптасады. Сондай-ақ, Б.Д. Парыгин ұжымдағы адамгершілік-психологиялық ахуал тек тұлғаның ерекшеліктерімен ғана емес, сонымен қоса сол ұжымдағы тұлғалардың көңіл-күйлеріне әсер ететін күшті факторлармен байланысты екенін айтқан (Парыгин, 1999). Б.Д. Парыгин ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалының құрылымында адамның еңбекке деген қатынасы мен еңбек ұжымының өзара қарым-қатынас сияқты негізгі екі бөлімді көрсетті.

Ұжымның психологиялық ахуалы бұл өзара сыйластық қарым-қатынасы орнаған, сенімділік пен сыйластық сезімі бар, өзара жылулық пен адамгершілікті ұстанған адамдар тобы болып табылады. Ұжымның қолайсыз психологиялық ахуалы керісінше, ұжымдағы қатынастардың жоғары шиеленісі мен қақтығысын, сенімсіздікті, түсінбеушілікті, дұшпандық пен күдіктілікті, бір-біріне деген алауыздық сынды қарым-қатынастың болуымен сипаттайды.

Ұжымдағы әр тұлғаның ерекшелігін, әлеуметтік құндылықтарын ескере отырып, ұжымның мүшелері арасындағы адамгершілік, кәсіби қарым-қатынасы орнайды. Осы аталған құндылықтарды ескере отырып, ұжым бір мақсат пен мүддеге негізделі отырып дамиды. Осындай құндылықтар мен қатынастар ұжымдық этиканы ұстана отырып, ұжымның үйлесімді психологиялық ахуалын қалыптастырады. Ұжымның бірлескен қызметінің жетістігі көп жағдайда үйлесімді қарым-қатынас тәжірибесі мен қажырлы еңбегінде көрінеді. Олай болса бүгінгі таңда кәсіби тұлғаларға қойылған міндет әлемдік деңгейге сәйкес білім мен тәрбиені алу, бойында адамгершілік, рухани байлығы мен мәдениеті қалыптасқан тұлға болу, кәсіби деңгейде көріне алатын дәрежеге сай жұмыс істеуі. Сондай-ақ, ұжым мүшелерінің қарым-қатынас ерекшеліктері, бірлескен іс-әрекеттегі үйлесімдік, мақсаттың анықтылығы, ұжымдағы мінез-құлық ерекшеліктерінің көрінісі туралы зерттеу отандық әлеуметтік психология саласында Қ.Б. Жарықбаев, С.М. Жақыпов, С.Қ. Бердібаева, Х.Т. Шерьязданова, Н.Қ. Тоқсанбаева және т.б. еңбектерінде де кеңінен зерттелген.

Қ.Б. Жарықбаевтың пікірінше, кез келген адамның психологиялық ерекшеліктері, оның өмір сүретін ортасына қоғамдық тікелей әсер етуінен қалыптасып отырады. Ол жеке адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады (Жарықбаев, 1970). Сондықтан, ұжымды қалыптастыруда адамның жеке басының психологиясы мен бағытын көрсететін компоненттер әлеуметтік ортасы, білімі, кәсібі маңызды.

Жалпы ұжым мәселесін зерттеуде «психологиялық ахуал» терминін Н.С. Мансуров өз зерттеуінде кеңінен қолданған (Мансуров, 1966). В.М. Шепельдің пікірінше, психологиялық ахуалды ұжымның мүшелерімен эмоционалдық жақындық, мінез-құлықтарының ұқсастығы, қызығушылықтары мен ойларының бірдей болуынан туындайды (Шепель, 1986).

В.М. Шепель ұжымдық ахуалдың үш моделін ұсынады: әлеуметтік, адамгершілік, және психологиялық. Әлеуметтік ахуал оның түсінігінде, ұжымдағы жалпы ортақ мақсат пен еңбек қызметінің шарттарымен сипатталады. Ұжымдағы әлеуметтік ахуал: Тұлғаның ұжымға келген мақсаты қандай? Ұжымда неге қол жеткізгісі келеді?... сынды сұрақтарға жауап берген жағдайда ғана, тұлғаны еңбек ұжымына қосуға болады деп санайды. Бұл сұрақтарға жауап бере алған тұлғалардан құралған ұжым, өзінің міндеті мен ұжыммен жұмыс істеу шарттарын біледі деп санаған.

Адамгершілік ахуал ұжымдағы әрбір тұлғаның адамгершілік қасиетіне мән берген, адамгершілігі бар тұлғалардан құралған ұжым қашанда қолайлы болады деп санаған. Ұжымдағы адамгершілік ахуал тұлғалардың бірін-бірі түсінуіне және сыйластық қарым-қатынас орнатуына бағытталған. Ал, психологиялық ахуал ұжымдағы тұлғаларда кездесетін тұлғааралық, тұлғаішілік конфликтілерді болдырмауға бағытталған. Демек, психологиялық ахуалды ұстанған тұлғалардың қарым-қатынасы жақсы болғанда, ұжымдағы ахуал қолайлы болады. Осылайша, В.М. Шепель ұжымдық ахуалды ретке келтірудің үш моделін ұсынды. Осы аталған моделдерді ұстана отырып құрылған ұжымда адамгершілік-психологиялық ахуал үйлесімділігімен ерекшеленетінін сипаттаған. Бұл моделдерді орындау арқылы, ұжым қызметін жақсартуға, қақтығыстарды алдын алуға, адамгершілік қарым-қатынасты орнатуға болады.

С.С. Паповян ұжымдық ахуалды сақтаудың төрт перспективалық нұсқасын ұсынған:

1. Құрылымдық – бұл ұжымның құрылғанында қабылданған қағидаларды ұжымдағы әрбір тұлғаның ұстануы. Бұл қағидалар жалпы ұжымдағы қызметкерлердің этикалық қатынастарына негізделген.

2. Перцептивті – ұжымның психологиялық көрінісі болып табылады. Бұл тұлғалардың бірін-бірі өзара сыйлауы мен түсінуіне негізделген.

3. Интерактивті – ұжымның өзара әрекеттесуі. Еңбек қызметін дамытуда, шығармашылық ізденістерді біріге отырып орындауы. Бұл ұжымның қарым-қатынасын жақсартуға бағытталады.

4. Мәдениетті – ұжымның адамгершілік ахуалын ұстануымен байланысты. Ұжымдағы әрбір тұлға кей жағдайда туындаған қиындықтарда ымыраға келіп, бірін-бірі түсінуіне негізделеді (Паповян, 1978).

Демек, осы аталған перспективалық нұсқалар ұжымдағы психологиялық ахуалдың қалыптасуына белгілі бір үлесін қосады. Осы нұсқаларды орындау арқылы ұжымда ұйымдастырушылық мәдениет пен қолайлы адамгершілік-психологиялық ахуал қалыптасады. Ұжымның адамгершілік-психологиялық қалыптасуына сыртқы жағдайлар емес, ұжымның ішкі ортасы, ұжымның бағыты мен ұйымшылдығы әсер етеді.

Еліміз тәуелсіздігінің іргесін бекітіп, өркениетті өрісін кеңейте түсу үшін бізге еліміздің ертеңі үшін еңбек ететін жан-жақты дамыған тұлғалар керек. Ал бұл мақсатқа жету үшін ең алдымен адамгершілік өлшемдерін егжей-тегжейлі білетін, адамгершілік асыл қасиеттермен тәрбиені бойында жиған ұрпақты тәрбиелеу басты мақсат. Дегенмен арамызда пендешіліктен аса алмай, өзінің азаматтық ар-намысын, ожданын дүниенің алдамшы қызығына айырбастап алып жүргендерді кездестіріп жатамыз. Міне, осы көңілге кірбің ұялататын жайт кез келген ортада болып отырады, сондықтан өскелең болашақ ұрпаққа адамгершілік, имандылық, саналылық қасиеттерін сіңіру міндетін алға қояды.

Ұжымдағы психологиялық ахуалын ретке келтірмес бұрын, біз бірінші кезекте жеке тұлғаға, соның ішінде оның тәрбиесі мен адамгершілік қасиетіне тоқталамыз. Ұжым тұлғалардың бірлескен жиынтығынан құралатыны және бірлескен танымдық-диалогтық іс-әрекеттегі қарым-қатынасының нәтижесі туралы С.М. Жақыпов, С.Қ. Бердібаева, Н.Қ. Тоқсанбаеваның зерттеулерінде сипатталған.

Ұжымдық бағыт – топтың мақсатына басым-

дық беру (көбінесе бұл отбасы немесе жұмыс тобын қамтиды) және біреудің жеке тұлғасын соған сәйкес анықтау, ал ұйымшылдық – «Біз» сезімі, топ мүшелерінің арасындағы бауырмалдық секілді жақын қарым-қатынас (Майерс, Туенж, 2018)

Әрбір жеке тұлғаға қойылатын басты талап – асыл да ізгі адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірген, тәрбиелі елін көркейтіп, биікке шығаратын азамат болу. Өйткені әрбір тұлға – өзінің адамгершілігімен, қайырымдылығымен, адалдығымен және әділеттігімен ардақты. Халқымыз бен ата-бабамыз қашанда тәрбиеге аса үлкен мән беріп, қайырымды, ізгі жанды «адамгершілігі мол тұлға» деп дәріптеген. Адамгершілік – әрбір тұлғаның рухани арқауы, баға жетпес бойына дарыған қазынасы.

Халқымыздың мәдениетінде адамгершіліктің әр түрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады. Тәрбие мен адамгершілік көзге: адамды қастерлеу, сыйлау, сену, ар-ұятты сақтау, имандылық пен рахымдылық, ізеттілік пен кішіпейілділік, әділдік, қанағатшылдық, секілді қасиеттермен көрінеді.

Хакім Абай атамыздың отыз екінші қара сөзінде осы бір асыл қасиет адамгершіліктің мәні жатыр. Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын! – деп айтқан (Абай, 2016).

Демек, әрбір жеке тұлға адамгершілігі мол, ақылды мінез иесі болуы керек. Осындай тұлғалардан құралған ұжым қашанда өзінің көрегендігімен, сыйластығы орнаған ортада еңбек етеді. Әрбір тұлғаның мінез көркемдігі, сыйластығы қашанда асыл қасиет болып қала береді. Осындай көркем мінезді тұлғалардан құралған ұжымның еңбегі қашанда жоғары болып, тұлғааралық қарым-қатынастары жағымды болмақ.

Ұжым жалпыға ортақ мақсаты мен міндеті бар тұлғалардың жиынтығы. Ұжымдағы адамгершілік-психологиялық ахуал тұлғаралық қатынас негізінде құралып, өзінің кәсіби білімінің ортақтығымен, бірлігімен көрінеді. Э. Аронсон пікірінше, адамдардың басқа жандардың сенімі-

не және жүріс-тұрысына тигізетін ықпалы әлеуметтік әсер болып табылады (Аронсон, 2018). Автор ұжымдағы психологиялық ахуалдың басқаларға ықпалы туралы сипаттама берген.

«Біздің тәрбиеміздің міндеті ұжымшылдыққа тәрбиелеу болып табылады» – деген А.С. Макаренко. Оның пікірінше, ұжым дегеніміз тұлғалардың жай ғана жиынтығы, немесе кездейсоқ топтасуы емес, ол жалпы мақсатқа жетуді алға міндет етіп қойған, қоғамға пайда тигізуге ұмтылушылардың жиынтығы (Макаренко, 2016).

Ұжым болған жерде түрлі еңбек іс-әрекетінде қиындықтар туындап, тұлғааралық конфликтілер орын алады. Осындай конфликтілер мен қиындықтардан ұжымның ауызбіршілігіне нұқсан келіп, ұжымдағы психологиялық ахуалдың теріс болуына әкеліп соқтырады. Демек, ұжым жәй ғана тұлғалардың жиынтығы емес. Ұжым ол белгілі мақсатқа жетуге ұмтылған, ойы мен мінез-құлық үйлесімдігі орнаған тұлғалар. Кез келген ұжымның мақсаты айқын болса, ұжымдағы тұлғалар үйлесімді бір-бірін түсіне отырып, сыйласа, онда ұжымның психологиялық ахуалы оң болады.

Ұжымдағы қақтығыстар мен қиындықтарды бірнеше қоғамдық ғылымдар зерттейді. Әлеуметтік ғылымдар саласында «ұжым» ұғымы ең бір маңызды категория болып есептеледі. Әлеуметтік психология мен басқару психологиясы тұлғалардың әлеуметтік ортада қалыптасуын, өзара қарым-қатынас құру барысы мен еңбек қызметін анықтайды.

Ең алғашқылардың бірі болып, осы адамгершілік қасиетін, ұжым мәселесін зерттеген ғалым Аристотель. Ол өзінің «Үлкен этика» атты еңбегінде адамгершіліктің табиғатын ашып, оның саясатпен, тұлғалармен, қоғамдық игілік туралы ілімдермен байланысын атап көрсетті. Адамгершіліктің тұлғаны тәрбиелеуде рөлі ерекше маңызды. Бұл жайлы Аристотельдің еңбегінен байқауымызға болады. Қоғамның дамуында адамгершіліктің алатын орны ерекше. Қоғам бұл тұлғалардың бірігуі, қарым-қатынасы (Аристотель, 2020). Демек, адамгершілік қашанда тұлғаның ажырамас бөлігі, қарым-қатынас жасау мәдениеті болып табылады.

Тұлғалардың бірігіп қызмет етуі ұжымның қалыптасуына әкелді. Ұжымдық еңбек, бірлесіп қызмет етуі келісілген ортақ мінез-құлықты талап етті. Ұжымдық тәртіп пен психологиялық ахуал кәсіби этикалық нормалардың көмегімен орнады. Дегенмен, кәсіби этикалық норма салт-дәстүрлер негізінде туындап, қалыптасты.

Тұлғалардың ұжымдық психологиялық жағдайларға негізделген мінез-құлық нормаларын сақтап, ретке келтіруі: адамгершілік қасиеттерінің сақталуымен, салт-дәстүр жоралғыларын білуімен, сыни көзқарас пен қақтығыстан дұрыс шыға алуынан көрінеді. Сондықтан да, әрбір тұлғаның адамгершілігі ұжымның ішкі психологиялық ахуалын реттеушісі болып табылады.

Ұжымның психологиялық ахуалы өз алдына тұлғааралық қарым-қатынастың тұрақтылығымен, ортақ ойлары мен оң көзқарасты көңіл-күйлерінен көрінеді және ұжымдық мәдениет негізі. Оның ерекшелігі, ол өзінің бойында ұжымға сай: кәсіби еңбек қызметіне деген қатынасты, еңбек ұжымындағы өзара қатынастарды, тұлғалар арасындағы ресми және бейресми көшбасшылық қатынастарды, сондай-ақ тұлғалардың сол ортада қалай сезінуі сынды фактілерді біріктіреді. Жалпы ұжымның психологиялық ахуалының қандай деңгейде болуы, еңбек ұжымына әсер етуі мүмкін. Егер ұжымдағы өзара қарым-қатынас дұрыс ретке келтірілген болса, еңбек етуге ынталандырып, қажырлық пен сенімділікті ұялатуы мүмкін немесе ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал бұрыс болған жағдайда, ұжымның қақтығыстарға ұшырауына, еңбек қызметінің нашарлауына, адамгершілік қасиеттердің жоғалуына әкеліп соқтырады. Бұл жағдайлардың болуы немесе болмауы ұжымның дұрыс ұйымдастырылып, түрлі жағымды немесе жағымсыз жағдайларды уақытында ретке келтіріп отыруында іске асады. Осылайша, ұжымдағы психологиялық ахуалы оң немесе теріс көрініске ие болуы мүмкін.

Нәтижелері және талқылама

Қазіргі таңда ұжым мүшелерінің бойында адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру негізінде психологиялық ахуалды ретке келтіру және сақтау өте өзекті мәселе болып отыр. Заманауи ұйымдар мен әлеуметтік психология, басқару психологиясы, еңбек психологиясы салаларды және басшылар мен кадрлық бөлімдердің, кәсіби саладағы психологтардың басты назарына айналып отыр.

Әлеуметтік және психологиялық зерттеулер еңбек ұжымының психологиялық ахуалының ретке келтіруге негіз болатын түрткілерді атап көрсетті:

- өз жұмысына деген жауапкершілікпен қарау;
- адамгершілік қасиетінің тұлға бойында болуы;
- еңбек қызметіне деген қызығушылық;

- еңбектің әлеуметтік маңызын түсіне білу;
- психологиялық ахуал туралы түсінікті қалыптастыру.

Жүргізілген зерттеулер, ұжымның қолайлы психологиялық ахуалын қалыптастырып, ретке келтіруіне мүмкіндік беретін түрткілерді атап көрсетеді.

И.В. Егошин, Е.В. Зарубина бойынша ұжымдағы қолайлы психологиялық ахуалға мыналарды жатқызады:

1) еңбек ұжымының өзара ынтымақтастығы мен сыйластығының жоғары болуы, еңбек өнімділігін дамытып отыруы;

2) ұжымның мүшелерінің арасындағы тұлғааралық қатынастардың оң болып, достық және сыйластық қатынастың болуымен, сыни көзқарасты дұрыс қабылдауы;

3) басшы тарапынан ұжым мүшелеріне деген қатынасында қысымның болмауымен, тәрбиелеу мақсатында өз тәжірибесімен бөлісе отырып, ұжымға ықпал етуі;

4) басшының ұжымға орнымен ескертулерді жасап, ұжымдағы тұлғалардың адамгершілік қасиеттеріне қысымның болмауы;

5) ұжымның өзара психологиялық ахуалды дұрыс ұстанып, ортақ жаңашылдыққа ұмтылуы (Егошин, 2015).

Әрине, ұжымдағы психологиялық ахуалдың дұрыс орнауы әр ұжым мүшесіндегі қызметкерлердің ерік-жігері мен ынтымақна байланысты. Дегенмен, ең бірінші кезекте ұжымдағы жағымды психологиялық ахуалдың қалыптасуында жетекші рөлді басшы алады. Ұжымды басқарып отырған басшының мінез-құлқы, басқару стилі, оның бойындағы адамгершілік қасиеті, білімі дәрежесі мен мол тәжірибесінің болуы, ең бастысы ұжымдағы кәсіби қарым-қатынасының қолайлы немесе қолайсыз қалыптасуына әсер етеді.

Ең маңыздысы, басшының ұжым қызметкерлеріне қарым-қатынасы мен басқару стилін қалай ұстанатындығына байланысты. Басшының ұжымға қарым-қатынасы объективті, айыптау және қорғаныстық типтеріне бөлінеді (Егошин, Зарубина, 2015). Объективті қарым-қатынас типінде, басшы ұжымдағы қарым-қатынастың маңызды аспектілеріне баса назар аударады. Өзінің сол ұжымда алып отырған рөліне қарай қызмет етуге тырысып, сондай-ақ қызметкерлердің де ұжымдағы рөліне сыйластықпен қарайды.

Айыптау қарым-қатынас типінде, басшы өзінің жеке принциптеріне негізделе отырып ұжымдағы қарым-қатынасты ұйымдастырады.

Бұл жағдайда басшы жауапкершіліктен жалтарып, қол астындағы ұжымның адамгершілік қасиеттеріне сөз келтіріп, кемшіліктері мен айыптауларды жаудырады. Осындай басшының басқару стилі ұжымның психологиялық ахуалдың нашарлауына әкеліп соқтыратыны сөзсіз.

Қорғаныстық қарым-қатынас типінде, басшы ұжымдағы қиындықтарға байланысты барлық кінәні өз мойнына алып, ұжым мүшелерін жауапкершіліктен толықтай босатады. Осындай қарым-қатынас типінде екі жағы болуы мүмкін:

- басшының өз қателігін мойындауы арқылы, ұжымдағы психологиялық ахуалды жақсартса;

- екінші жағынан, ұжым алдындағы өзінің беделін жоғалтуына, бейресми қарым-қатынастың орнауына ықпал етуі мүмкін.

Авторитарлы басқару стилі ұжымға кейде кері ықпал етеді. Қашанда, басшы ұжымға деген қарым-қатынасында эмоционалды күйін басқаруы маңызды. Себебі ұжыммен орнаған жағымды эмоционалды қарым-қатынас еңбек қызметінің табыстылығын арттыруға өз үлесін қосады. Басшы да, ұжым қызметкерлері де ең бірінші кезекте, адамгершілік, адамшылдық, жылы шырай мен қамқорлық сынды сезімдерін көрсете білуі қашанда ұжымдағы қарым-қатынасқа оң ықпалын тигізеді. Демек, басшы кемеңгі желкені секілді, қайда бұрса кеме солай жүзеді. Ұжымның кәсібилігін дамытуда оның еңбек өнімділігін арттыру, бәсекеге қабілетті бағытын арттыру қызметкерлердің ауызбіршілігін қалыптастырса, ұжым қолайлы өзара сыйластық пен татулықта табысқа жетеді.

Ұжымның тұрақты қарым-қатынасы мен бірлескен іс-әрекеті, әлеуметтік-психологиялық қатынасы – ұжым мәдениетінің ажырамас бөлігі. Ұжымның психологиялық ахуалының көрінісі ұжым мүшелерінің адамгершілік қасиетінің болуымен, бірлескен еңбек іс-әрекетінде, тұлғалардың көңіл-күйі мен пікірлерінің сәйкес келуінен көрінеді. Ұжымның әрбір мүшесі жеке тұлға болып табылады. Әрбір жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі, адамгершілік қасиеті, білім мен білік дағдылары, өзіндік көзқарастары бар. Осындай тұлғалық ерекшеліктерді біріктіре отырып ұжым құралып, қызмет етеді. Бұл еңбек қызметін арттырып, тұлғаның психологиялық ерекшелігінің дамуына, тұлға болып қалыптасуына, өзін-өзі толықтай жетілдіруіне ықпал етеді (Тоқсанбаева, 2016).

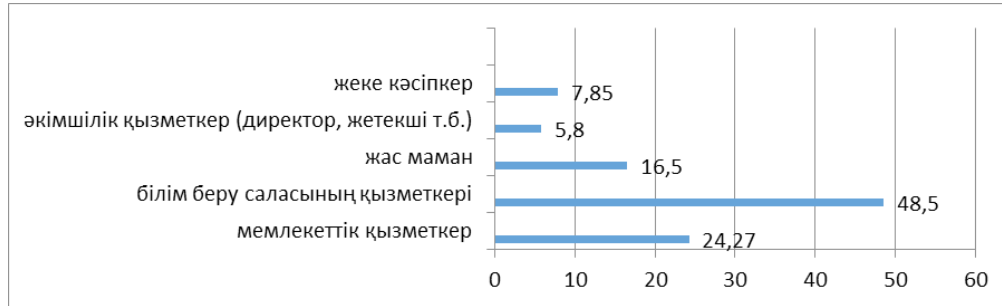
Біз кәсіби іс-әрекеттегі қызметкерлердің өзі еңбек ететін ұжымының психологиялық ахуалын анықтау, ұжымның үйлесімділігі үшін адамда қандай құндылықтардың болуының

маңыздылығын тексеру мақсатында арнайы зерттеу жүргіздік.

Сауалнама жалпы 6 сұрақтан тұрады. Сұрақтың ерекшелігіне байланысты жауаптары да сәйкесінше топтастырылған. Сауалнамаға 103 респондент (әр түрлі сала мамандары)

қатысты. Сауалнаманың алғашқы тапсырмасы бойынша респонденттер өздерінің қызмет ететін мекемелері туралы мәлімет берді. Төмендегі 1-суретте көрсетілгендей респонденттердің басым көпшілігі (48,5%) білім беру саласының қызметкерлері.

1-сурет – Сауалнамаға қатысқан респонденттердің еңбек саласы

Сауалнаманың екінші сұрағы «Сіз өзіңіздің ұжымыңыздың психологиялық ахуалына қанағаттанасыз ба?» – деген сұраққа 72 респондент «иә» (60,1%), «жоқ» деген жауапты 29 респондент (28,1%), ал қалған 12-сі «білмеймін» (11,6%) деп жауап берді.

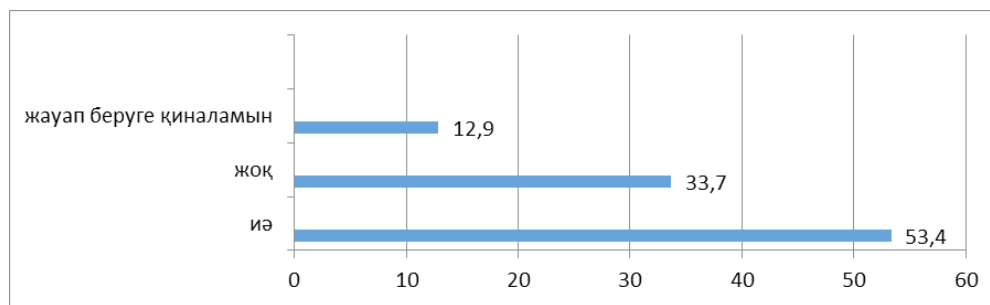
Үшінші «Сіздің ұжымдағы әріптестеріңіз (серіктесіңіз) туралы сипаттама» сұрағына төмендегі түсініктердің бірін таңдау арқылы өзінің пікірін білдіреді:

- ұжымда өте белсенді әріптестер бар – 36,8%
- ешкіммен араласпайтын әріптестер бар – 4,8%
- ұжымды толық танымаймын – 9,7%

- біздің ұжым ұйымшыл – 35,9%
- біздің ұжым ұйымшыл емес – 13,6%

Сауалнамаға қатысқан 10 респондент (9,7%) ұжымын толық танымайтыны, ал 13 респондент (13,6%) өзінің ұжымының ұйымшыл емес екенін көрсетті.

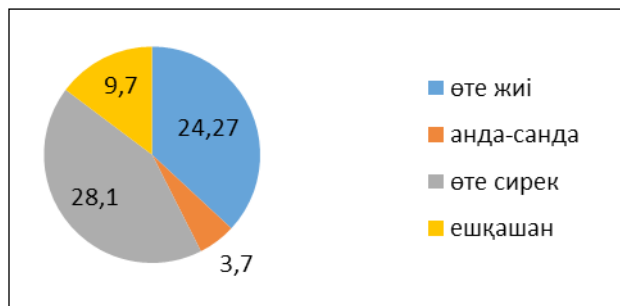
Төртінші, «Сіз жұмыс жасайтын ұжым мүшелерінде адамгершілік құндылықтар сақталған ба?» – сияқты сұрақтарға сауалнамаға қатысушылар «иә», «жоқ» немесе «жауап беруге қиналамын» деген жауаптар бойынша өз таңдауларын жасады. Осы сұрақтарға берілген респонденттердің жауабы төмендегі 2-суретте сипатталды.

2-сурет – Ұжымда қалыптасқан адамгершілік құндылықтар

Респонденттердің пікірінше, ұжымда конфликтілі жағдайлардың де жиі орын алатыны бесінші сұрақтың көрсеткіштерінен анықталды.

Респонденттер «Сіздің ұжымда конфликтілі жағдайлар орын алады ма?» – деген сұрақтың көрсеткіштері төмендегі 3-суретте сипатталды.

3-сурет – Ұжымдағы конфликтілі жағдайға бейімділігі

Сонымен қатар, «Сіз жұмыс жасайтын ұжымда психологиялық ахуалды ретке келтіру үшін адамда қандай қасиеттерді қалыптастыру маңызды?» – деген сауалнаманың алтыншы сұрағына қатысушылар төменде берілген нұсқаларды таңдады және соңында өздерінің қосымша ұсыныстары туралы мәлімет береді. Қатысушылар бірнеше нұсқаны таңдау мүмкіндігі бар. Олар:

- рухани сауаттылық – 14,5%
- мансап – 21,3%
- салауатты өмір салты – 33,9%
- стресске беріктілік – 28,1%
- сыйластық – 43,6%
- қаталдық – 21,3%
- әділдік – 60,1%
- мансап құмарлық – 8,7%
- корпоративтік (ұжымдық) мәдениет – 42,7%
- адамгершілік – 72,8%
- қатысушылардың қосымша пікірлері: сөзге беріктік, жоғары айлық, басшының басқару мәдениеті.

Демек, біз ұжымда психологиялық ахуалды ретке келтірудің бірден бір жолы тікелей ұжым мүшелерімен байланысты екенін анықтадық. Ұжым мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, корпоративтік мәдениеті, олардың бойындағы адамгершілік қасиеті, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты ұстануы, қарым-қатынас барысында өзара сыйластық пен түсіністікке негізделеді. Сондай-ақ, сол ұжымды басқарып отырған басшының ұжымды басқару стилі, қызметкерлеріне деген қарым-қатынасы мен түсіністігі аса маңызды. Басшының мінез-құлқы, басқару стилі ұжымдағы психологиялық ахуалдың қолайлы немесе қолайсыз болып қалыптасуының бастапқы нүктесі болып табылады.

Ұжымдағы жағымды психологиялық ахуал ұжымның еңбек қызметіндегі белсенділігін арттыруға, тұлғалар арасындағы қарым-қаты-

настың оң болуына мүмкіндік береді, сондай-ақ ұжымның ішкі әлеміне ықпал етіп, тұлғалық қарым-қатынаста, еңбек қызметінде сыйластық пен жауапкершілікті, дамуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл ұжым мүшелерінің тұрақты адамгершілік, психологиялық қарым-қатынасы, бір-біріне, еңбек қызметіне, әлеуметтік және жеке тұлғалық құндылықтары мен бағдарлары негізінде жалпы ұйымшылдық қарым-қатынасының көрінісі.

Адамгершілік – бұл әрбір тұлғаның бойындағы тәрбиелік құндылық, өзгелер алдындағы жауапкершілік, құрметпен түсінісу, кәсіби этикаға сәйкес өзінің іс-әрекеттері мен мінез-құлқын қадағалау және түзету.

Қорытынды

Ұжымдағы психологиялық ахуал оның әрбір мүшелерінің адамгершілік қатынасы мен психологиялық жағдайына сәйкес өзгеруі мүмкін. Әрбір тұлға ұжымды қалыптастырудың бір бөлігі болып табылады және ондағы адамгершілік-психологиялық ахуалға тікелей әсер етеді. Ұжымдағы психологиялық ахуалдың дамуы басшы мен оның қол астындағы ұжым қызметкерлері арасындағы алтын көпір. Осындай, ұжымдағы алтын көпірді сақтап, жақсартуда адамгершілік құндылықтарды бірінші орында ұстанып, психологиялық ахуалды ретке келтіріп отырудың бүгінгі күнде маңызы зор.

Ұжымда психологиялық ахуалды ретке келтірудің әдіснамалық және теориялық негіздері бірлескен ойлау іс-әрекетіндегі мақсат құрылым процесіндегі субъектілердің қарым-қатынасы барысында қалыптасатын мағыналық құрылымдардың жалпы қорының ықпалының әсері туралы С.М. Жақыповтың, қарым-қатынас үдерісінде мінез-құлықтың қалыптасуы туралы Қ.Б.Жарықбаевтың, Н.Қ.Тоқсанбаеваның қарым-қатынас бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретіндегі тұжырымдамасы. Сонымен қатар, В.М. Шепельдің ұжымдық ахуалды ретке келтірудің арнайы жүйелі моделінің болуы, С.С. Паповяның ұсынған ұжымдық ахуалды сақтаудың төрт перспективалық нұсқасы, И.В. Егошин мен Е.В. Зарубинаның басшының ұжыммен қарым-қатынас типтері, ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалының диагностикасы мен оны реттеу әдістері, социумның дамуында қоғамдық көңіл-күйінің рөлі, динамикасы және мәні туралы Б.Д. Парыгиннің тұжырымдамасы, Э. Штейннің ұжымдық мәдениет пен көшбасшылықты топтық қарым-

қатынастың феномені ретінде қарастырған еңбектері, С.С. Паповян ұсынған ұжымдық ұйымдастырушылық ахуал және т.б. зерттеулері.

Ұжымның психологиялық ахуалын ретке келтіруде адамгершілікті қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негіздері, ұжымдағы басшы мен ұжым мүшелерінің бір-біріне өзара ықпалы, ұжымдағы психологиялық ахуалдың төмендеу себептері мен факторлары туралы отандық және шетел ғалымдарының зерттеулеріне теориялық талдау жасалды. Бұл ұжымдағы психологиялық ахуал дұрыс орнамаған жағдайда еңбек қызметінің нашарлауына әкелуі мүмкін. Сондықтан, қазіргі таңда ұжым мүшелерінің арасындағы адамгершілік қарым-қатынас, ұжымдағы салауатты өмір салтын ұстану, ізгілік, үйлесімді мінез-құлық пен сыйластық орнаған қарым-қатынас қалыптастыру барынша басты назарда.

Бүгінгі күні ұжымның тек еңбек қызметіне ғана емес, сондай-ақ ондағы тұлғалардың адамгершілік-психологиялық ахуалының жағдайына, ұжымда туындауы мүмкін болған қиындықтарды ретке келтірудің жолдары жан-жақты қарастырылуда. Бұл ұжымның мүшелерімен орнаған қарым-қатынас, өзара түсіністік, бір-біріне деген сыйластық пен жауапкершілік сынды қарым-қатынастарының жиынтығы. Ұжымның адамгершілік-психологиялық ахуалының ретке келуі тек адамгершілік-психологиялық ерекшеліктеріне ғана емес, сонымен қоса, қаншалықты өз қызметіне, еңбек ұжымына қанағаттануы, басқарушы тұлғалардың комму-

никативті басқару мәдениеті мен менеджерлік құзыреттілігіне де байланысты.

Сонымен қатар, адамгершілік – ұжымның психологиялық ахуалын ретке келтіру негізгі ықпал ететін факторы ретінде:

1. Бір жағынан, ұжымның психологиялық ахуалы адамдардың бірлескен іс-әрекетінің нәтижесі мен қарым-қатынас ерекшеліктеріне қоса әсер етеді, анықтайды, оның құрылымын өз мазмұнымен талдайды, ұжымның қалыптасуының өзіндік жүйесі, үйлесімділігі, яғни ұжымға қалай әсер ететіні, ұжымда психологиялық ахуалды ретке келтіру процесінің сапасында сипатталады;

2. Екінші деңгейде, ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы бірлескен іс-әрекеттің құрылуымен сипатталады, адамдар қарым-қатынасының барлық маңызды белгілерінің жиынтығымен қарастырылады;

3. Үшіншіден, ұжымның психологиялық ахуалы адамдардың кәсіби біліктілігін бағалау, адамдармен сыйласа алу, тілтабысқыштық деңгейі, мінез-құлық ерекшеліктері, басшының басқару стилі, басшы мен қызметкерлердің өзара қарым-қатынасы жүйесінде анықталады.

Ұжымның психологиялық ахуалын ретке келтіру, әрбір тұлғаның біліміне, адамгершілік қасиетіне, тұлғааралық қатынастарда өзара түсіністігіне, сонымен қоса бірлескен іс-әрекеттегі қабілеттері мен ойларының ортақ болуына, ұжымдағы алауыздық пен конфликтілі жағдайларды алдын алуға көмектеседі.

Әдебиеттер

- Абай. Книга слов (Слова назидания). – Алматы: Атамұра, 2016. – 200 б.
- Аронсон Э. Көпке ұмтылған жалғыз. Әлеуметтік психологияға кіріспе / ауд. Д.Д. Дүйсенбеков, М.К. Жолдасова, Э.К. Калымбетова [ж.т.б.] // Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. – Алматы, 2018.
- Аристотель. Большая этика. – М.: АСТ, 2020.
- Ахтаева Н.С., Әбдіғапарова А.І., Бекбаева З.Н. Әлеуметтік психология. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 243 б.
- Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. – 2 изд. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 308 с.
- Егошин И.В., Зарубина Е.В. О структуре морали // Наука, образование, общество: проблемы и перспективы развития. Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции, Тамбов. – 2015. – С. 62-63.
- Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы: Мектеп, 1970. – 323 б.
- Кузьмин Е.С. Основы социальной психологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 173 с.
- Майерс Д.Г., Туенж Ж.М. Әлеуметтік психология / ауд. Г.Қ. Айқынбаева, А.М. Айтышева, Б.Ш. Байжұманова [ж.т.б.] // Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. – Алматы, 2018. – 684 б.
- Мансуров Н.С. Актуальные проблемы общественной психологии. – М., 1968. – 275 с.
- Макаренко А.С. Педагогическая поэма. – М.: АСТ, 2016. – 179 с.
- Парыгин Б.Д. Социальная психология. – СПб.: ИГУП, 1999. – 317 с.
- Парыгин Б. Д. Социальная психология. Истоки и перспективы / Б.Д. Парыгин. – СПб: ГУП, 2010. – 533 стр.
- Паповян С.С. Исследования «организационного климата» в американской психологии // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С. 163-170.

Тоқсанбаева Н.К. Қарым-қатынас бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 326 б.

Шепель В.М. Психология управления. – М.: Экономика, 1984. – 248 с.

Штейн Э. Организационная культура и лидерство / Пер. с англ., под ред. В.А. Спивака. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.

References

Abay. (2016) Knigaslov. Slovanazidaniya [The Book of Words]. Almaty: Atamura, 200 p.

Aronson E. (2018) Vvedeniye v psychology [The Social animal], trans. / Novoye gumanitarnoe obrazovaniye [Modernization of Kazakhstan's identity]. 100 novykh uchebnikov [New Humanitarian 100 knowledge] New Textbooks In The Kazakh Language – Almaty, 2012 p.

Aristotle. (2020) Bolshayae tica [Great ethics]. Moscow: AST, 196 p.

Akhtaeva N.S, Abdigapparova A.I, Bekbaeva Z.N. (2007) Aleumettik psychologia [Social psychology] A.: Qazaq universitety, 243 p.

Dzhakupov S.M. (2009) Psychologicheskaya structura processa obucheniya [The psychological structure of the learning process]. Almaty: Kazakh University, 308 p.

Egoshin I.V., Zarubina E.V. (2015) O structure morally [On the structure of morality]. Science, education, society: problems and development prospects. Collection of scientific papers based on the materials of the International Scientific and Practical Conference. Tambov, pp. 62-63 pp.

Zharykbaev K.B. (1970) Psychologia [Psychology]. Almaty: Mektep, 323 p.

Kuzmin E.S. (1967) Osnovy socialnoy psychology [Foundations of Social Psychology]. L.: Publishing house Leningrad. unthat, 173 p.

Myers D.G., Twenge J.M. (2018) Aleumettik psychology [Social psychology] trans. / Ruhani jangyru. Zhana gumanytarlyq bilim. [Modernization of Kazakhstan's identity. New Humanitarian Knowledge. 100 New Textbooks In The Kazakh Language]. Almaty, 684 p.

Mansurov N.S. (1968) Aktualnye problem obshestvennoi psychology [Actual problems of social psychology]. – М, 275 p.

Makarenko A.S. (2016) Pedagogicheskaya poema [Pedagogical poem]. Moscow: AST, 179.

Parygin B.D. (1999) Socialnaya psychology [Social psychology]. SPb: GUP, 317 p.

Parygin B.D. (2010) Socialnaya psychology [Social psychology]. Origins and prospects SPb: GUP, 317 p.

Papovyan S.S. (1978) Issledovaniya «organizacionnogo climate» v americansoi psychology [Studies of the “organizational climate” in American psychology]. Questions of psychology, no 2, pp.163-170.

Toqsanbaeva N.K. (2016) Qarym-qatynas birleskenis-areketty zhuielendiru factory retinde: monografya [Communicationis a jointactionas a factorof systematization]. Almaty: Kazakh University, 326 p.

Shepel V.M. (1986) Psychologia upravleniya [Psychology of management]. М., 248 p.

Stein E. (2002) Organizacionnaya cultura I liderstvo [Organizational culture and leadership] / trans. from english ed. V.A. Spivak. SPb: Piter, 336 p.

Б.Р. Кадыров¹, К.Б. Кадыров^{2*}

¹Филиал Московского государственного университета
имени М.В. Ломоносова в г. Ташкенте, Узбекистан, г. Ташкент
²Институт изучения проблем молодежи и подготовки перспективных кадров
при Агентстве по делам молодежи Республики Узбекистан, г. Ташкент
*e-mail: kkamol@rambler.ru

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПРОФИЛЬ АСИММЕТРИИ И ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

В данной статье исследуется взаимосвязь индивидуальной асимметрии и типологических особенностей личности в юношеском возрасте, а также разрабатываются рекомендации по повышению эффективности учебной деятельности в юношеском возрасте. Исследование, в котором приняли участие в общей сложности 912 молодых людей, проводилось в три этапа. На первом этапе исследования приняли участие 357 учащихся академических лицеев (74 девушки и 283 юноши). Во второй этап исследования были вовлечены 244 учащихся профессиональных колледжей (в том числе, 218 девушек и 26 юношей) и 80 военнослужащих срочной военной службы. На третьем этапе исследования участвовал 231 студент (138 девушки и 92 юноши). Взаимосвязи, выявленные между индивидуальным профилем асимметрии и типологическими особенностями личности (когнитивный стиль и стиль деятельности, которые выражаются в прагматичности, рефлексивности, теоретическом и практическом стиле мышления, в особенностях вербального и невербального мышления, ведущей сигнальной системе, эмоциональности, образной памяти, воле, аналитических способностях, саморегуляции и др.), дали возможность сформулировать научно-обоснованные выводы о тесной связи индивидуального профиля асимметрии и типологических особенностей личности. Например, если функциональная проба “Сплетение пальцев рук” в основном связана с таким свойством личности, как легкость перехода от размышления к практическим действиям (прагматичность), то “Прицеливание” и “Аплодисменты” оказывают значительное влияние на проявление первой и второй сигнальных систем у личности. Функциональная проба “Поза Наполеона” служит важным фактором в формировании качества экстраверсии-интроверсии личности.

Ключевые слова: индивидуальный профиль асимметрии, типологические особенности личности, юношеский возраст, когнитивный стиль, учебная деятельность.

B.R. Kadyrov¹, K.B. Kadyrov^{1*}

¹Branch of Lomonosov Moscow State University in Tashkent, Uzbekistan, Tashkent
²Institute for the Study of Youth Problems and Training of Perspective Personnel under the Agency
for Youth Affairs of the Republic of Uzbekistan, Tashkent
*e-mail: kkamol@rambler.ru

Individual asymmetry profile and typological personality

This article examines the relationship between individual asymmetry and typological personality traits in adolescence, and also develops recommendations for improving the effectiveness of educational activities in adolescence. The study, which involved a total of 912 young people, was carried out in three stages. At the first stage of the study, 357 students of academic lyceums (74 girls and 283 boys) took part. The second stage of the study involved 244 students of vocational colleges (including 218 girls and 26 boys) and 80 conscripts. The third stage of the study involved 231 students (138 girls and 92 boys). The relationships identified between the individual profile of asymmetry and typological personality traits (cognitive style and style of activity, which are expressed in pragmatism, reflexivity, theoretical and practical style of thinking, in the features of verbal and non-verbal thinking, the leading signaling system, emotionality, figurative memory, volition, analytical abilities, self-regulation, etc.) made it possible to formulate scientifically grounded conclusions about the close relationship between the individual profile of asymmetry and typological personality traits. For example, if the functional test “Plexus of fingers” is mainly associated with such a personality trait as the ease of transition from thinking to practical action (pragmatism), then “Aiming” and “Applause” have a significant impact on the manifestation of the first and second signaling systems in personality. The functional test “Pose of Napoleon” serves as an important factor in the formation of the quality of extraversion-introversion of a person.

Key words: individual profile of asymmetry, typological personality traits, adolescence, cognitive style, learning activity.

Б.Р. Кадыров¹, К.Б. Кадыров^{2*}

¹Ташкент қаласындағы Ломоносов атындағы
Мәскеу мемлекеттік университетінің филиалы, Өзбекстан, Ташкент қ.

²Өзбекстан Республикасы Жастар істері агенттігінің жанындағы
Жастар проблемаларын зерттеу және перспективалық кадрларды даярлау институты, Өзбекстан, Ташкент қ.
*e-mail: kkamol@rambler.ru

Жеке асимметрия профилі және тұлға типологиялық ерекшеліктері

Бұл мақалада жеке асимметрия мен жасөспірім шағында тұлғаның типологиялық қасиеттерінің арақатынасы қарастырылады, сонымен бірге жасөспірім кезіндегі оқу қызметінің тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар жасалады. Барлығы 912 жас қатысқан зерттеу үш кезеңде жүргізілді. Зерттеудің бірінші кезеңінде академиялық лицейлердің 357 оқушысы қатысты (74 қыз және 283 ұл). Зерттеудің екінші кезеңіне кәсіптік колледждердің 244 студенті қатысты (оның 218-і қыздар мен 26-ы ұлдар) және 80 әскери міндеттілер. Зерттеудің үшінші кезеңіне 231 студент қатысты (138 қыз және 92 ұл). Асимметрияның жеке профилі мен тұлғаның типологиялық қасиеттері (прагматизмде, рефлексивтілікте, ойлаудың теориялық және практикалық стилінде, вербалды және вербальды емес ойлау ерекшеліктерінде көрінетін танымдық стиль мен іс-әрекет стилі) арасындағы жетекші сигнал жүйелік, эмоционалдылық, бейнелі жады, ерік, аналитикалық қабілеттер, өзін-өзі реттеу және т.б.) асимметрияның жеке профилі мен тұлғаның типологиялық сипаттамалары арасындағы тығыз байланыс туралы ғылыми негізделген тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Мысалы, егер «саусақтардың икемділігі» функционалды тестісі негізінен ойлаудың практикалық іс-әрекетке көшу жеңілдігі (прагматизм) сияқты тұлғалық қасиеттермен байланысты болса, онда «Мақсат» және «Қол шапалақтау» бірінші және екінші сигналдық жүйелердің айқындалуына әсер етеді. «Наполеон позасы» функционалдық тесті адамның экстраверсия-интроверсиясының сапасын қалыптастырудың маңызды факторы ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: жеке асимметрия профилі, типологиялық тұлғалық қасиеттер, жасөспірім жас, танымдық стиль, оқу әрекеті.

Введение

В мировой психологической науке в настоящее время проведено большое число исследований по разработке концепции об иерархической организации субъективной реальности человека. Изучены центральные механизмы речи, особенности индивидуальных различий памяти, мышления, личностных особенностей. Немаловажной представляется данная проблема и для дифференциальной психофизиологии. Потому, что речевые механизмы непосредственно связаны с особенностями профилей индивидуальной асимметрии личности. Однако, в то же время в области дифференциальной психологии и психофизиологии возможности выявления индивидуальных профилей асимметрии и диагностики типологических особенностей личности в зависимости от характера межполушарных взаимоотношений недостаточно изучены (Кадыров & Кадыров, 2016).

Цель настоящего исследования заключается в теоретико-методологическом и эмпирическом обосновании взаимосвязей индивидуальной асимметрии и типологических особенностей личности в юношеском возрасте и рекоменда-

ций по повышению эффективности их учебной деятельности (Кадыров, 2016).

Объект исследования. Исследование, в котором приняли участие в общей сложности 912 молодых людей, проводилось в три этапа. На первом этапе исследования приняли участие 357 учащихся академических лицеев (74 девушки и 283 юноши). Во второй этап исследования были вовлечены 244 учащихся профессиональных колледжей (в том числе, 218 девушек и 26 юношей) и 80 военнослужащих срочной военной службы. На третьем этапе исследования участвовал 231 студента (138 девушек и 92 юноши).

Предмет исследования. Взаимосвязь между индивидуальным профилем асимметрии и типологическими особенностями личности (когнитивный стиль и стиль деятельности, выражающиеся в прагматичности, рефлексивности, теоретическом и практическом стиле мышления, особенности вербального и невербального мышления, ведущая сигнальная система, эмоциональность, образная память, воля, аналитические способности, саморегуляция и др.) в юношеском возрасте (Кадыров, 2017).

Методы и материалы

На первом этапе исследования с целью выявления взаимосвязей между индивидуальным профилем асимметрии и когнитивным стилем личности были использованы “Опросник для определения индивидуального профиля асимметрии”, “Опросник стилей деятельности СД-36” (разработанный А.Д. Ишковым и Н.Г. Милорадовой на основе опросника «Learning Styles Questionnaire» П. Хони и А. Мэмфорда), опросник Майерс-Бриггс (МВТИ), “Опросник для выявления соотношения двух сигнальных систем” Б. Кадырова, “Тест для определения предпочитаемой репрезентативной системы”.

На втором этапе исследования с целью выявления взаимосвязей между индивидуальным профилем асимметрии и умственными способностями были использованы “Опросник для определения индивидуального профиля асимметрии”, “Опросник для выявления соотношения двух сигнальных систем” Б. Кадырова, тесты Б. Кадырова на выявление языковой грамотности «100 слов» и «50 предложений», а также “Прогрессивные матрицы” Дж.Равена.

Третий этап исследования посвящается разработке нового научно-обоснованного метода классификации индивидуальных профилей асимметрии и современной концепции индивидуального профиля асимметрии и типологических особенностей личности. В рамках данного этапа исследования были использованы “Опросник для определения индивидуального профиля асимметрии”, “Опросник для выявления соотношения двух сигнальных систем” Б. Кадырова, Фрайбургский личностный опросник (FPI), методика “Определение эмоциональности” В.В.Суворовой, тест для определения предпочитаемой репрезентативной системы, методика по определению социальной направленности личности Дж. Голланда (Кадыров, 2018).

Основываясь на результаты статистического анализа проведенного исследования, мы пришли к следующим важным выводам. Через функциональные пробы, направленные на определение индивидуального профиля асимметрии, можно диагностировать особенности определенного когнитивного стиля личности. Однако, при этом обязательно нужно учесть пол диагностируемого. Причиной этого является тот факт, что согласно результатам наших проведенных исследований, в индивидуальном профиле асимметрии мальчиков и девочек явным образом проявляются гендерные различия. Например,

если функциональная проба «Сплетение пальцев рук» проявила несколько статистически значимых различий только в группе мальчиков, то функциональная проба «Аплодисменты», наоборот, служит основанием для определения особенностей того или иного когнитивного стиля только у девочек. Функциональная проба «Поза Наполеона» обладает возможностью определить специфические особенности когнитивного стиля, как у девушек, так и у юношей.

Как показали результаты исследования, посвященные анализу взаимоотношений между двигательной асимметрией левой и правой ноги и особенностями когнитивного стиля в юношеском возрасте, по функциональной пробе «Нога на ногу» у девочек, у которых правая нога ведущая (левое полушарие мозга), хорошо сформированы такие качества, как внимательность, аналитические способности, обобщение сложных данных, а также качества логического мышления, и слышать разные голоса, речевые или музыкальные звуки имеет для них большое значение.

Как показали результаты исследования взаимоотношений между асимметрией зрительного органа и особенностями когнитивного стиля, согласно результатам функциональной пробы «Зажмуривание одного глаза», девочки с ведущим левым глазом (правое полушарие) отличаются своей активностью, способностью самоконтроля, глубокой наблюдательностью, а юноши, наоборот, им свойственна эмоциональность, склонность к быстрому и легкому принятию решения, нежелание видов деятельности, требующих процессы анализа и синтеза. Мальчики с ведущим правым глазом (левое полушарие) отличаются сформированностью у них первой сигнальной системы.

Также в исследованиях, посвященных изучению взаимоотношений между асимметрией органов слуха и особенностями когнитивного стиля, были выявлены достоверные статистические закономерности. Например, согласно результатам функциональной пробы «Прислушиваться к тиканью часов», девочки, у которых ведущее правое ухо (левое полушарие мозга), в основном склонны к теоретическому мышлению, и отличаются внимательностью и наблюдательностью, способностью аналитического мышления. Они могут с легкостью освоить абстрактные понятия, стараются создать широкую логическую систему.

Функциональная проба «Сплетение пальцев рук», направленная на определение индивиду-

ального профиля асимметрии, позволяет хотя бы частично диагностировать определенные умственные способности личности. Например, была выявлена взаимосвязь функциональной пробы «Сплетение пальцев рук» со шкалами «Вторая сигнальная система», «Коэффициент сигнальности», «50 предложений», «IQ по Дж.Равену».

Посредством исследований, направленных на изучение взаимоотношений между двигательной асимметрией левой и правой ноги и умственными способностями, были достигнуты следующие результаты. Согласно данным функциональной пробы «Шаг вперед», респонденты с ведущей правой ногой (левое полушарие) по сравнению с респондентами с ведущей левой ногой имели значимо низкие значения по тесту грамотности Б.Кадырова «50 предложений» ($t=2,80$, $p<0.01$). Можно утверждать, что при пробе «Шаг вперед» у респондентов юношеского возраста, у которых доминирует правая нога (то есть левое полушарие) с функциональной точки зрения, по сравнению с респондентами с ведущей левой ногой (правое полушарие) отмечается значимо более высокий уровень грамотности.

Наличие взаимосвязи между асимметрией зрительного органа и умственными способностями было подтверждено на основе статистического анализа. Согласно данным функциональной пробы «Зажмуривание одного глаза», респонденты с ведущим правым глазом (левое полушарие) по сравнению с респондентами с ведущим левым глазом (правое полушарие) имели значимо более высокие показатели по тесту «100 слов» ($t=3,08$, $p<0.01$). Значит, функциональная проба «Зажмуривание одного глаза» показывает, что у респондентов юношеского возраста с ведущим правым глазом (левое полушарие мозга) развиты аналитические способности, качество обобщения сложных данных, а также внутренняя культура, грамотность, то есть это показывает их уровень образования, эрудированность. В общем, у них развиты особенности логического мышления как правильное и ясное выражение своей мысли в речи, грамотность.

Были изучены статистические взаимосвязи между асимметрией органов слуха и умственными способностями и достигнуты следующие результаты. По результатам функциональной пробы «Поднесение телефона к уху при разговоре», по шкале «Коэффициент сигнальности» опросника Б. Кадырова по выявлению уровня сформированности ведущей сигнальной системы у респондентов юношеского возраста с ве-

дущим левым ухом отмечались статистически значимо низкие показатели ($t=2,48$, $p<0.05$). В целом, можно сказать, что согласно функциональной пробе «Поднесение телефона к уху при разговоре», респонденты с ведущим левым ухом (правое полушарие мозга) обладают способностью волевого самоуправления при осуществлении произвольной сознательной деятельности, это образует особенности, составляющие вторую сигнальную систему.

Результаты и обсуждение

Как показывают результаты исследования (в табл.), если функциональная проба «Сплетение пальцев рук» в основном связана с таким свойством личности, как легкость перехода от размышления к практическим действиям, то «Прицеливание» и «Аплодисменты» оказывают значительное влияние на проявление первой и второй сигнальных систем у личности. Функциональная проба «Поза Наполеона» служит важным фактором в формировании качества экстраверсии-интроверсии личности.

Далее, основываясь на степень контрастности различий между количеством выборов левых и правых органов при выполнении различных функциональных проб, с помощью статистического критерия, называемого ассоциативным анализом, была разработана новая классификация типов функциональной асимметрии. Согласно ассоциативному анализу (рис. 1), среди выявленных правшей по «Аплодисментам», на основе функциональной пробы «Прицеливание» были выделены 2 малые группы, потому что только в данной функциональной пробе были выявлены статистически значимые различия в объемах выделенных выборов. В малых группах «-П-П» и «-Л-П» в результате отдельно проведенного анализа по функциональным пробам «Сплетение пальцев рук» и «Поза Наполеона» не было выявлено статистически значимых различий, и поэтому в этом направлении не выделялись другие типы функциональной асимметрии.

В группе левшей, выявленных по функциональной пробе «Аплодисменты», также применили аналогичный способ классификации и среди них были выявлены следующие малые группы:

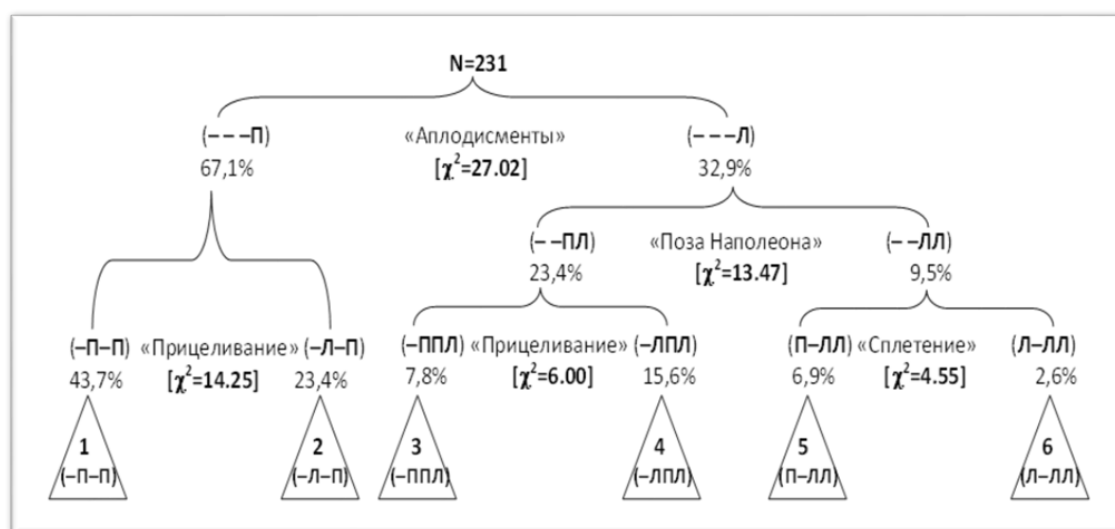
- «-ППЛ» – по функциональной пробе «Аплодисменты» – левши, а по функциональным пробам «Поза Наполеона» и «Прицеливание» – группа правшей;

- “-ЛПЛ” – по функциональным пробам “Аплодисменты” и “Прицеливание” – левши, а по функциональным пробам “Поза Наполеона” – группа правшей;
- “П-ЛЛ” – по функциональным пробам “Аплодисменты” и “Поза Наполеона” – левши, а по функциональной пробе “Сплетение пальцев рук” – правши;
- “Л-ЛЛ” – по функциональным пробам “Аплодисменты”, “Поза Наполеона” и “Сплетение пальцев рук” – левши (см. рис. 2).

Таблица 1 – Связь результатов функциональных проб по выявлению индивидуального профиля асимметрии с индивидуально-психологическими особенностями личности

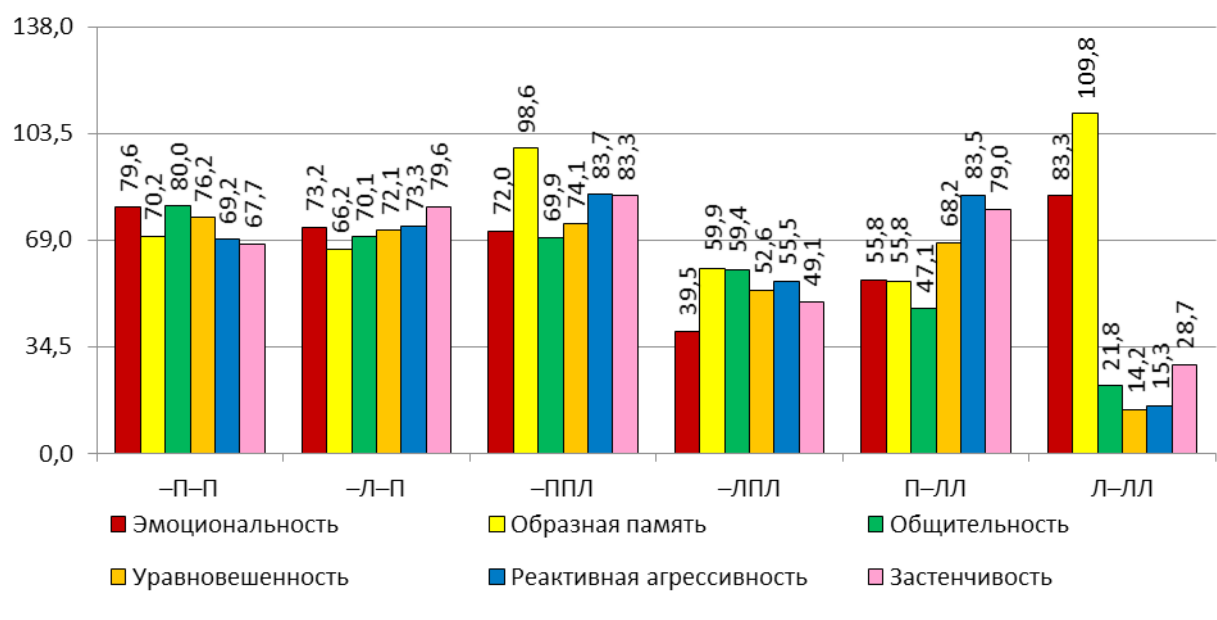
Функциональная проба	Ведущая рука/глаз	Индивидуально-психологические особенности	
		По научным источникам	По результатам нашего исследования
“Сплетение пальцев рук”	Л	Эмоциональность	Легкость перехода от размышления к практическим действиям
	П	Аналитическое мышление	Склонность к длительному внимательному анализируанию происходящих событий, нежелание переходить к практическим действиям
“Прицеливание”	Л	Мягкость, уступчивость	Преобладание первой сигнальной системы, развитость воображения и склонность к депрессии
	П	Строгость, решительность, агрессивность	Преобладание второй сигнальной системы, развитость кинестетической и аудиальной систем, а также низкие уровни эмоциональности и прагматичности
“Поза Наполеона”	Л	Хвастливость, склонность к кокетству	Свойства экстраверсии
	П	Скромность, простодушие	Свойства интроверсии
“Аплодисменты”	Л	Нерешительность, склонность к самоанализу	Преобладание первой сигнальной системы, развитость визуальной системы, эмоциональности и воображения
	П	Решительность	Преобладание второй сигнальной системы и эмоциональности, низкая развитость визуальной системы и воображения

Рисунок 1 – Соотношение ответов респондентов каждой малой группы в процентах и результаты ассоциативного анализа со значениями проведенного соответствующего процесса деления χ^2 -статистики

С целью определения наличия связи между индивидуально-психологическими особенностями и вышеперечисленными профилями функциональной асимметрии и осуществления сравнительного анализа эмпирических данных вместе

с методикой определения индивидуального профиля асимметрии были использованы следующие методики психологического исследования: 1) «Опросник для определения ведущей сигнальной системы» Б.Р. Кадырова и 2) опросник FPI.

Рисунок 2 – Сравнение типов функциональной асимметрии по отдельным психологическим свойствам в группе женщин. На оси ординат: средние ранги по шкале (138 респондентов). На оси абсцисс: типы функциональной асимметрии

В данном исследовании были изучены определенные связи между отдельными эмоциональными и нервно-психическими особенностями и индивидуальными профилями асимметрии. Следует отметить, что среди ряда характеристик (больше 20), выявленных с помощью двух методик, существует значимая связь трех шкал (“Эмоциональность”, “Уравновешенность” и “Экстраверсия-интроверсия”) с индивидуальным профилем асимметрии. По этой причине с целью продолжения более глубоких поисков предполагается, что в настоящее время подробное изучение закономерных связей в группах женщин и мужчин может дать интересные результаты.

Для изучения гендерных различий шести профилей функциональной асимметрии по показателям шкал опросника Б.Р. Кадырова и опросника FPI был применен критерий Крускала-Уоллиса. Как показали результаты статистического анализа, в группе юношей не было выявлено значимых связей, однако в группе девушек число значимых связей составило семь.

У женщин выявлена связь индивидуального профиля асимметрии на уровне надежности со шкалами опросника Б.Р. Кадырова “Эмоциональность”, “Образная память” и со шкалами “Общительность”, “Уравновешенность”, “Реактивная агрессия” и “Застенчивость” опросника FPI. Точная структура этих связей и содержание приводятся на рисунке 2.

Известно, что в данном исследовании участвовало всего 138 девушек, можно с легкостью посчитать теоретическое (ожидаемое) среднее ранговое значение по всем шкалам: $138/2=69$. Точно таким же способом можно посчитать 25-й и 75-й процентиля: 34,5 ($138/4$) и 103,5 ($34,5 \times 3$) соответственно. По этой причине с учетом найденных значений процентилей ($P_{0,25}=34,5$, $P_{0,50}=69$ и $P_{0,75}=103,5$) мы можем провести сравнительную оценку выраженности этих шкал.

По данным, приведенным на рисунке 2, девушки, предпочитающие правую руку по функциональной пробе “Аплодисменты”, по функциональной пробе “Прицеливание” – левый или правый глаз (то есть “-П-П” и “-Л-П”), при

сравнении проявляют относительно средние значения по всем шкалам. Что касается девушек группы “–ППЛ”, а именно, левшей по функциональной пробе “Аплодисменты”, а по функциональным пробам “Поза Наполеона” и “Прицеливание”, проявляющие доминантность правой руки и правого глаза, их средние ранги, в целом, не отличаются от предыдущей группы. Однако представители данной группы проявляют относительно высокие показатели по шкале “Образная память” (средний ранг: 98,6). Возможно, предпочтение правой руки и ведущий правый глаз (ведущее левое полушарие мозга) приводят к еще большему формированию у них логической памяти.

Представители следующих двух групп (“–ЛПЛ” и “П–ЛЛ”) похожи несколько низкими значениями по шкалам “Эмоциональность”, “Образная память” и “Общительность”, представители группы “П–ЛЛ”, в отличие от группы “–ЛПЛ”, имеют относительно высокие показатели (то есть близкие к оптимальному) по шкалам “Уравновешенность” (68,2), “Реактивная агрессия” (83,5) и “Застенчивость” (79,0). Значит, представителям данной группы вместе с избеганием от вербального общения свойственно обращение к чувствам и сильная образная память.

Наконец, последняя группа “Л–ЛЛ” в отличие от всех остальных групп по профилю функциональной асимметрии показала низкие значения по свойствам: образная память (средний ранг: 109,8), эмоциональность (83,3), а также общительность (21,8), уравновешенность (14,2), реактивная агрессия (15,3) и застенчивость (28,7). В целом, по полученным нами результатам большинство личностных и интеллектуальных недостатков (низкий уровень образной памяти и эмоциональности, низкая стрессоустойчивость и общительность, а также низкий уровень реактивной агрессии и застенчивости) девушек, относящихся типу “Л–ЛЛ”, по нашему мнению, могут привести к серьёзным трудностям и препятствиям в адаптации к условиям повседневной жизни.

Конечно, надежность полученных результатов от такой малой “группы” женщин (всего 3 человека) может вызывать споры и сомнения. Несмотря на это, если мы учтем, что выделили группу, состоящую из 3 человек с помощью метода ассоциативного анализа, предложенного М. Аннетт (1970), объективным образом, то следует отметить, что эта группа, действительно, отличается от других групп определенными специфическими свойствами. Кроме того, как

утверждают многие специалисты, леворукость является свойством, которое проявляется вместе с отклонениями от нормы, определенными психическими и органическими расстройствами, генетическими изменениями. Проведенные исследования еще раз подтверждают данное предположение.

Заключение и выводы

Можно сделать вывод о том, что, в первую очередь, полное объективное определение, оценивание и обоснование объективности индивидуального профиля асимметрии входит в число сложнейших проблем. Несмотря на то, что обычно в повседневной жизни “левши” и “правши” отличаются тем, какой рукой они пишут, такая примитивная дихотомия с научной точки зрения крайне недостаточна. Многие исследователи различными методами пытались определить особенности функциональной асимметрии, но, к сожалению, в настоящее время основания недостаточны, чтобы считать эти методики удовлетворительными. В настоящее время с уверенностью можно говорить только о том, что не существует четкой границы между выбором левого и правого органов (или анализаторов), а существует целый континуум выборов.

Таким образом, результаты теоретико-эмпирического исследования, проведенного по теме “Индивидуальный профиль асимметрии как фактор, определяющий типологические особенности личности”, дали возможность сформулировать следующие выводы:

Проблемы, взгляды и подходы, относящиеся к изучению билатеральной функциональной асимметрии мозга, имеют свои глубокие исторические корни. По причине того, что полушария мозга человека разные с функциональной точки зрения, и работы нервной системы по принципу “противоположная иннервация” (контрлатеральная иннервация) левое полушарие мозга контролирует и управляет органами, располагающиеся с правой стороны тела, а правое полушарие, наоборот, в основном, управляет левой стороной тела (Кадыров, 2015).

Изучение влияния индивидуальных профилей асимметрии на формирование типологических особенностей личности и разработка на этой основе новой методики диагностирования личностных типов и свойств характера имеет важное научно-практическое значение (Кадыров, 2017).

Психическая асимметрия во многом очень четко проявляется в когнитивном стиле, то есть в специфике переработки информации со стороны человека: например, если у мальчиков за склонность к рефлексии отвечает левое полушарие мозга, то свойство прагматичности связано больше с функциями правого полушария. Было выявлено, что у девочек ведущее левое полушарие является причиной свойства экстраверсии, а интроверсия связана с доминантностью правого полушария.

Доминантность функций левой руки (правое полушарие) у мальчиков составляет психофизиологический механизм быстрого принятия решения, внедрения возникших идей в практику, легкое и эффективное решение проблемы. Девочки с ведущей левой рукой (правое полушарие) отличаются развитостью образных представлений, они действуют по принципу “лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать”.

Мальчикам с ведущей левой ногой (правое полушарие мозга) свойственно глубинное и спокойное размышление, анализ событий, объективная оценка фактов, с учетом их всестороннего рассмотрения. Они принимают логичные, обдуманные и обоснованные решения в различных жизненных ситуациях, каждую деятельность выполняют последовательно и целенаправленно, и стремятся найти точное, качественное с практической точки зрения решение проблемы.

Мальчики с ведущей правой ногой (левое полушарие мозга) направлены на общение, внешний мир, они всегда стремятся быть среди людей, а также отличаются высокой степенью активности. В сотрудничестве с внешним миром им свойственно быстрое принятие решения, они склонны к быстрому разрешению жизненных проблем, быстрой и глубинной оценке новых идей, и при необходимости к выражению критических мыслей.

Девочки с ведущей левой ногой (правое полушарие мозга) склонны больше к теоретическому мышлению. Теоретическое мышление требует не только функции левого полушария как логическое мышление, аналитические способности, но и вместе с этим сложные процессы

анализа и синтеза как целостное представление событий, обобщение, точное и ясное создание в своем сознании целостной абстрактной структуры, то есть совместную деятельность функций двух полушарий. По этой причине положительное влияние активности левого полушария по определенным функциональным пробам и правого полушария по другим функциональным пробам на способность теоретического мышления показывает сложность и многоаспектность структуры данной способности.

Девочки с ведущим левым глазом (правое полушарие) отличаются своей активностью, способностью самоконтроля, глубокой наблюдательностью, а мальчики, наоборот, им свойственна эмоциональность, склонность к быстрому и легкому принятию решения, нежелательность видов деятельности, требующих процессы анализа и синтеза. Мальчики с ведущим правым глазом (левое полушарие) отличаются сформированностью у них первой сигнальной системы.

Функционально ведущий левый глаз (правое полушарие) у девочек обеспечивает свойства направленности к практике, реальной жизни, способность быстрого внедрения жизненных идей в практику.

Девочки с ведущим правым ухом (левое полушарие мозга), в основном, склонны к теоретическому мышлению, и отличаются внимательностью и наблюдательностью, способностью аналитического мышления. Они могут с легкостью освоить абстрактные понятия, стараются создать широкую логическую систему (Кадыров, 2018).

Если функциональная проба “Сплетение пальцев рук” в основном связана с таким свойством личности как легкость перехода от размышления к практическим действиям (прагматичность), то “Прицеливание” и “Аплодисменты” оказывают значительное влияние на проявление первой и второй сигнальных систем у личности. Функциональная проба “Поза Наполеона” служит важным фактором в формировании качества экстраверсии-интроверсии личности.

Литература

Кадыров Б.Р., Кадыров К.Б. Индивидуальный профиль функциональной асимметрии как фактор, определяющий соотношение двух сигнальных систем // *Научный журнал «Психология»*. – 2016. – №1. – С. 91-99.

Кадыров К.Б. Индивидуальный профиль асимметрии как фактор, определяющий особенности личности // *Вестник НУУз*. – 2016. – №1/5. – С. 131-135.

Кадыров К.Б. Исследование взаимосвязи профиля функциональной асимметрии с индивидуальными особенностями личности // *Научный журнал «Психология»*. – 2017. – №3. – С. 66-70.

Кадыров К.Б. Сенсорная асимметрия и учебная мотивация // *«Bola va Zamon»*. – 2018. – №4. – С. 50-53.

Кадыров К.Б. Новый подход к определению индивидуального профиля функциональной асимметрии человека. Человек в пространстве возможностей. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 20-летию со дня образования кафедры психологии Кыргызско-Российского Славянского университета (15-16 мая 2015 г.). – Бишкек: КРСУ. – 2015. – С.75-84.

Кадыров К.Б. Индивидуальный профиль функциональной асимметрии и личностные особенности // Международная юбилейная конференция “Б.М.Теплов и современное состояние дифференциальной психологии и дифференциальной психофизиологии: к 120-летию со дня рождения Б. М. Теплова” / Под редакцией М.К. Кабардова, А.К. Осницкого. – М.: Издательство «Перо», 2017. – С. 216-223.

Кадыров К.Б. Исследование взаимосвязи сенсорной асимметрии с направленностью учащихся к учебным предметам // Материалы Респ. научно-практ. конф. “Актуальные проблемы психологии Узбекистана” (28 сентября 2018 года). – Ташкент: Филиал МГУ имени М.В.Ломоносова в городе Ташкенте. – 2018. – С. 284-289.

Kadirov K.B. Individual profile of asymmetry as a factor defining features of personality // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*. – Vol 6 (4). – 2018. – P. 24-30.

References

Kadyrov B.R., Kadyrov K.B. (2016) Individual'nyy profil' funktsional'noy asimmetrii kak faktor, opredelyayushchiy sootnosheniye dvukh signal'nykh sistem [Individual profile of functional asymmetry as a factor determining the ratio of two signaling systems]. *Scientific journal “Psychology”*, no 1, pp. 91-99.

Kadyrov K.B. (2016) Individual'nyy profil' asimmetrii kak faktor, opredelyayushchiy osobennosti lichnosti [Individual profile of asymmetry as a factor determining personality traits]. *Vestnik NUUz.*, no 1/5, pp. 131-135.

Kadyrov K.B. (2017) Issledovaniye vzaimosvyazi profilya funktsional'noy asimmetrii s individual'nymi osobennostyami lichnosti [Investigation of the relationship between the profile of functional asymmetry and individual personality traits]. *Scientific journal “Psychology”*, no 3, pp. 66-70.

Kadyrov K.B. (2018) Sensornaya asimmetriya i uchebnaya motivatsiya [Sensory asymmetry and learning motivation]. *«Bola va Zamon»*, no 4, pp. 50-53.

Kadyrov K.B. (2015) Novyy podkhod k opredeleniyu individual'nogo profilya funktsional'noy asimmetrii cheloveka. Chelovek v prostranstve vozmozhnostey [A new approach to determining the individual profile of human functional asymmetry. Man in the space of possibilities]. Materials of the international scientific-practical conference dedicated to the 20th anniversary of the founding of the Department of Psychology of the Kyrgyz-Russian Slavic University (May 15-16, 2015), Bishkek: KRSU, pp. 75-84.

Kadyrov K.B. (2017) Individual'nyy profil' funktsional'noy asimmetrii i lichnostnyye osobennosti [Individual profile of functional asymmetry and personality traits]. International jubilee conference “BM Teplov and the current state of differential psychology and differential psychophysiology: to the 120th anniversary of the birth of BM Teplov” / Edited by M.K. Kabardov, A.K. Osnitsky. M.: Publishing house “Pero”, pp. 216-223.

Kadyrov K.B. (2018) Issledovaniye vzaimosvyazi sensornoy asimmetrii s napravlennost'yu uchashchikhsya k uchebnym predmetam [Investigation of the relationship between sensory asymmetry and the orientation of students to academic subjects]. Materials Rep. scientific and practical. conf. “Actual problems of psychology of Uzbekistan” (September 28, 2018). Tashkent: Branch of Lomonosov Moscow State University in Tashkent, pp. 284-289.

Kadirov K.B. (2018) Individual profile of asymmetry as a factor defining features of personality. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, Vol 6 (4), pp. 24-30.

2-бөлім
СОЦИОЛОГИЯ

Раздел 2
СОЦИОЛОГИЯ

Section 2
SOCIOLOGY

Y. Sh. Nurymbetov* , A. B. Shabdenova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
*e-mail: yedilnurymbetov@gmail.com

THE ROLE OF TEACHERS IN THE DEVELOPMENT OF THE YOUNGER GENERATION: RESULTS OF A SOCIOLOGICAL SURVEY IN KAZAKHSTAN

This article presents some of the results of a sociological study regarding the role of teachers in the development of children and adolescents in Kazakhstan. The study was conducted by an independent research organization, the Center for Study of Public Opinion, it is a large-scale research project covering all regions of Kazakhstan, urban and rural areas. An empirical study of children and adolescents aged 8-17 years was conducted using a survey. In turn, the object of the study was divided into two groups according to the age of 8-12 and 13-17 years. The results of the 2005 respondents survey showed that teachers play an important role in the upbringing of children, they cultivate responsibility and respect for each other in children. For children and adolescents, teachers form social and national identity and personality formation, carry out educational work. The results also show that school teachers are in second place after families in shaping the worldview of children. In addition to the educational function, teachers play a kind of role of protectors and advisers, as almost every fifth minor turns to teachers for help in solving their problematic issues.

Key words: teachers, children and adolescences development, education, role of teachers, school and teachers, sociological survey

Е.Ш. Нұрымбетов*, А.Б. Шабденова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: yedilnurymbetov@gmail.com

Мұғалімдердің жас ұрпақты дамытудағы рөлі: Қазақстандағы социологиялық сауалнаманың нәтижелері

Бұл мақалада Қазақстандағы балалар мен жасөспірімдердің дамуындағы мұғалімдердің рөлі туралы социологиялық зерттеудің кейбір нәтижелері келтірілген. Зерттеуді тәуелсіз зерттеу ұйымы – «Қоғамдық пікірді зерттеу орталығы» жүргізді, бұл Қазақстанның барлық аймақтарын, қалалық және ауылдық елді мекендерді қамтитын ауқымды ғылыми жоба. Сегіз және он жеті жас аралығындағы балалар мен жасөспірімдер арасында эмпирикалық зерттеу сауалнама жасау арқылы жүргізілді. Өз кезегінде зерттеу нысаны болып балалар мен жасөспірімдер 8-12 және 13-17 жас аралығына қарай екі топқа бөлінді. Осы жас аралығындағы 2005 респондент арасында жүргізілген сауалнаманың нәтижелері мұғалімдердің бала тәрбиесінде маңызды рөл атқаратындығын, олар балаларда жауапкершілік пен бір-біріне деген құрмет сезімдерін тәрбиелейтіндігін көрсетті. Мұғалімдер балалар мен жасөспірімдер арасында әлеуметтік және ұлттық бірегейлікті қалыптастырады және жеке тұлғаны қалыптастыру процесін және тәрбие жұмысын жүргізеді. Нәтижелер, сонымен қатар, мектеп мұғалімдері балалардың дүниетанымын қалыптастыруда отбасыларынан кейінгі екінші орында екенін көрсетеді. Тәрбиелік функцияларымен қатар мұғалімдер қорғаушылар мен кеңесшілердің рөлін атқарады, өйткені көмелетке толмаған әрбір бесінші бала өзінің шешілуі қиын мәселелері бойынша мұғалімдерден көмек сұрайды.

Түйін сөздер: мұғалімдер, балалар мен жасөспірімдердің дамуы, білім алу, мұғалімдердің рөлі, мектеп және мұғалімдер, әлеуметтік сауалнама.

Е.Ш. Нұрымбетов*, А.Б. Шабденова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: yedilnurymbetov@gmail.com

Роль учителей в развитии подрастающего поколения: результаты социологического опроса в Казахстане

В данной статье представлены некоторые результаты социологического исследования о роли учителей в развитии детей и подростков в Казахстане. Исследование было проведено независимой исследовательской организацией – Центром изучения общественного мнения

(ЦИОМ), который представляет собой масштабный исследовательский проект, охватывающий все регионы Казахстана, включая городские и сельские населенные пункты. Эмпирическое исследование было проведено среди детей и подростков в возрасте от восьми до семнадцати лет посредством опроса. В свою очередь, объект исследования был разделен на две группы детей и подростков, 8-12 и 13-17 лет соответственно. Результаты опроса 2005 респондентов этой возрастной группы показали, что учителя играют важную роль в воспитании детей, они прививают детям чувство ответственности и уважения друг к другу. Педагоги формируют социальную и национальную идентичность у детей и подростков, осуществляют процесс формирования личности и проводят воспитательную работу. Результаты также свидетельствуют, что школьные учителя занимают второе место после семьи в формировании мировоззрения детей. Помимо своих образовательных функций, учителя играют роль защитников и консультантов, поскольку каждый пятый несовершеннолетний обращается за помощью к учителям по сложным вопросам.

Ключевые слова: учителя, развитие детей и подростков, образование, роль учителей, школа и учителя, социологический опрос.

Introduction

The role of teachers in the development of children, adolescents and the personality in general is constantly in the field of interests of researchers from various countries. At the same time, there is an interdisciplinary approach, i.e., the teacher is the object of research by representatives of various academic fields.

The younger generation spends a significant amount of time at school, surrounded by teachers and peers and communicating with them, and Kazakhstani schoolchildren spend 24 to 39 hours (Ministry of Education and Science, 2017) per week (varies by grade), where they can improve in the context of personal development. In this process, teachers take an important role model in decision-making, the correctness and identity of their decisions (Kaplan, 2012) Conducting a study among adolescents, Negru Subtirika and others found that teachers, schools and the school environment influence internal psychological processes in the development of personality. (Negru Subtirika, 2015) The influence of school and teachers on the formation of adolescent identity can be viewed from three different angles. First, teachers and schools unintentionally impact adolescents. Second, they can intentionally impact. Third, schools and teachers can influence indirectly by creating a supportive school environment. (Monique Verhoeven, 2019) The younger generation, like the future of any country, must be socially and professionally developed and identified as a person. To ensure this development, the educational system, especially schools and teachers, have a special role to play.

In Kazakhstan, as in the rest of the world, attracting the best candidates for the teaching profession and keeping them in this profession should be a priority of educational policy. In this

direction, the “State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011 – 2020 years” (Ministry of Education and Science, 2010) and “2020 – 2025 years” (Ministry of Education and Science, 2019) were signed for the development of the education system and, in particular, support for teachers, special attention is paid to the law on the “status of a teacher”. (Law of the Republic of Kazakhstan, 2019) “It is important to improve the quality of the teaching staff. It is necessary to strengthen the standards of basic pedagogical education, the requirements for advanced training of teachers of schools and universities. Each region must act integrated teacher training centers”, – said the President in his Address to the Nation (Nazarbayev, 2012) When choosing a teaching profession in Kazakhstan, the most important factor is altruistic-internal motivation (the second is the influence of others, the third is external motivation), which implies the socio-psychological influence of teachers on schoolchildren and society as a whole. (Irsaliyev, 2018) In addition to knowing and teaching his subject, a teacher must have a high cultural morality, deeply understand national identity, educate spiritual and moral values in the younger generation, shape the views and social outlook, and children’s attitude to life (Myrzakhanova, 2014) The laws adopted in recent years to support education and teachers instill great confidence in the development of the education sector and, subsequently, the development of the country and the nation.

It is of interest to analyze empirical data on the role of teachers in the life of Kazakhstani children and adolescents, their subjective opinions and assessments. This article presents some of the results of a sociological study conducted by the Center for Study of Public Opinion in 2017 at the request of the Republican Public Association “Baqytty Bala”

within the framework of the state grant of the NJSC “Center for Support of Civil Initiatives” with the support of the Ministry of Religious Affairs and Civil Society of the Republic of Kazakhstan.

Scientific research methodology

The main purpose of this study is to study the socio-economic situation of Kazakhstani children, their value orientations, to determine what problems and issues they are most concerned about. The objects of the study were school-age children up to 17 years old and parents of minor children, i.e., adult population with school-age children up to 17 years old inclusive.

This is a large-scale research project covering all regions of Kazakhstan, regional centers, cities of republican significance, small towns and rural settlements. The sample size is 2000 child respondents (1000 children aged 8-12, 1000 children aged 13-17) and 1000 parents. The statistical error does not exceed 2.5%. When forming the sample, a multi-stage combined approach was used using stratification (regions of the country and type of settlement), random selection (villages, streets in settlements) and systematic selection (houses and apartments). One respondent was interviewed in the household, if there are several respondents, then the selection was carried out according to the principle of the last birthday, i.e., the survey involved the household member whose birthday has already passed and was closest to the date of the survey.

In this project, an individual standardized interview was used in the form of an F2F in-person survey. A standardized interview presupposes, like formalized observation, a detailed development of the entire procedure, including the general plan of the conversation, the sequence and construction of questions, the options for possible answers. (Yadov, 1972) Methodologically, the conduct of an individual standardized interview is regulated by the main researcher of the project; interviewers cannot deviate from the set sequence of questions, answers to them, change the wording, ask additional questions.

During the implementation of the project, all ethical issues were observed, participation in the study was voluntary, based on the informed consent of the respondents. Potential survey participants were provided with all the information about the goals and objectives of the study, about the voluntary nature of participation, anonymity and confidentiality of answers. When interviewing minors, the parents or guardians of the children get acquainted with the

information about the study and confirmed their consent to the participation of children by signing a special informed consent form.

Results and Discussion

According to the survey results, 1005 children aged 8-12 years and 1000 children aged 13-17 years old took part in the study, a total of 2005 children, the average age of the survey participants is 12.5 years, the minimum age is 8 years, the maximum age is 17 years. The sample was evenly distributed in terms of gender: 50% girls and 50% boys. The distribution by ethnicity of the respondents is close to the official statistics of the Republic of Kazakhstan. The survey participants from the number of children represent various schools (about 70% of ordinary schools, 30% of gymnasiums, lyceums, etc.), they also represent different families (80% from families with two parents and 20% from single-parent families). At the same time, the sample represents urban (59%) and rural children (41%). Most of the children surveyed (83%) have sisters or brothers, and the sample also includes children who are the only ones in the family (17%). In general, the socio-demographic characteristics of the sample indicate that children from various social categories of the Kazakh population took part in this sociological study.

In general, a significant part of Kazakhstani families (35.8%) has two children, 28% have three children, 12.5% have four children, and 7% of families have five or more children. Descriptive statistics for the indicator of the number of children in families: Mean 2.6; Standard deviation 1.2; Minimum 1; Maximum 10.

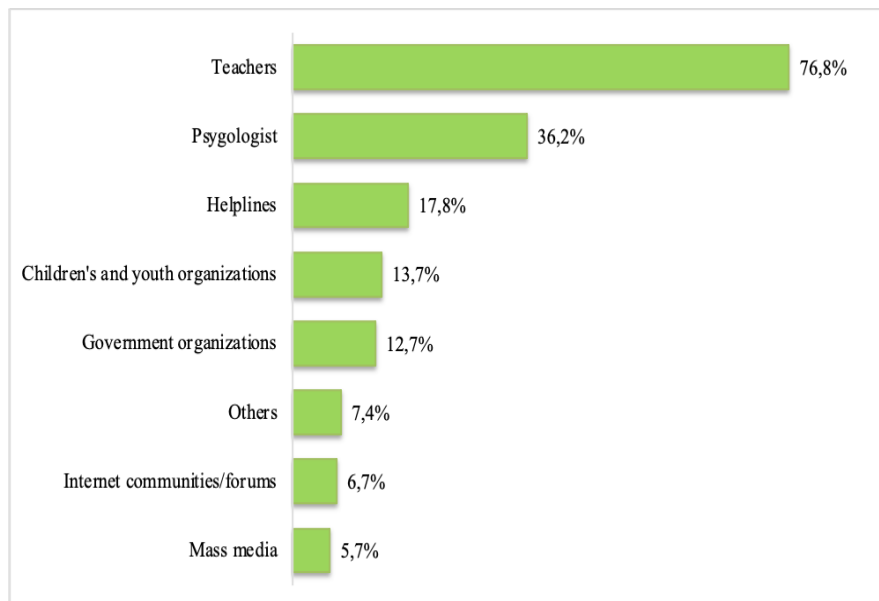
The results of the study showed that the majority of Kazakhstani children (74%) are covered by various types of additional education or extracurricular activities, i.e., visit any sections, circles, organizations. These are mainly sports sections or organizations related to active recreation (52%), circles, sections, organizations related to creativity, art (28%), circles, sections related to music (27%). The coverage of additional education was analyzed in the context of socio-demographic characteristics, statistically significant differences are observed in the context of regions of the country and age groups: children aged 8-12 more often attend various sections than children aged 13-17.

In case of problematic situations, how children protect their interests, whom they turn to for help in the first place, there is an opinion that modern children have begun to turn to Internet communities more often. To understand the above questions, the

survey participants from among the children were asked the appropriate question “If you are faced with an unfair attitude towards yourself, how do you protect your interests?” Based on the results of the answers, it turned out that a significant part of children (37%) shares the opinion that they have not faced unfair treatment of themselves. At the same time, the majority of children (63%) believe that they have faced unfair treatment of themselves. A significant part of them turn to their parents (46%). Attention is drawn to the fact that almost every fifth child (21%) turns to their teachers for help. Another 13% of children turn to friends and 11% turn to relatives, about 2% of children turn to Internet communities for help. Analysis in the context of socio-demographic characteristics showed that significant differences are observed in the context of the age groups of children: the responses “addressed to parents / guardians” and “did not encounter unfair treatment” are common among children aged 8-12 years, responses “addressed to friends”, “Appealed to the Internet communities” are much more widespread among children aged 13-17. The appeal to teachers is approximately equally widespread in both age categories of children: about 21% of children in each age category turn to teachers for help in solving their problematic issues.

It is intuitively clear that a close society, namely parents, relatives and friends, most often enjoy the trust of children, and accordingly children turn to them first of all to resolve their issues (Kolodyazhnaya, 2012) But the question arises as

to who else besides parents, friends and relatives or which organizations are trusted by children, where they prefer to turn to solve their problems. In order to determine this, the participants of the study were asked the question: “What do you think, to whom, to what organizations, except for parents, friends and relatives, children can turn to solve their problems?” As a result, the vast majority of children (77%) answered that children can turn to their teachers. At the same time, the study showed that many children are aware of the professional help of psychologists to solve certain problems, so a significant part of children (36%) said that they would turn to a psychologist. In third place in terms of prevalence are helplines, which will be used by about 18% of minors. The data distribution of the indicated question is shown in Figure 1, in descending order of frequency of responses. Among the answers “Other”, the following answers were identified: I find it difficult to answer (0.1%), receptions of political parties (0.5%), police (0.5%), to public associations / NGOs (1.2%), religious organizations (1.2%), we solve our problems ourselves (1.3%), crisis centers (2.6%). Thus, the data indicate that the majority of Kazakhstani children trust their teachers and, if necessary, turn to them for help in solving their problems. This is already another question for study, what are the problems for children, as this study has shown, often these are various experiences due to relationships with peers, due to appearance, as well as experiences due to social problems in the families of children.

Figure 1 – Distribution of answers to the question “To whom, to what organizations (except for parents, friends and relatives) children can turn to solve their problems?”, N = 2005

Studying the involvement of children in social processes, it should be noted that mainly children are involved in activities taking place in educational institutions. In addition to the main studies, children are involved in various subbotniks (Saturdays – Voluntary, collective, unpaid work to carry out some socially useful work assignment, originally done on Saturdays), landscaping of the territory, creative, sports and educational events. Participation in these activities is both voluntary and compulsory. Thus, the survey data show that about a third of children (27%) voluntarily took part in the improvement and landscaping of yards, plots and city streets. A quarter of children (25%) helped socially vulnerable members of society (the

elderly, street children, orphans, homeless, needy people with disabilities), also helped animals, zoos and nature reserves. According to the research data obtained, it should be noted that children are more willing to help animals, since it is according to these activities that there is a significant share of voluntary participation (25%) and one of the smallest shares of forced participation, at the insistence of teachers or parents (8%). Forced participation of children, i.e., at the insistence of teachers, coaches, it is more widespread in such events as subbotniks (53%), educational talks aimed at preventing deviant behavior (43%), improvement and landscaping of yards, plots, streets (36%). The data are presented in Figure 2.

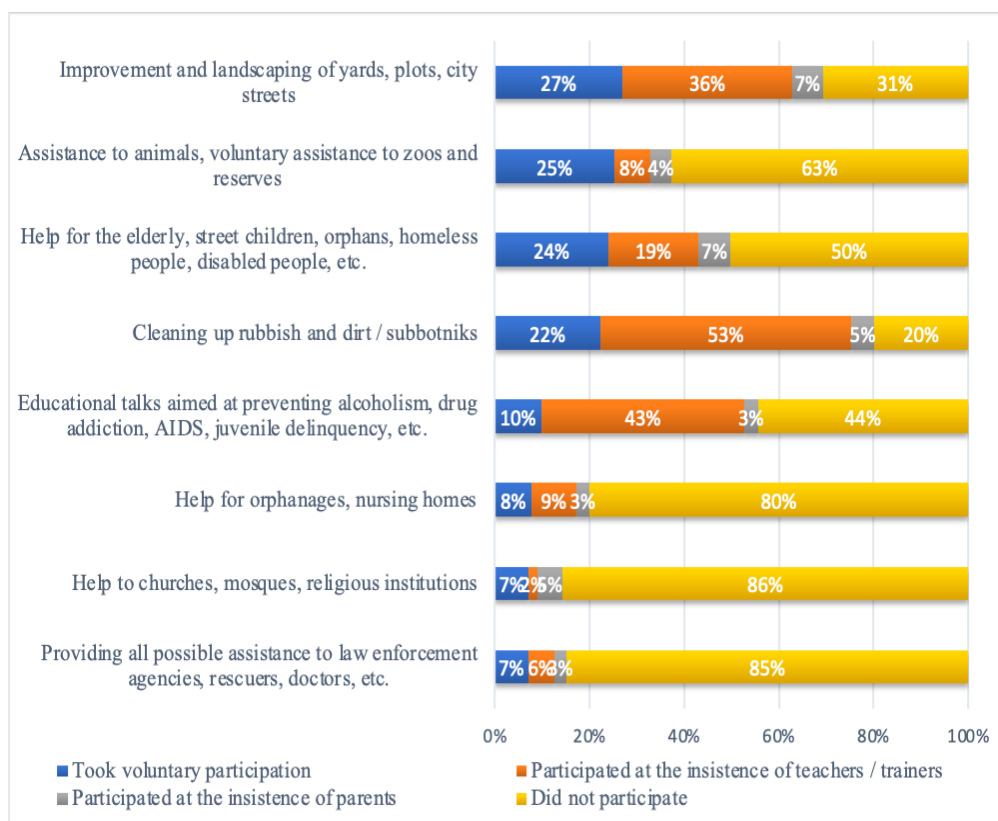

Figure 2 – Participation of children in various events / activities, N = 2005

In general, in terms of social processes, it should be noted that mostly children are involved in activities taking place in educational institutions or organized by educational institutions. Children are practically not involved in other social processes taking place outside of school, among them the following responses were noted: rallies, demonstrations, protests (May 1, May 9, parade,

protest against alcoholism) – 3%; appeals and complaints to government agencies – 1%; asked questions, expressed their opinion on the official electronic sites of local authorities / Akimat, ministries or state bodies – 0.6%.

Children spend their leisure time in different ways, and spending free time changes over the years, which was confirmed by the results of our

research: there are differences in the age categories of children 8-12 years old and 13-17 years old. Twenge and his team, in a study conducted in the United States on more than a million adolescents, showed that students in grades 8, 10, 12, who are 14, 16, 18, respectively, spend more time online than reading books and magazines. (Twenge, 2019) The older children get, the less time they spend with their parents, they sit at home and watch less TV, they read less books, and go less to various circles. Older children spend more time in gyms, on the Internet, play computer games, go to cinemas, cafes.

Studying value orientations, it should be noted that the five most important values for children included: parents (88%), health (80%), safety (47%), family and traditions (36%) and quality education (27%). The indicated values correlate with another assessment of life values, primarily those that are significant for children: “their own health and close relatives”, “family happiness”, “calm / peaceful life”, “get a quality education” and “study well”. Thus, the results obtained demonstrate that the values of the family, its well-being, health and education are common among the majority of children. In addition, attention is drawn to the fact that safety is also important for a significant part of children. The results of the survey of children showed that education is one of the five important values for them.

The primary socialization of children takes place in the family, children are first of all brought up in the family, here their attitude to various circumstances is laid, life values are formed. (Abdul Rahim Chandio, 2019) The question arises, what else, besides the family, influences the formation of children’s value orientations, their attitude to life. In order to understand this, the question was inserted into the questionnaire: “What primarily affects your attitude to life, your values?” As a result, the answers were distributed as follows: 63% of the children answered “upbringing received in the family”, 59% of the school, 39% answered “the example of parents”, 40% “friends”. Thus, the results of the survey carried out indicate that despite the expanding role of the Internet in the life of society, with its unlimited and versatile information, the worldview of children is mainly formed in the family, school, and among friends. It is also noteworthy that the school is in second place after the family in shaping the worldview of children, and the school is, first of all, teachers who implement the educational and upbringing process.

As part of this article, we will present the results of answers to a number of questions to

assess the implementation of the “Child Friendly City” initiative in the Republic of Kazakhstan. This is an international initiative implemented by the Committee for the Protection of Children’s Rights of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan with the support of the National Commission for Women Affairs and Family and Demographic Policy under the President of the Republic of Kazakhstan and the UN Children’s Fund (UNICEF) Office in Kazakhstan. (UNICEF, 2015) Answering the questions of the section “My education”, the overwhelming majority (91-92%) of the respondents from among the children answered: “at school they teach me how to protect the environment, how to be healthy”, “at my school children are respected regardless of their religion, culture, nationality, gender”. The presented subjective assessments of children also indicate the important role of teachers in the upbringing of children; teachers cultivate responsibility and respect for each other.

Conclusion

The survey results presented in this article indicate that the majority of children (80%) are involved in social processes at the level of subbotniks (Saturdays – Voluntary, collective, unpaid work to carry out some socially useful work assignment, originally done on Saturdays), garbage collection and environmental pollution, but most often such participation is not voluntary, but at the insistence of teachers. Thus, the study confirmed that teachers play an important role in educating responsible citizens of the country. Teachers bring up the foundations of ecological culture in children, introduce children to work and responsibility for preserving the environment.

The most influential after family (63%) is school (59%) on children’s attitudes towards life and values. As the great teacher-educator Ybyrai Altynsarin said: “the heart of the school is the teacher,” they form life values in the younger generation and bring up personalities in them. The school (59%) plays a special role in children’s attitude to life and life values. The study also confirmed that children are mainly involved in events taking place in educational institutions, where various elections, referendums, public hearings on various issues, sports and creative events are organized.

The events of 2020, namely the coronavirus pandemic, once again demonstrated the importance of institutional education and parenting, as well as the important role of teachers in this process.

It is of interest to study the role of the teacher at the present time, in the period of getting out of the situation of quarantine restrictive measures and distance learning, what are the subjective assessments of children and parents about the role

of teachers in the education and upbringing of the younger generation of Kazakhstanis. Thus, to trace the dynamics of public opinion and subjective assessments about the role of teachers in the life of the younger generation.

References

Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2011-2020 годы принята Указом Президента Республики Казахстана № 1118 от 7 декабря 2010 года // www.nao.kz.

Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988. // www.adilet.zan.kz.

Закон Республики Казахстан “О статусе педагога”. Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 293-VI ЗРК. // www.adilet.zan.kz.

Ирсалиев С. А., Камзолдаев М. Б., Ташибаева Д. Н., Копеева А.Т. (2019) Аналитический отчет «Учителя Казахстана: почему молодые люди выбирают эту профессию и что их мотивирует оставаться в ней?». – Астана, Казахстан: Общественное объединение «Центр анализа и стратегии «Белес», 2019. – 126 с.

Колодяжная Т. П., Асадуллина М. Н. Роль семьи в воспитании ребенка. Теория и практика образования в современном мире // Материалы междунар. заоч. науч. конф. – СПб., 2012. – С. 93-95

Мырзаханова И.А., Садыкова А.Е., Советканова Д.М. Роль учителя в развитии интеллектуального и творческого потенциала молодежи // *Международный журнал экспериментального образования*. – 2014. – №3. – С. 35-39.

Послание народу Казахстана Назарбаева Н.А. «Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана». 27.01.2012 г. // www.akorda.kz.

Приказ Министерства образования и науки «Об определении начала, продолжительности и каникулярных периодов 2017-2018 учебного года в организациях среднего образования» // www.online.zakon.kz.

Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – М.: Наука, 1972.

Abdul Rahim Chandio, Manzoor Ali. The Role Of Socialization In Child’s Personality Development. *The Catalyst: Research Journal of Modern Sciences*. – 2019. – Vol-I. – P. 66-84.

Jean M. Twenge, Gabrielle N. Martin, and Brian H. Spitzberg. Trends in U.S. Adolescents’ Media Use, 1976 –2016: The Rise of Digital Media, the Decline of TV, and the (Near) Demise of Print. *American Psychological Association*. – 2019, – Vol. 8. – №. 4. – P. 329 –345.

Kaplan A., Flum H. Identity formation in educational settings: a critical focus for education in the 21st century // *Contemporary Educational Psychology*. – 2012. – № 37(3). – P. 171–175.

Monique Verhoeven, Astrid M. G. Poorthuis, Monique Volman. (2019) The Role of School in Adolescents’ Identity Development. *A Literature Review // Educational Psychology Review*. – 2019.- 31. – P. 35–63.

Negru-Subtirica O., Pop E. I., Crocetti E. (2015). Developmental trajectories and reciprocal associations between career adaptability and vocational identity: a three-wave longitudinal study with adolescents // *Journal of Vocational Behavior*. – № 88. – P. 131–142.

UNICEF. Город, дружелюбный к ребенку. Методология Реализации инициативы в Республике Казахстан. – Астана: Казахстан, 2015.

References

Abdul Rahim Chandio, Manzoor Ali. (2019) The role of socialization in child’s personality development. *The Catalyst: Research Journal of Modern Sciences: Vol-I*, P. 66-84

Iadov V.A., (1972) *Sociologicheskoe issledovanie: metodologiya, programma, metody* [Sociological research: methodology, program, methods] M.: Nauka.

Irsaliev S. A., Kamzoldaev M. B., Tashibaeva D. N., Kopeeva A.T. (2019) *Analiticheskii otchet «Uchitelya Kazahstana: pochemu molodye lyudi vybirayut etu professiyu i chto ih motiviruet ostavatsya v nei?»*. [Analytical report “Teachers of Kazakhstan: why young people choose this profession and what motivates them to stay in it?”] Astana, Kazahstan. P.126

Jean M. Twenge, Gabrielle N. Martin, and Brian H. Spitzberg. (2019) Trends in U.S. Adolescents’ Media Use, 1976 –2016: The Rise of Digital Media, the Decline of TV, and the (Near) Demise of Print. *American Psychological Association*, 2019, Vol. 8, No. 4, P. 329 –345

Kaplan, A., Flum, H. (2012). Identity formation in educational settings: a critical focus for education in the 21st century. *Contemporary Educational Psychology*, 37(3), P. 171–175.

Kolodijnaia T. P., Asadullina M. N. (2012) *Rol semii v vospitanii rebenka. Teoriya i praktika obrazovaniya v sovremennom mire*. [The role of the family in raising a child. Theory and practice of education in the modern world] Saint-Petersburg. P. 93-95

Law of The Republic of Kazakhstan (2019) Zakon Respubliki Kazakhstan “O statute pedagoga”. [Law of The Republic of Kazakhstan “On the status of a teacher”. President’s message to the people of Kazakhstan dated October 5, 2018.] // www.online.zakon.kz

Ministry of Education and Science (2010) Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2011 – 2020 gody. [The State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 was adopted by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan] // www.akorda.kz

Ministry of Education and Science (2017) Prikaz Ministerstva obrazovaniya i nauki «Ob opredelenii nachala, prodolzhitel’nosti i kanikulyarnyh periodov 2017-2018 uchebnogo goda v organizatsiyah srednego obrazovaniya». [Order of the Ministry of Education and Science “On determining the beginning, duration and vacation periods of the 2017-2018 academic year in secondary education organizations.”] // www.online.zakon.kz

Ministry of Education and Science (2019) Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020 – 2025 gody. [State program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2025 years. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December.] // www.adilet.zan.kz

Monique Verhoeven, Astrid M. G. Poorthuis, Monique Volman. (2019) The Role of School in Adolescents’ Identity Development. A Literature Review. *Educational Psychology Review* 31, P. 35–63.

Myrzahanova I.A., Sadykova A.E., Sovetkanova D.M. (2014) Rol uchitelya v razvitiu intellektualnogo i tvorcheskogo potentsiala molodezhi. [The role of the teacher in the development of the intellectual and creative potential of youth.] *International Journal of Experimental Education*, P.35-39

Nazarbaev N.A. (2012) Poslanie narodu Kazakhstana Nazarbaeva N.A. «Socialno-ekonomicheskaya modernizatsiya – glavnyi vektor razvitiya Kazakhstana». 27.01.2012 g. [Nazarbayev N.A. Message to the people of Kazakhstan “Social and economic modernization is the main vector of development of Kazakhstan.”] // www.akorda.kz

Negru-Subtirica O., Pop E. I., Crocetti E. (2015). Developmental trajectories and reciprocal associations between career adaptability and vocational identity: a three-wave longitudinal study with adolescents. *Journal of Vocational Behavior*, 88, 131–142.

UNICEF. (2015) Gorod, druzhestvennyj k rebenku. Metodologiya Realizatsii iniciativy v Respublike Kazakhstan. [Child Friendly City, Methodology for Implementing the Initiative in the Republic of Kazakhstan.] Astana, Kazakhstan. // www.unicef.org

M.A. Akmadi Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: akmadi.moldir@gmail.com

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE BELT AND ROAD INITIATIVE

This article analyzes the implementation of the Belt and Road Initiative in Central Asian countries during the COVID-19 pandemic. In 2020, the whole world has to develop in the face of the COVID-19 pandemic. In addition, downfall in economic growth a recession in the global economy, which led to a slowdown and recession in economic growth, suspension of production, closure of borders, and it was China that was the first to face this problem. All this negatively affected the projects of the One Belt, One Road initiative. The purpose of the study was to identify how the COVID-19 pandemic influenced the Belt and Road Initiative and what measures China has taken to preserve BRI projects, and how the Health Silk Road project has become a lifeline for China. It also discusses why OBOR projects in Central Asia are strategically important for China. The article presents an analysis of the economic, social and political problem of the initiative during the COVID-19 pandemic. The article shows the results of the survey analysis, indicating that the impact of the COVID-19 pandemic on the initiative is short-term. The practical significance of the study lies in the fact that at the moment there are so many studies examining the impact of the COVID-19 pandemic on the Belt and Road Initiative in Central Asia and this article will supplement the literature.

Key words: Belt and Road Initiative, China, COVID-19 pandemic, Central Asia.

М.А. Ақмади

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: akmadi.moldir@gmail.com

COVID-19 пандемиясының “Бір белдеу, бір жол” бастамасына әсері

Бұл мақалада COVID-19 пандемиясы кезеңінде Орталық Азия елдерінде “Бір белдеу, бір жол” бастамасының іске асырылуына талдау жүргізілді. 2020 жылы бүкіл әлем COVID-19 пандемиясында дамуға мәжбүр болды. Бүкіл әлем бойынша ауқымды локдаундарды жүргізу жаһандық экономиканың құлдырауына алып келді, бұл экономикалық өсудің баяулауына және құлдырауына, өндірістердің тоқтатылуына, шекаралардың жабылуына әкелді және Қытай бұл проблемаға бірінші болып тап болды. Мұның бәрі “Бір белдеу, бір жол” бастамасының жобаларына теріс әсер етті. Зерттеудің мақсаты Covid-19 пандемиясының “Бір белдеу, бір жол” бастамасын жүзеге асыруға қалай әсер еткенін және Қытайдың BRI жобаларын сақтау үшін қандай шаралар қолданғанын, сондай-ақ “Жібек Денсаулық жолы” жобасы Қытай үшін өмірлік маңызды кезең болды. Сондай-ақ Орталық Азия елдеріндегі ББЖ жобалары Қытай үшін неліктен стратегиялық маңызды болып табылатыны қарастырылады. Мақалада Covid-19 пандемиясы кезеңіндегі бастаманың экономикалық, әлеуметтік және саяси проблемасына талдау ұсынылған. Зерттеудің практикалық маңыздылығы қазіргі уақытта COVID-19 пандемиясының Орталық Азия елдеріндегі “Бір белдеу, бір жол” бастамасына әсерін қарастыратын көптеген зерттеулерде жатыр және бұл мақала әдебиетті толықтырады.

Түйін сөздер: “Бір белдеу, бір жол” бастамасы, Қытай, Covid-19 пандемиясы, Орталық Азия.

М.А. Ақмади

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: akmadi.moldir@gmail.com

Влияние пандемии COVID-19 на инициативу «Один пояс, один путь»

В данной статье проведен анализ реализации инициативы «Один пояс, один путь» в странах Центральной Азии в период пандемии COVID-19. В 2020 году всему миру приходится развиваться в условиях пандемии COVID-19. Введение масштабных локдаунов по всему миру спровоцировало рецессию глобальной экономики, что привело к замедлению и спаду экономического роста,

приостановке производств, закрытию границ и именно Китай первым столкнулся с данной проблемой. Все это негативно сказалось на проектах инициативы «Один пояс, один путь». Целью исследования было выявить, каким образом пандемия COVID-19 повлияла на реализацию инициативы «Один пояс, один путь» и какие меры были предприняты Китаем для сохранения проектов BRI, а также как проект «Шелковый путь здоровья» стал спасательным кругом для Китая. Также рассматривается вопрос, почему проекты ОПОП в странах Центральной Азии являются стратегически важными для Китая. В статье представлен анализ экономической, социальной и политической проблемы инициативы в период пандемии COVID-19. Также показаны результаты проведенного обзорного анализа, свидетельствующие о том, что влияние пандемии COVID-19 на инициативу носит краткосрочный характер. Практическая значимость исследования заключается в том, что на данный момент не так много исследований, рассматривающих влияние пандемии COVID-19 на инициативу «Один пояс, один путь» в странах Центральной Азии, данная статья дополнением к имеющейся литературе.

Ключевые слова: инициатива «Один пояс, один путь», Китай, пандемия COVID-19, Центральная Азия.

Introduction

In recent years, China has been actively strengthening own economy and political positions on the world stage, and the Belt and Road Initiative as a manifestation of “soft power” has become one of the main instruments for achieving this goal. BRI is China’s global and multi-billion dollar project aimed or create an infrastructure network that will connect China with countries in Africa, Asia, Europe and the Middle East. In recent years, BRI has been actively developing and on scale has only started to grow. For example, at the beginning of the implementation, only 68 countries participated in the project, but after the second BRI forum in 2019, the number of countries that signed agreements with China under the initiative risen to 126, as well as 29 international organizations joined. However, the COVID-19 pandemic has made its own adjustments, and the resulting crisis has led to a malaise in the global economy. This inevitably had an impact on the development of the BRI since the initiative was aimed at developing the infrastructure network, trade and economic relations, increasing investment flow and establishing connections between people. The measures taken against COVID-19 in one way or another affected all these areas and had an inevitable impact on the implementation of the BRI. Already in the summer of 2020, the head of the Department of International Economics of the Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, Wang Xiaolong, said that 60% of BRI projects suffered from the crisis caused by the COVID-19 pandemic, namely 20% of projects were seriously affected, 40% were affected to one degree or another, the rest 40% are being implemented according to the schedule (*inform.kz*, “The coronavirus pandemic has negatively affected 60% of the projects of the Belt and Road Initiative”,

19 June 2020). The BRI was also affected by budgetary problems in China, as the government had to focus resources on rebuilding its own economy after the quarantine. This also affected other BRI member countries as they also faced an economic crisis. This situation cannot but raise concerns about the debts and loans associated with the initiative. Moreover, it is important to note that some countries participating in the One Belt, One Road initiative are also experiencing a political crisis and a change of power, as exemplified by countries such as Belarus, Kyrgyzstan, Armenia. Changes in the situation in the political field can have both positive and negative effects (Akmadi, 2020).

Scientific research methodology

The problem of the research is that there are not so many scientific papers considering the Belt and Road Initiative during a pandemic or its impact on the initiative, since for the beginning the COVID-19 pandemic is still ongoing and many Central Asian countries have not fully appreciated the scale the consequences of the pandemic. The object of the study is the countries of Central Asia and China, and the subject of the study is the process of implementing the Belt and Road Initiative in the context of the COVID-19 pandemic. The purpose of the study is to provide an overview of the impact of the COVID-19 pandemic on the implementation of the Belt and Road Initiative in Central Asia and what measures China has taken to preserve BRI projects.

The research method consists in a review analysis of scientific articles, as well as in the analysis of economic indicators taken from the official websites on statistics of the Central Asian countries. The research is descriptive, focusing mainly on the

context of the socio-economic problems caused by the pandemic and its impact on the Belt and Road Initiative.

The results of the study showed that after the first half of 2020, the impact of the COVID-19 pandemic on BRI projects was visible. However, many authors say that the Coronavirus pandemic has had an impact on the Belt and Road Initiative, but this impact is short-term and limited, as China is already taking some measures to support certain projects. Moreover, many experts and researchers note that in the long term, the Belt and Road Initiative will only gain momentum and the CA countries are an important part of the initiative.

Results and discussion

Analysis of the literature shows that most of the scientific works were aimed at studying the impact of COVID-19 on the economic and political aspects of the Belt and Road Initiative. According to research, the COVID-19 pandemic has made its own adjustments to the implementation of the Belt and Road Initiative. The global economic crisis due to the coronavirus has led to the fact that some of the projects under the BRI initiative have been suspended or delayed from the previously indicated deadlines. However, the COVID-19 pandemic does not change China's strategic goals and COVID-19 only strengthens China's willingness to advance the Belt and Road Initiative over the long term. Moreover, China is already taking measures to adapt the projects of the initiative to the new realities to restore the economy and support local production, in particular, a large role was given to healthcare, which is quite logical.

According to A. Corneliussen, the Belt and Road Initiative in the coming decades will contribute to economic growth in Central Asian countries, since these countries will link China with the Middle East and Europe. The resulting crisis has had an impact, but does not change the strategic objectives of the BRI for China. The author also notes the fact that COVID-19 will only strengthen China's intention to implement the initiative in the long term. As for existing projects that may face problems due to the impact of COVID-19, then either these projects will be taken up by new companies or in some cases projects will be postponed or simply saying will not be resumed. Insufficient funding of the Initiative due to the economic impact of COVID-19 and non-payment of wages to workers in selected Belt and Road projects could lead to further delays. This will have a temporary impact on a number of separate

Belt and Road projects as new companies will be delegated (Corneliussen, 2020).

Catherine Owen also speaks about the economic growth of the Central Asian countries during the pandemic. According to Catherine Owen, everything will depend on China's actions and there are two possible outcomes, one of which may lead to an increase in the importance of the role of the Central Asian countries in the OBOR initiative. According to the author, if Chinese investors, taking advantage of the global economic crisis, buy out a large amount of assets abroad, then it will be able to strengthen its participation in Central Asia, which can contribute to the growth of the economies of these countries. However, if China decides to gain the upper hand over foreign loans and direct its economy to the domestic market, this will reduce its influence in the Central Asian countries. The author also notes that it is wrong to speak of China as a unitary economic entity with a consistent coordinated strategy. There are many Chinese lenders, including banks headed by Chinese multilateral organizations, state-owned enterprises and high net worth individuals. Each of them has its own priorities, rules and strategies (Owen, 2020).

Other experts such as A. Bugaenko, R. Vakulchuk and T. Umarov say that in connection with the consequences of the pandemic, China will soon direct its efforts to restore its own economy. However, after the recovery of its economy, China will immediately return to active investments, and in this case, the CA countries will be increasingly involved in the economic orbit of China, but this can help the CA countries adapt to the new realities of the post-coronavirus world. But in the near future, the importance of the BRI initiative for China may decrease, which will lead to the suspension of some projects or to delays in the implementation of projects, and moreover, so far there can be no talk of launching new projects if they are not related to health or to the pandemic itself. COVID-19 (Bugaenko, 2020; Vakulchuk, 2020; Umarov, 2020).

Marsha McGraw Olive in his article says that the economic crisis caused by the pandemic has made the transit procedure even more difficult. These consequences led to a decline in the export and import of goods, including raw materials, as well as to a decline in labor migrants, and as you know, labor migration is an important element of economic development in some CA countries. Kyrgyzstan may lose 45-50% of customs receipts and tax payments. In addition, Kazakhstan has benefited from the transit area in recent years, but the pandemic has significantly reduced this transit. Moreover, domestic

production of CA countries was also affected by the decline in imports from China, as there was no access to manufacturing components (Olive, 2020).

M. Gornikevich, Y. Zelkovsky note that in the next few years, the epidemic will open up an opportunity for Beijing to interact with societies and further develop the “One Belt, One Road” initiative. From Beijing’s point of view, COVID-19 is not an obstacle, but a special opportunity to achieve strategic goals that could not be achieved in the usual way. The authors also note if other, much more dangerous epidemics than the current COVID-19, arise in the next few years, China will have the opportunity to extend the New Silk Road, including the entire European Union (Gornikiewicz, Zelkowski, 2020).

Frank Mouritz’s work examines the short and long term implications of the COVID-19 pandemic for the Belt and Road Initiative. The author notes that today, China and the BRI partner countries have focused their attention and resources on fighting the spread of the virus and supporting the domestic economy. In this regard, damage to BRI projects was an inevitable process. However, the long-term implications are still uncertain as it depends on how long the pandemic will sweep the global economy back. But China is determined to maintain the BRI further, and if China manages to maintain the BRI throughout the pandemic, then Corona could open up opportunities for using “masked diplomacy” and BRI health infrastructure projects to enhance Beijing’s global standing and local BRI recognition (Mouritz, 2020).

Peter J. Buckley notes in his work that an increase in overcapacity in China will increase the pressure on Chinese companies to export overseas, and this may help to increase the BRI. China is also forging links with medical assistance to countries participating in the initiative. However, domestic unemployment in China in the downturn will become a huge problem, especially in cities and among migrant workers, and this could lead to the fact that China will demand to pay off some of the debt on existing BRI obligations. However, the BRI project will not be abandoned by China, since it plays a strategically important role (Buckley, 2020).

Michael H. Glyantz also notes in his article that China has faced criticism for its initial secrecy as a result of a lack of transparency that has damaged China’s image. In this regard, Beijing seizing the opportunity to strengthen its role in global governance, has become actively helping BRI countries to combat the pandemic through the “Health Silk Road” project. The BRI is not only strategically important to Beijing, it is also a symbol of China as a great

power. Therefore, even during a pandemic, China partially supports BRI projects, and most likely in the future, after economic recovery, all previously frozen BRI projects will resume (Glantz, 2020).

Hallam Chow and Zhixin Han note that due to the new circumstances, BRI projects need a better risk management system and BRI projects must be linked to quality, efficiency and transparency. Amid the unprecedented challenges of 2020, BRI investments are up 3.6% year-over-year, suggesting that most BRI projects are still up and running. Several BRI projects have shown great resilience and support in the fight against the unprecedented challenges of the pandemic (Chow, Han, 2020).

There is no doubt that the impact of the pandemic on the implementation of the BRI initiative is observed not only in CA countries, but among all countries participating in the initiative. However, most experts and authors say that China will undoubtedly return to the implementation of the OBOR initiative, since these joint projects are designed for the long term. Most authors note the negative impact of the pandemic on the BRI initiative. Evgeny Vinokurov in his article highlights a specific number of negative consequences. For starters, the pandemic hit cross-border traffic, which has reduced trade and investment. The financial stability of the participating countries is also of concern, as many countries have unstable economic growth, and there is also an economic crisis from the consequences of the pandemic. Further, an equally important negative side is that in the near future China will invest more financial resources to stabilize its own economy, which leads to a decrease in resources for financing OBOR projects. It was also initially assumed that 2020 and 2021 will become important for the implementation of the OBOR initiative, since the multilateralism of the initiative was to involve international financial organizations such as the World Bank, the Asian Development Bank, the Islamic Development Bank, the Asian Infrastructure Investment Bank and others in the project. However, due to the pandemic, many financial resources will be invested in solving the aftermath of the pandemic (Vinokurov, 2020).

Analysis shows that the COVID-19 pandemic has not spared the OBOR initiative. Most experts point out that the pandemic has led to delays in the implementation of OBOR projects or the suspension of some projects, but it has not caused irreparable damage to the initiative itself. Moreover, China is already taking some measures to address the problem, and for efficiency, it involves part of the BRI’s investment in health-related projects and projects to address the aftermath of the COVID-19 pandemic.

China's "Health Silk Road"

Of course, the COVID-19 pandemic has also damaged China's image. In this regard, China has used transport corridors, ports and logistics centers along the Silk Road to provide medical assistance to partner countries in need of support. To improve its reputation, Beijing has launched a concerted campaign that the English-language media has described as a "mask of diplomacy." Beginning in March 2020, Beijing has been openly deploying medical teams and personal protective equipment through its embassies and local associations. Chinese companies and institutions have also contributed, donating PPE to over 150 countries since the start of the pandemic (Mardell, 2020). China also sent teams of medical experts to more than ten countries along the Belt and Road, and helped the local population to fight the epidemic. Subsequently, China called this project the "Silk Road of Health". At a critical time in the spread of the coronavirus, the PRC has sent medical equipment by rail to countries along the Belt and Road. This shows that the interconnected routes continue to maintain their main functions, namely, to provide uninterrupted communication between China and other countries of the world. Prior to the outbreak of the pandemic, the Health Silk Road project was moving forward rather slowly, but at the moment it has become relevant. The revitalization of this project is also due to the fact that China's initial reaction to the coronavirus caused condemnation in many Western countries and had a negative impact on the perception of China at the global level. For China, the Silk Road Health Project has become a pillar of the BRI it also sets the rhetoric for the specific implementation of some projects relevant during the pandemic. The Silk Road Health Project has also helped China partially restore its reputation as the project positions China as a responsible leader in global health governance. However, China also realizes that now is not the time to aggressively push this project forward in developed countries. Therefore, the target audience of the Health Silk Road project is developing countries, including CA countries, as developing countries face a shortage of resources in the health sector. Many CA countries are currently suffering from the pandemic, in no small part due to the ineffectiveness of their own governments. The pandemic also exposes weaknesses in health infrastructure in

many developing countries, and China's Silk Road Health Project could help address some of these weaknesses. Moreover, China already has experience in providing medical care during epidemics. For example, when the Ebola epidemic broke out in West Africa, China sent 1,200 workers, soldiers and doctors there. The revitalization of the Health Silk Road project could foster a more supportive attitude towards China's global economic expansion at a time of growing criticism of its "debt trap diplomacy" (Mourits, Shelepova, 2020).

Conclusion

Summing up, we can say that the COVID-19 pandemic, which has spread almost all over the world by the spring of 2020, has become a strength test for all countries. Despite the fact that the COVID-19 pandemic has not yet come to an end, you can already see its impact on the socio-economic aspects. The pandemic led to a decrease in GDP, trade turnover, and an increase in unemployment and poverty in the region. The BRI initiative was also affected by the impact of the pandemic, but China will support the BRI initiative in the long term. Moreover, China is stepping up certain projects, which means that financing of projects under the Belt and Road Initiative has become more targeted and special attention will be paid to projects related to the digitalization of society during this period. It is possible that OBOP projects will have a unified approach to the implementation and development of digital medicine, digital, distance education at all levels, the development of digital communications, the development of online commerce and e-business. But it is important to note that those projects are being implemented that are relevant at the moment and those that will help China to strengthen its own economy during the crisis. However, the Chinese government has made it clear that the OBOR initiative will not be abandoned, it will be gradually restored depending on the situation. It should be noted that after the end of the epidemic, amid an acute economic crisis, a number of Central Asian countries will be interested in accelerating the implementation of the OBOR initiative, which may become an additional impetus for strengthening the integration processes in the region and this will help eliminate some of the economic and social consequences caused by COVID-19.

References

- Акмеди М.А. Социально-экономические последствия пандемии COVID-19 и её влияние на инициативу «Один пояс, один путь» в странах Центральной Азии // *Эпоха науки*. – 2020. – С. 275-283.
- Моуриц Ф., Шелепова А. Инвестиции Пекина – рычаги влияния // *Журнал по проблемам безопасности и обороны Европы*. – 2020. – С.12.
- Сулейменов Р. «Пандемия коронавируса негативно сказалась на 60% проектов инициативы «Один пояс, один путь», [Электронный ресурс] URL: https://www.inform.kz/ru/pandemiya-koronavirusa-negativno-skazalas-na-60-proektov-iniciativy-odin-poyas-odin-put_a3663544 (Дата обращения: 19.06.2020).
- Buckley, P.J. China's Belt and Road Initiative and the COVID-19 crisis. *Journal of International Business Policy*. – 2020. – 3. – P. 311–314.
- Bugaenko A. Impact of the COVID-19 Pandemic on the Belt and Road Initiative in Central Asia. Central Asian Bureau for Analytical Reporting, [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/en/impact-of-the-covid-19-pandemic-on-the-belt-and-road-initiative-in-central-asia> (Дата обращения: 13.05.2020).
- Chow H., Han Z. Belt And Road Initiative – The Green And Clean Road Beyond COVID-19. The Mayer Brown Practices, [Электронный ресурс] URL: <https://www.mondaq.com/china/renewables/1020398/belt-and-road-initiative-the-green-and-clean-road-beyond-covid-19> (Дата обращения: 28.12.2020).
- Corneliussen A. China's Post-Covid-19 Plans for Central Asia. Online event looks at how pandemic will affect future economic interests in the region. By IWPR Central Asia, [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/mezhdunarodnaya-onlajn-diskussiya-s-iwpr-covid-19-i-initsiativa-poyas-i-put-v-tsentralnoj-azii> (Дата обращения: 27.04.2020).
- Glantz M.H. China's One Belt One Road (OBOR) Initiative and the Coronavirus Pandemic. *Post-Soviet Issues*. – 2020. – 7(2). – P. 120-129.
- Gornikiewicz M., Zelkowski J. Belt and Road Initiative in the Age of COVID-19 Pandemic: Implications for the Development of the Strategic Project of the People's Republic of China. *European Research Studies Journal*. – 2020. – 28 (3). – P. 302-310.
- Mardell J. China's "Health Silk Road": Adapting the BRI to a pandemic-era world. MERICS, [Электронный ресурс] URL: <https://merics.org/en/short-analysis/chinas-health-silk-road-adapting-bri-pandemic-era-world> (Дата обращения: 25.11.2020).
- Mouritz, F. Implications of the COVID-19 Pandemic on China's Belt and Road Initiative. *JSTOR Connections*. – 2020. – 2(19). – P. 115–124.
- Olive M. Post-COVID-19: Can Central Asia be Central to Eurasian Integration? *Central Asia Program*. – 2020. 2(39). – P. 4-15.
- Umarov T. China's Post-Covid-19 Plans for Central Asia. Online event looks at how pandemic will affect future economic interests in the region. By IWPR Central Asia, [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/mezhdunarodnaya-onlajn-diskussiya-s-iwpr-covid-19-i-initsiativa-poyas-i-put-v-tsentralnoj-azii> (Дата обращения: 27.04.2020).
- Vakulchuk R. China's Post-Covid-19 Plans for Central Asia. Online event looks at how pandemic will affect future economic interests in the region. By IWPR Central Asia, [Электронный ресурс] URL: <https://cabar.asia/ru/mezhdunarodnaya-onlajn-diskussiya-s-iwpr-covid-19-i-initsiativa-poyas-i-put-v-tsentralnoj-azii> (Дата обращения: 27.04.2020).
- Vinokurov E. COVID-2019 and the Future of the Belt and Road Initiative. Asian Financial Think Tank, [Электронный ресурс] URL: <https://efsd.eabr.org/en/research/chief-economist-group/covid-2019-and-the-future-of-the-belt-and-road-initiative/> (Дата обращения: 31.03.2020).

References

- Akmadi M.A. (2020) Sotsial'no-ekonomicheskiye posledstviya pandemii COVID-19 i yeyo vliyaniye na initsiativu «Odin po yas, odin put'» v stranakh Tsentral'noy Azii [Socio-economic consequences of the COVID-19 pandemic and its impact on the Belt and Road Initiative in Central Asia]. *Age of Science*, vol. 4, no 24, pp. 275–283.
- Buckleyоткор P.J. (2020) China's Belt and Road Initiative and the COVID-19 crisis. *Journal of International Business Policy*, no 3, pp. 311–314.
- Bugaenko A. (2020) Impact of the COVID-19 Pandemic on the Belt and Road Initiative in Central Asia. Central Asian Bureau for Analytical Reporting. URL: <https://cabar.asia/en/impact-of-the-covid-19-pandemic-on-the-belt-and-road-initiative-in-central-asia> (date accessed: 13 may 2020).
- Chow H., Han Z. (2020) Belt And Road Initiative – The Green And Clean Road Beyond COVID-19. The Mayer Brown Practices. Available at: <https://www.mondaq.com/china/renewables/1020398/belt-and-road-initiative-the-green-and-clean-road-beyond-covid-19> (date accessed: 28 December 2020).
- Corneliussen A. (2020) China's Post-Covid-19 Plans for Central Asia. Online event looks at how pandemic will affect future economic interests in the region. By IWPR Central Asia. URL: <https://cabar.asia/ru/mezhdunarodnaya-onlajn-diskussiya-s-iwpr-covid-19-i-initsiativa-poyas-i-put-v-tsentralnoj-azii> (date accessed: 27 April 2020).
- Glantz M.H. (2020) China's One Belt One Road (OBOR) Initiative and the Coronavirus Pandemic. *Post-Soviet Issues*, vol. 2, no 7, pp. 120–129.
- Gornikiewicz M., Zelkowski J. (2020) Belt and Road Initiative in the Age of COVID-19 Pandemic: Implications for the Development of the Strategic Project of the People's Republic of China. *European Research Studies Journal*, vol. 3, no 28, pp. 302–310.
- Mardell Jacob (2020) China's "Health Silk Road": Adapting the BRI to a pandemic-era world. MERICS. Available at: <https://merics.org/en/short-analysis/chinas-health-silk-road-adapting-bri-pandemic-era-world> (date accessed: 25 November 2020).

Mourits F., Shelepova A. (2020) Investitsii Pekina – rychagi vliyaniya [Beijing investments – levers of influence]. *Journal on security and defense of Europe*, vol. 3, no 10, pp. 12–19.

Mouritz F. (2020) Implications of the COVID-19 Pandemic on China's Belt and Road Initiative. *JSTOR Connections*, vol. 19, no 2, pp. 115–124.

Olive M. (2020) Post-COVID-19: Can Central Asia be Central to Eurasian Integration? *Central Asia Program paper*, no 239, pp 4–5.

Suleimenov R. (2020) Pandemiya koronavirusa negativno skazalas' na 60% proyektov initsiativy «Odin poyas, odin put'» [The coronavirus pandemic has negatively affected 60% of the projects of the Belt and Road Initiative]. URL: https://www.inform.kz/ru/pandemiya-koronavirusa-negativno-skazalas-na-60-proektov-initsiativy-odin-poyas-odinput_a3663544 (date accessed: 19 June 2020).

Umarov T. (2020) China's Post-Covid-19 Plans for Central Asia. Online event looks at how pandemic will affect future economic interests in the region. By IWPR Central Asia. URL: <https://cabar.asia/ru/mezhdunarodnaya-onlajn-diskussiya-s-iwpr-covid-19-i-initsiativa-poyas-i-put-v-tsentranoj-azii> (date accessed: 27 April 2020).

Vakulchuk R. (2020) China's Post-Covid-19 Plans for Central Asia. Online event looks at how pandemic will affect future economic interests in the region. By IWPR Central Asia. URL: <https://cabar.asia/ru/mezhdunarodnaya-onlajn-diskussiya-s-iwpr-covid-19-i-initsiativa-poyas-i-put-v-tsentranoj-azii> (date accessed: 27 April 2020).

Vinokurov E. (2020) COVID-2019 and the Future of the Belt and Road Initiative. Asian Financial Think Tank. URL: <https://efsd.eabr.org/en/research/chief-economist-group/covid-2019-and-the-future-of-the-belt-and-road-initiative/> (date accessed: 31 March 2020).

А.К. Болысбаева

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.
e-mail: a.bolysbayeva@mail.ru

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕ БЕЙІМДЕЛУІ (ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КОНТЕКСІНДЕ)

Мақалада бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделу мәселесі зерттеледі. Соның ішінде, әсіресе, пандемия салдарынан туындаған өзін-өзі оқшаулау кезінде орын алған қашықтықтан оқыту, яғни онлайн оқыту жағдайында жоғары мектептегі білім беру жүйесіне жаңадан қосылған студенттердің университеттік ортаға интеграциясына ерекше көңіл бөлінген.

Зерттеу мақсаты – жастардың жоғары білім беру саласына бейімделуін жан-жақты қарастырып, аталмыш процесс барысында туындайтын өзекті проблемаларды анықтап, студенттік өмірге бейімделуі нәтижелі, тез әрі өздеріне қолайлы өтуі үшін зерттеу барысында анықталған проблемалардың шешімін табу. Жұмыстың негізгі идеясы жастардың бірқатар тұлғалық және әлеуметтік орта факторларының, бейімделу әдістерінің олардың жоғары оқу орнына тез үйренісуіне ықпал ететінін дәлелдеп, бірінші курс студенттерінің академиялық ортаға қосылуын оптимизациялау үшін ұсыныстар жасау болып табылады.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына, студенттік өмірге бейімделу процесін жан-жақты зерттелуімен байланысты. Мақалада осы тақырыпқа арналған отандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне қысқаша шолу жасалған. Жұмыстың практикалық маңыздылығы болашақтағы осы тақырып аясындағы зерттеулерге негіз бола алатынымен байланысты.

Мақалада бірінші курс студенттері арасында жүргізілген онлайн сұрау нәтижелері көрсетілген. Мұнда студенттердің алғашқы оқу жылында үйренісу ерекшеліктері, сонымен бірге жоғары оқу орнына бейімделуіне тиімді әсер ететін әдістер мен факторлар анықталды.

Зерттеу нәтижелері болашақта университеттерде, институттарда, академияларда бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына, білім беру жүйесіне бейімделу бойынша бағдарлама әзірлеуде, сонымен бірге білім беру әлеуметтануы, жастар әлеуметтануы сынды пәндерді оқыту барысында қолданыла алады.

Түйін сөздер: бейімделу, бірінші курс студенттерінің бейімделуі, тәлімгерлік, тренинг, консультация, қашықтықтан оқыту.

A.K. Bolysbayeva

K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe
e-mail: a.bolysbayeva@mail.ru

Adaptation of first-year students to the higher education system (in the context of distance learning)

The article examines the problem of adaptation of first-year students to study at a higher educational institution. In particular, special attention is paid to the integration of students who have recently started their education into the university environment in the context of distance learning, that is, online learning that took place during the self-isolation caused by the pandemic.

The purpose of the study is to comprehensively consider the adaptation of young people to higher education, identify pressing problems that arise during this process, find solutions to the problems identified in the study so that adaptation to student life is effective, quick and convenient. The main idea of the work is to give recommendations on optimizing the integration of freshmen into the academic environment, proving that a number of personal factors and social factors of the environment, as well as some methods of adaptation of young people, contribute to their rapid development in the university environment.

The scientific significance of the research is due to the comprehensive study of the process of adaptation of first-year students to higher education and student life. The article provides a brief overview of the work of domestic, Russian and foreign scientists on this topic. The practical significance of the work lies in the fact that it can serve as a basis for future research on this topic.

The article presents the results of an online survey of first-year students. As a result, the features of adaptation of students in the first academic year, as well as methods and factors that effectively affect the integration of students, were identified.

The research results can be used in the future at universities, institutes, academies in the development of programs for adaptation of first-year students to the higher education system, as well as in teaching disciplines such as sociology of education, sociology of youth.

Key words: adaptation, adaptation of first-year students, mentoring, training, consultation, distance learning.

А.К. Болысбаева

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актюбе,
e-mail: a.bolysbayeva@mail.ru

Адаптация студентов первого курса к системе высшего образования (в контексте дистанционного обучения)

В статье исследуется проблема адаптации студентов первого курса к обучению в ВУЗе. Особое внимание, в частности, уделяется интеграции студентов, которые недавно начали свое обучение в высшей школе, в университетскую среду в контексте дистанционного обучения, то есть онлайн-обучения, которое имело место во время самоизоляции, вызванной пандемией.

Цель исследования – всесторонне рассмотреть адаптацию молодежи к высшему образованию, выявить насущные проблемы, которые возникают в ходе этого процесса, найти решения выявленных в исследовании проблем, чтобы адаптация к студенческой жизни была эффективной, быстрой и удобной. Основная идея работы – дать рекомендации по оптимизации интеграции первокурсников в академическую среду, доказав, что ряд личностных факторов и социальных факторов среды, а также некоторые методы адаптации молодежи способствуют их быстрому освоению в университетской среде.

Научная значимость исследования обусловлена комплексным изучением процесса адаптации первокурсников к высшему образованию, студенческой жизни. В статье представлен краткий обзор работ отечественных, российских и зарубежных ученых по данной теме. Практическая значимость работы заключается в том, что она может послужить основой для будущих исследований по данной теме.

В статье представлены результаты онлайн-опроса первокурсников, в результате которого были выявлены особенности адаптации студентов на первом учебном году, а также методы и факторы, которые эффективно влияют на интеграцию обучающихся.

Результаты исследования могут быть использованы в университетах, институтах, академиях при разработке программ адаптации первокурсников к системе высшего образования, а также при преподавании таких дисциплин, как социология образования, социология молодежи.

Ключевые слова: адаптация, адаптация студентов первого курса, наставничество, тренинг, консультация, дистанционное обучение.

Кіріспе

Болашақ маман иелерінің өз мансабында жетістікке жетуін анықтайтын негізгі факторлардың бірі жоғары мектепке бейімделу кезеңінің толыққанды, сәтті өтуі болып табылады. Өйткені студенттердің білім беру жүйесіне, өзінің білім алатын орнына интеграциясы мәселесі болашақ мамандардың кәсібилілігіне, құзыреттілігіне, қоғамды алға қарай дамытуда өз кәсібін ұтымды пайдалануына тікелей әсер ететіні сөзсіз. Соның ішінде, жоғары оқу орындарының білім алушыларына, әсіресе, күні кеше мектеп түлектері болған бірінші курс студенттеріне университет ортасына әлеуметтік бейімделуі күрделі болуы мүмкін. Алғашқы оқу жылында студенттердің бейімделу процесінің

қиындығы ең алдымен, жоғары оқу орнында мектептегі оқыту әдістерінен бөлек, білім беру процесінің өзіндік ерекшеліктері, оқу тәртібі мен талаптарындағы жаңашылдықтары болуымен, күнделікті тұрмыс жағдайындағы өзгерістер, яғни білім алушылардың тұрғылықты мекенжайын отбасынан бөлек жатақханаларға ауыстыруы, топшілік оқу үлгерімдеріндегі айырмашылықтар, жаңадан университет қабырғасында оқытушылармен және басқа студенттермен тұлғааралық қарым-қатынастар ережелерін игеру, қалыптастыруымен байланысты.

Қазіргі кезде ғылым салаларындағы үздіксіз жаңалықтар, қоғамның қарқынды технологияциясы процесі жастардың жаңашылдықтарға, инновацияларға, өзгерістерге икемді, тез бейімделгіш қасиеттерінің болуын талап етеді.

Жақын арада орын алған пандемия қоғамның барлық салаларында көптеген өзгерістер әкелді. Соның ішінде білім беру саласында да карантин жағдайына байланысты көптеген өзгерістер орын алды. Соның бірі – қашықтықтан оқыту форматының оқу процесінде кең пайдаланылуы. Қашықтықтан оқыту форматы, негізінен алғанда, бұрыннан қолданыста бар оқыту формаларының бірі болып табылатынымен, мұндай өткір қажеттіліктен туындаған, жаппай кең етек алған емес деуге болады. Бүгінгі күні қашықтықтан оқыту форматына студенттердің бейімделуі өзекті тақырыптардың біріне айналды.

Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына интеграциясы білім беру жүйесіндегі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені студенттердің алғашқы оқу жылында бейімделуі процесінің өту барысы, нәтижелілігі олардың мамандығы бойынша білімдер мен практикалық дағдыларды игеруіне тікелей әсер етеді. Зерттелініп отырған мәселенің көптеген тұстары біраз жылдар бойы әлеуметтік-гуманитарлық, жаратылыстану ғылымдар салалары тарапынан қарастырылады. Студенттердің жоғары білім алу мәселелерін, олардың университеттік ортаға бейімделуін отандық зерттеушілер Г.С. Абдирайымова, Г.О. Абдикерова, Г.Т. Алимбекова, К.У. Биекенов, З.Ж. Жаназарова, Г.А. Кенжакимова, Б.Н. Кылышбаева, А.Т. Омарова, И.С. Сарыбаева және басқалары жан-жақты зерттеген. Алайда, пандемия салдарынан орын алған қашықтықтан оқыту кезінде студенттердің жоғары білім беру жүйесіне интеграциясы тақырыбына қатысты зерттеулер қажеттігі туындап отыр. Сондықтан бұл зерттеу жұмысымызда бірінші курс студенттерінің онлайн форматында оқыту кезінде жоғары оқу орнына бейімделуі процесінің өту барысын жан-жақты қарастыру өзектілігі артып отыр.

Жастардың студенттік өмірге әлеуметтік бейімделуі көп қырлы, ұзақ процестердің бірі болып табылады. Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына әлеуметтік бейімделуінің нәтижелі, оңай өтуі бұл процеске тікелей қатысатын екі тарапқа, яғни, студенттердің өздеріне және университет ортасына, яғни университет басшылығына, оқытушыларға, басқа студенттерге байланысты. Сондықтан білім беру жүйесін тек студенттердің кәсіби білім алуына ғана емес, сонымен бірге, қоғамды дамытуға өз үлесін қоса алатын жеке тұлғаны, танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту, студенттердің қоғамда сәтті әлеуметтенуін және еңбек нарығына тез әрі нәтижелі бейімделуін

қамтамасыз ету сияқты жоғары оқу орындарына қойылатын маңызды әлеуметтік талаптарды орындауы үшін бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға тез әрі сәтті бейімделу процесіне көмектесуі өзекті екендігі анық.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Студенттердің жоғары оқу орнына бейімделу түсінігі біраз еңбектерде қарастырылған. Бірқатар авторлар университетке бейімделу – академиялық нәтижеден басқа да көптеген факторларды талап ететін күрделі, көп қырлы болып келеді деп есептейді (Baker, 1984).

Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына, жоғары білім жүйесіне бейімделу процесін көптеген ғылымдар саласы зерттейді. Педагогика ғылыми тұрғысынан алғашқы оқу жылындағы студенттердің бейімделу процесінің құрылымы бойынша жүргізген зерттеуде автор студенттердің жоғары білім беру мекемелерінде оқуға бейімделуінің мәні оқытушылардың білім мен білік дағдыларын студенттерге тікелей беруінде ғана емес, сонымен бірге әр студенттің жеке тұлғасын дамытуда, оның әлеуметтік тәжірибесін байытуда деп көрсеткен (Badelina, 2020: 474). Жаратылыстану ғылымдары бойынша жоғары білім алушы бірінші курс студенттерінің бейімделуіне әсер ететін факторлар бойынша зерттеулерде студенттердің бірінші оқу семестрінде бейімделуі тұлғалық, институционалдық және академиялық факторлар ықпал ететін күрделі процесс ретінде қарастырылады (Birzina, 2019: 358). Бірқатар зерттеушілер алғашқы оқу жылын бастаған студенттердің білім алуда жетістікке жетуін жан-жақты қарастырып, өз бетімен жұмыс жасау, уақытты және топтық жұмысты басқару сияқты дағдыларында өздеріне жақсы баға беретін студенттер университетте алғашқы оқу жылында жетістікке жетуі мүмкіндігін айтады (Goldfinch, 2007: 271). Бірінші курс студенттерінің бейімделуіндегі алаңдаушылық сезімдерін зерттеген авторлар негативті бағалауға деген қорқыныш неғұрлым аз болса, студенттердің академиялық бейімделуі және институционалды бейімделуі соғұрлым жақсы болады, ал теріс бағалаудан қорқыныш соғұрлым жоғары болса, академиялық бейімделу және жеке-эмоционалды бейімделу соғұрлым төмен болады деп жазады (Arjanggi, 2016:34). Пандемия салдарынан туындаған қашықтықтан оқыту кезінде студенттердің жоғары оқу орнына, жоғары білім

беру жүйесіне бейімделуі мәселесін зерттеу үшін осыған дейін ғылыми кеңістікте онлайн оқыту туралы жинақталған тәжірибелерге шолу жасау қажет. Онлайн курстарда студенттердің жетістікке жетуіне әсер ететін факторларын зерттеген бірқатар авторлар мотивацияны әрбір білім беру ортасының маңызды компоненті ретінде қарастыра келе, мотивацияны студенттердің жетістікке жетуін анықтайтын негізгі факторлардың бірі деп анықтайды (Yükselturk, 2007: 72). Ал басқа бірқатар зерттеулерде студенттердің күтілімдерінің қанағаттандырылуының олардың онлайн-курстарында жетістікке жетуіне ықпалы қарастырылады (Baturay, 2015: 9). Бірінші курс студенттерінің онлайн әлеуметтік бейімделуі бойынша зерттеу жүргізген авторлар білім алушылардың академиялық қабілеттері сияқты индивидуалды сипаттамаларын академиялық нәтижелердің алғышарттары ретінде қарастырады (Krasilnikov, 2017: 327). Студенттердің онлайн білім беруге қосылуы туралы қарастырған автор академиялық ұжымның білім алушыларға онлайн оқыту туралы нұсқаулықтарды әзірлеуі студенттердің жоғары білім беру жүйесіне қосылуын арттырады (Coates, 2006: 167).

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл жұмыста ғылыми зерттеудің заманауи әдістемесі, оның ішінде теориялық және эмпирикалық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу мәселесі бойынша әлеуметтану, жаратылыстану, педагогика және психология сияқты әртүрлі ғылым салаларындағы әдебиеттерге шолу жасалды. Зерттеу тақырыбымен байланысты көптеген ғылыми мақалаларға, кітаптарға, интернет-ресурстарына контент-талдау әдісі арқылы шолу жасалды. Зерттеудің практикалық бөлімінде студенттердің алғашқы оқу жылында жоғары білім беру жүйесіне бейімделуі туралы эмпирикалық деректер алу үшін бірінші курс студенттері арасында онлайн-сауалнама жүргізілді.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында келесідей сұрақтар алға қойылды:

- бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделуі процесінің мәнін көрсету;
- қашықтықтан оқыту кезінде студенттердің алғашқы оқу жылындағы университеттік ортаға, жоғары білім беру жүйесіне, студенттік өмірге бейімделуінің ерекшеліктерін айқындау;
- бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға, жоғары білім беру жүйесіне бейімделуі

процесін оптимизациялау үшін тиімді әдістер мен факторларды анықтау.

Зерттеу жұмысының мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттер мен жүргізілген әлеуметтанулық зерттеудің талдауына негізделі отырып, бірқатар гипотезалар құрастырылды:

- жоғары оқу орнына бірінші курс студенттерінің бейімделуі үшін әлеуметтік орта факторлары, соның ішінде куратор-эдвайзерлердің ықпалы жоғары;

- жас ұрпақтың мектеп кезінен болашақ мамандығын таңдап, білім алатын кәсіп түріне қызығушылығы мен ол туралы неғұрлым хабардар болуы бірінші курс студентінің жоғары білім беру жүйесіне тез әрі сәтті бейімделуіне жағымды ықпал көрсетеді;

- бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделу процесіне тұлғалық факторлар болып табылатын коммуникативтілігі мен алғырлығы сияқты жеке қасиеттері әсер етеді;

- студенттердің алғашқы оқу жылында жоғары оқу орнына, студенттік өмірге бейімделуіне неғұрлым нәтижелі әдісі – тәлімгерлік.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында контент-талдау, онлайн-сауалнама сияқты әдістер қолданылды. Зерттеу мәселесіне арналған осыған дейінгі ғылыми әдебиеттердің мазмұнына талдау жасалынды. Пандемия салдарынан орын алған өзін-өзі оқшаулануға байланысты бірінші курс студенттерінің қатысуымен онлайн-сауалнама жүргізілді.

Онлайн форматындағы сауалнамаға 180 бірінші курс студенті қатысты. Зерттеуге қатысқан білім алушылар кластерлік (ұяшықтық) іріктеу арқылы жинақталды. Педагогикалық, техникалық сияқты ғылыми бағыттар бойынша 14 бірінші курс студенттік оқу топтары таңдалынып, топтағы барлық студенттерге онлайн сауалнамаға қатысу ұсынылды. Нәтижесінде, негізінен, сұрауға педагогикалық (49%) және техникалық (43%) салалардың білім алушылары қатысты. Зерттеу мәселесіне байланысты сауалнамаға бірінші курс студенттері қатысқандығынан респонденттердің 97%-ы 18 жастағы білім алушылар екені анықталды.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу нәтижелері анықтағандай, сауалнамаға жауап берген бірінші курс студенттерінің жартысынан көбі группаластарымен оқу жылы басталғалы бір рет қана кездескен. Бұл ең алдымен, пандемия уақытында орын алған өзін-өзі оқшауланумен байланысты. Яғни студенттер

карантин талаптарын сақтау үшін студенттік кездесулерін барынша шектегені анықталды. Сонымен бірге, ауылда тұратын бірінші курс студенттерінің көпшілігінің өз үйінен онлайн оқу сынды территориялық алшақтық та өз үлесін қосады. Респонденттердің 36% дерлік ауылдан білім алып жатқандығы туралы баяндады.

Онлайн форматындағы сауалнамаға қатысқан білім алушылардың көпшілігінің (81%) оқу жылы басталғалы өзінің оқу тобында 4 және одан да көп студенттермен достық қарым-қатынас орната алғаны туралы айтады. Бұл студенттік топ ішіндегі ұжымында достық қарым-қатынас, олардың бейімделуіне қолайлы жағдай қалыптасқанын, яғни студенттердің бірін-бірі жылы қабылдағанын білдіреді. Бұл пікірімізді сондай-ақ, студенттердің топ ішіндегі атмосфераны қалай бағалайтыны туралы сұраққа респонденттердің 60%-ның өте жақсы және 33%-ның жақсы деп анықтағаны да дәлелдейді. Жалпы алғанда, студенттер үшін оқу тобы ұжымындағы микроклиматтың өзектілігі зор, өйткені бір оқу тобында оқитын студенттер бір-бірімен жиі араласуына тура келеді. Әсіресе, студенттік топ ұжымының бірінші курс студенттері үшін маңыздылығы үлкен, себебі алғашқы күндерден бастап топтағы студенттердің өздерін қалай қарсы алып, қабылдайтыны білім алушылардың университеттік ортаға бейімделуіне тікелей ықпал етеді. Бірқатар авторлар еңбектерінде студенттерге университетке бейімделу үшін көмек қажеттігін, тобында достық және жағымды көңіл-күй болуы жоғары білімге әлеуметтік-эмоционалды бейімделуге үлкен ықпал ететінін зерттеулер көрсетінін айтады (Harvey, 2006: 3).

Студенттердің бейімделу процесінің өту барысында олардың оқытушылармен немесе басқа студенттермен өзара түсініспеушілігінің орын алуы қатты әсер ететіні белгілі. Бірінші курс студенттерінің топ ішінде достық, жақсы қарым-қатынас орнағаны туралы ойымызды тағы дәлелдейтін фактор бұл – студенттердің арасында оқытушылармен немесе топ ішіндегі басқа студенттермен конфликт жағдайларының орын алмағаны туралы 84% респонденттердің жауабы дәлелдейді. Оқу жылы басталғалы конфликт жағдайы болды деп жауап бергендердің (16%) барлығының дерлік басқа студенттермен түсініспеушілікке келгені (15%) анықталды.

Бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделу кезеңінде мектептен кейінгі білім беру жүйесінің сонымен бірге, студенттік өмірдегі күнделікті тіршілік жағдайларын қабылдау, үйренісу жүреді. Жоғары оқу ор-

нымен байланысты бұл оқудағы, күнделікті студенттік өмірдегі жағдайларды бірінші курс студенттеріне кураторлары, эдвайзерлері таныстыруы қажет. Студенттердің жоғары мектеп жүйесіне бейімделу кезеңіндегі академиялық, психологиялық және күнделікті проблема-ларды шешуге университет тарапынан көмектесіндердің бірі – кураторлар, эдвайзерлер. Жоғары оқу орны мен студенттер арасындағы өзара қарым-қатынастар жүйесін үйлестіруші, модератор кураторлар болып табылады (Ключникова, 2016: 58). Топ кураторы бірінші курс студенттерінің мектептегі өмірден, оқыту жүйесінен ерекшеленетін жоғары оқу орнындағы білім беру формаларына, студенттік өмірге бейімделу процесіне тығыз араласуы қажет. Ол жаңадан келген студенттерге студенттік тобына қосылуына көмектесіп, олардың құқықтары және міндеттерімен таныстырып, оқу процесін ұйымдастырылуы туралы түсіндіруі керек.

Куратор тобындағы білім алушылардың ағымдағы оқу үлгерімін үздіксіз тексере отырып, студенттердің ата-аналарымен жүйелі түрде талқылауы қажет. Студенттердің ата-аналарымен өзара әрекеттесу білім алушының оқу үлгерімін тиісті деңгейде ұстап қана қоймай, бірінші курстың студенті үшін қолайлы, үй жағдайын жасауға көмектеседі. Бірінші курс студенті үй (ата-аналар) – университет – студент – куратордың ажырамас байланысын сезінеді, бұл бейімделуге және жалпы оқу үлгеріміне жемісті әсер етеді (Ключникова, 2016: 59).

Біздің зерттеу нәтижелері бойынша қазіргі қашықтықтан оқыту кезінде студенттердің кураторларымен қажеттілік туындаған жағдайда күнде, аптасына 2-3 рет хабарласып тұратыны туралы айтты. Кураторларымен мүлдем хабарласпайтын студенттер жоқ екені анықталды. Сонымен бірге, кураторлар, эдвайзерлердің бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға әлеуметтік интеграциясындағы түпкілікті рөлін респонденттердің өздерінің жоғары мектепке бейімделуіне әсер ететін факторлардың ішінде өзектілердің бірі ретінде анықтағаны да дәлелдейді. Жалпы алғанда, бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделуіне әсер ететін тобындағы басқа студенттер, оқу жағдайы, оқытушылар, студенттің өзінің жеке қасиеттері сияқты негізгі бес фактор ретінде кураторлардың көмегін де респонденттердің 24% маңызды деп есептейтіні анықталды.

Бірінші курс студенттерінің оқу процесіне бейімделуі сыртқы және ішкі факторларға

байланысты. Бірқатар авторлар жоғары оқу орнындағы білім алу процесіне әлеуметтанулық, педагогикалық және психологиялық факторлар әсер етеді деп есептейді. Өз кезегінде, жоғары оқу орнына әсер ететін сыртқы факторлар – әлеуметтанулық (жасы, т.б.) және педагогикалық (оқытушылардың педагогикалық шеберлігі, оқу ортасы, т.б.) деп қарастырса, ішкі факторлар бұл – психологиялық факторларға индивидуалды-психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлар (мотивация, бірінші курс студентінің жеке бейімделу әлеуеті, т.б.) болып табылады (Мильковская, 2007: 28).

Респонденттерге оқу жағдайы, университетте бұрыннан таныстарының болуы және осы университетте бұрын оқу курстарға қатысуы, грантқа ие болу және шәкіртақы, университеттік ортадағы ғылыми бәсекелестік, кураторларының көмегі, оқытушылар ықпалы, тобындағы басқа студенттермен өзара қарым-қатынасы, студенттің жеке қасиеттері сияқты өздерінің университеттік ортаға бейімделуіне әсер ететін факторлардың ішінен негізгі үш факторды таңдау ұсынылды. Нәтижесінде бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделуіне әсер ететін негізгі бес фактор ретінде тобындағы басқа студенттермен өзара қарым-қатынас 62%, оқу жағдайы 47%, оқытушылардың көмегі 30%, студенттің өзінің жеке қасиеттері 30%, кураторлардың көмегі 24% болып анықталды. Көріп отырғанымыздай, бірінші курс студенттеріне кураторларының көмегі маңызды, яғни бірінші зерттеу гипотезасы дәлденді.

Алғашқы оқу жылы студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделуіне әлеуметтік ортасы факторларының, яғни кураторларының, оқытушыларының, басқа студенттердің ықпалы зор. Соның ішінде, әсіресе, бірінші курс студентінің тобындағы басқа студенттермен өзара қарым-қатынасы өте қатты әсер ететіні сөзсіз. Бұны біздің зерттеу нәтижелері бойынша, респонденттердің 62%-ның университеттік ортаға бейімделу процесіне әсер ететін негізгі фактор ретінде тобындағы басқа студенттермен өзара қарым-қатынас ықпалын таңдауы көрсетеді. Бірінші курс студенттерінің оқу орнына бейімделу процесінің өту барысы мен нәтижесі оқу тобының ұжымы тарапының қабылдауы мен көмек беруіне де байланысты. Студенттік ұжым бірінші курс студенттерінің жаңа оқу жағдайларына бейімделуінде негізгі рөл атқарса, кейін білім алушылардың кәсіптік дайындығы сапасына ықпал етеді. Студенттер

үшін топ ішіндегі қарым-қатынас, атап айтқанда, олардың оқу тобы ұжымының жылы шыраймен қабылдап, достық ниет білдіруі маңызды. Әсіресе кеше ғана мектеп оқушысы болған жастарға, өздерінің студенттік оқу жылын енді ғана бастаған жастар өзінің топтас студенттерінің қолдауы мен көмегін, кеңестерін қажетсінеді. Бұл ең алдымен, бірінші курс студенттерінің көпшілігі бірдей жаста болғандығына байланысты барлығының дерлік ағымдағы уақыттағы көзқарастарында, құндылықтарында, талпыныстарында сәйкестіктер көптеп кездесуіне байланысты. Осыдан келіп топ ішіндегі студенттердің бірін-бірі түсінуде, өзара әрекеттесуде кедергілер, түсініспеушіліктер кездеспейді деуге болады. Сонымен қатар, бір топтағы студенттердің өтетін оқу пәндері бір, оқу тапсырмаларын орындау кезінде топтық жұмыстар көптеп қарастырылады, оқу ізденісі кезінде білім алушылар бір-біріне көмектесуіне мүмкіндік бар. Осымен бірге, студенттер оқытушылармен, куратормен қарым-қатынаста жас айырмашылықтарына, оқытушы деген лауазымына байланысты өздерінің құрдастарымен, достарымен араласқандай қарым-қатынас жасай алмайды.

Осылайша, студенттік өмірде тәжірибесі жоқ жастар өздерінің оқу тобындағы студенттердің, кураторларының, оқытушылар ұжымының қолдауы мен өздерінің тұлғалық қасиеттері және білімдері мен дағдылары арқылы университеттік ортаға неғұрлым тез әрі толыққанды бейімделуіне мүмкіндік алады.

Студенттердің жоғары мектеп жүйесіне бейімделу процесін талдау үшін олардың болашақ мамандығын неліктен таңдағанын анықтау өте маңызды болып табылады. Өйткені кураторлар өз тобындағы студенттерінің осы мамандығын таңдау мотивтерін анықтағаннан кейін, олардың өздерінің болашақ кәсіп түріне қызығушылығын арттыруына мүмкіндік алады, қоғамды одан әрі дамыту үшін өз кәсібінің шеберіне айналуы үшін оқуға, университет өміріне белсене араласуға ынталандырады. Осыған байланысты біздің зерттеуімізде бірінші курс студенттерінің мамандығын таңдауына әсер еткен негізгі факторды анықтау ұсынылды. Зерттеу нәтижесі респонденттердің болашақ кәсіп түрін таңдауына бала кезінен осы кәсіп түрімен айналысуды армандауы 42%, қоғамға пайдалы болу 35%, мемлекеттік грант негізінде білім алу 19% әсер еткенін көрсетті. Осылайша, куратор-эдвайзерлер тобындағы студенттерінің әрқайсысының мамандығын таңдау мотивтерін

анықтап, әрі қарай бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға, жоғары білім беру жүйесіне бейімделу процесін қалай нәтижелі, студенттерге қолайлы жағдайда өткізетіні туралы шешімдер қабылдай алуына көмектеседі.

Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделу процесінің қандай дәрежеде жүріп жатқанын анықтау үшін олардың жоғары білім жүйесінің академиялық жағдайларына, оқу процесінің ұйымдастырылуына, университеттегі әлеуметтік ортасына, яғни оқытушылармен, кураторлармен, топтағы студенттермен жұмыс жасауға қаншалықты үйреніскені туралы мағлұмат алу маңызды. Сол себепті респонденттерден пәннің оқу-әдістемелік кешенімен (силлабуспен, дәрістер тезистерімен, практикалық сабақ тапсырмалары сияқты құжаттармен), оқытушылармен және топтағы студенттермен жұмыс жасауға, оқу процесінің ұйымдастырылуына, қашықтықтан оқытуға қаншалықты дәрежеде үйреніскені туралы сұрақ қойылды. Респонденттердің 90% пәннің оқу-әдістемелік кешенімен жұмыс жасауды және жоғары білім беру жүйесінде оқу процесінің ұйымдастырылуын, яғни дәріс және семинар сабақтарының, студенттердің өзіндік жұмысының ережелерін толық меңгергені туралы айтты. Сонымен бірге, бірінші курс студенттерінің 95% өзінің тобындағы басқа студенттермен бірлесе жұмыс жасауда ешқандай қиыншылықтар жоқ екенін айтты. Студенттердің университеттегі әлеуметтік ортасының бірі – оқытушылармен және кураторымен қарым-қатынас жасауда ешқандай қиыншылықтар жоқ екендігін респонденттердің 92% көрсетті. Пандемия салдарынан орын алған қашықтықтан оқыту бойынша дәріс, практикалық сабақтардың өту ережелеріне респонденттердің 86% үйреніскенін айтты.

Зерттеу нәтижесінде студенттердің мамандығын таңдау мотивтерінің олардың жоғары оқу орнына бейімделуіне тікелей әсер ететіні анықталды. Өйткені қоғамға пайдалы болу және бала кезінен осы кәсіп түрімен айналысу үшін осы мамандықты таңдаған сауалнамаға қатысқан бірінші курс студенттері пәннің оқу-әдістемелік кешенімен жұмыс жасауға, оқу процесінің ұйымдастырылуы (дәріс, практикалық сабақтар, студенттің өзіндік жұмыстары) ерекшеліктеріне, тобындағы басқа студенттермен және оқытушылармен бірігіп жұмыс жасауға тез үйренісіп, бейімделгені анықталды. Демек, зерттеу жұмысының екінші гипотезасын, яғни, жастардың мектепте оқуы барысында болашақ

мамандығын таңдауы, болашақ кәсіп түрін армандап, ол туралы хабардар болуы бірінші курс студентінің жоғары оқу орнына толыққанды, тез бейімделуіне көмектесетінін зерттеу нәтижелері дәлелдейді.

2020-2021 оқу жылы бірінші курс студенті атанған жастардың жоғары білім беру жүйесіне, жоғары оқу орнына бейімделу процесінің ерекшеліктері болды. Бұл қоғамда пандемия салдарынан орын алған қашықтықтан оқытумен байланысты. Жоғары оқу орындарындағы оқу процесінің ұйымдастырылуы мектептегіден ерекшеленетіні сөзсіз, сонымен бірге онлайн форматындағы оқыту университеттегі білім беру процесіне өзіндік ерекшеліктерін қосады. Қашықтықтан оқыту кезінде дәрістердің, практикалық сабақтардың онлайн форматын студенттердің барлығына түсінікті, жұмыс жасауына ыңғайлы, әрбір пәннің теориялық және практикалық міндеттерін толық орындайтын етіп ұйымдастыру өте маңызды болып табылады. Бұл, әрине оқытушылардан шығармашылық, үлкен жауапкершілік қажет етеді. Бірқатар авторлардың еңбектерінде онлайн оқытудың маңызды ерекшеліктерінің бірі ретінде қолданылатын педагогикалық тәсіл көрсетіледі (Means, 2013: 8). Сонымен бірге, бұл тұста, педагогикалық дизайн түсінігінің өзектілігі арта түсті. Бірқатар зерттеушілердің еңбегінде онлайн-курстарды жобалаудағы педагогикалық дизайнның ерекшеліктері көрсетілген. Авторлар онлайн оқытуды жүзеге асырудың балама нұсқаларымен қоса оқыту курстарын жобалауда ескеру қажет негізгі дизайн ерекшеліктерін ұсынған. Олардың ішінде оқыту үлгісі мен игеру қарқыны, педагогикалық технология, оқытушы рөлі, студент рөлі, кері байланыс сияқты басқа да сипаттамалар бар (Means, 2014:27).

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, ЖОО-дағы оқу процесін ұйымдастырылуы мектептегіден көптеген ерекшеліктері болады. Алайда бірінші курс студенттерінің тек жоғары білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктеріне ғана емес, сонымен бірге, қазіргі таңда қолданыстағы қашықтықтан оқыту форматына да үйренісіп, бейімделуі қажеттілігі туындап отыр. Әрине 2020-2021 оқу жылында бірінші курсты бастаған студенттер мектепте де қашықтықтан оқыту формасымен танысып, біраз тәжірибе жинақтады. Осылайша, мектепте қашықтықтан оқыту бойынша алған тәжірибелерімен қоса, университетте оқытушылар тарапынан студенттерге онлайн форматында білім алу бойынша консультациялар, таныстырулар өткізу нәтижесінде

бірінші курс білім алушыларының жоғары білім беру жүйесінің ерекшеліктеріне үйренісуін қамтамасыз етті. Бірінші курс студенттері үшін қашықтықтан оқыту формасының қаншалықты ыңғайлы екенін анықтау үшін респонденттерге сұрақ қойылды. Нәтижесінде зерттеуге қатысқандардың 54%-ына онлайн форматының өте ыңғайлы екені анықталды.

Студенттердің университеттік ортаға тез әрі толыққанды бейімделуі үшін әлеуметтік ортасымен қатар, өзінің кәсіптік және тұлғалық қасиеттерінің маңызы зор екені белгілі. Өйткені студенттердің жоғары оқу орнына бейімделу процесінің сәтті өтуі үшін университет тарапымен қатар, білім алушының өзі де бар ынта-сымен талпынуы қажет. Студенттердің жоғары оқу орнына, білім беру жүйесіне бейімделуінің сәтті немесе сәтсіз болуы олардың тұлғалық қасиеттеріне де байланысты. Жоғары оқу орнындағы ережелерге үйренісу үшін студенттің шыдамдылығы, алғырлығы, коммуникативтілігі сияқты тұлғалық қасиеттерімен қатар, өзінің мамандығы бойынша оқу пәндерін сәтті игеруге қажетті білімдері мен дағдыларының болуы да маңызды.

Жастар студенттік өмірде жетістіктерге қол жеткізу үшін өзінің оқу міндеттерін сапалы орындауына қажетті кәсіби құзіреттіліктерін ғана емес, сонымен бірге, жеке қасиеттерін (коммуникациялық дағдылары, өз бетімен және топпен жұмыс жасау және т.б.) қалыптастырып, дамытып отыруы қажеттігін көрсетеді.

Зерттеуге қатысқан респонденттерге студенттердің бейімделу процесіне неғұрлым нәтижелі ықпал ететін кәсіптік және тұлғалық қасиеттерді таңдау ұсынылды. Нәтижесінде жауап бергендердің басым көпшілігі бірінші курс студентінің коммуникативтілігі, тез тіл табыса білуі (65,41%), тәрбиелігі, өнегелігі, алғырлығы сияқты тұлғалық қасиеттердің де (45,91%), өзінің мамандығын бастапқы уақытта тез әрі сәтті игеруге қажетті теориялық және практикалық білімдердің болуы (33,96%), өз бетімен және топпен жұмыс жасай білу (33,96%) сияқты қасиеттердің университеттік ортаға бейімделуде маңыздылығын көрсетті (1-сурет). Зерттеу жұмысының үшінші гипотезасының, яғни студенттердің алғашқы оқу жылында жоғары оқу орнына бейімделуіне коммуникативтілігі мен алғырлығы сияқты тұлғалық қасиеттерінің әсері зор екені дәлелденді.

Бұл студенттің кәсіптік және тұлғалық қасиеттерін респонденттердің университеттік

ортаға бейімделудегі негізгі факторлар ретінде таңдауының көптеген себептері бар. Біріншіден, бірінші курс студенттері бастапқы уақытта басқа студенттерді де, оқытушыларды да танымайды, сондықтан, неғұрлым қысқа уақыт ішінде университеттегі әлеуметтік ортасымен тез табыса алуы қажет. Бұл кейін студенттер тобында, әрі оқытушылармен қиыншылықтарсыз, кедергілерсіз өзара әрекеттесуіне көмектеседі. Бірінші курс студенті үшін алғашқы оқу жылы көптеген жаңашылдықтар, яғни мектептегі өмірден ерекше студенттік өмір, кейбір студенттер тұрғылықты мекен-жайын ауыстырып, жатақханаларда тұра бастауы мүмкін, сонымен бірге, оқу процесіндегі айырмашылықтар болады. Сондықтан да, алғырлық сияқты тұлғалық қасиеті бірінші курс студентінің жоғары білім беру жүйесіне тез бейімделуіне көмектесетіні сөзсіз. Сол сияқты, өзінің мамандығын бастапқы уақытта тез игеруге қажетті теориялық және практикалық білімдердің болғандығы да маңызды. Жаратылыстану ғылымдары саласы бойынша студенттердің адаптация процесін зерттеген бірқатар авторлар бірінші оқу семестрінде білім алуға бейімделуіне академиялық факторлардың ықпалын қарастырған. Олар студенттердің жоғары оқу орнында жетістікке жетуі үшін таңдаған мектеп пәндері бойынша ғана емес, барлық жаратылыстану ғылымдары саласы бойынша осыған дейін мектепте алған білімдерінің жоғары болуы маңызды екенін дәлелдейді (Birzina, 2019: 358).

Жастардың қазіргі заманғы талаптарына сәйкес, өз мамандығы бойынша жоғары теориялық және практикалық білімінің болуы және алғырлығы, тәрбиелілігі, инновациялық әлеуеті, коммуникативтілігі, мобильділігі, өзгерістерге икемділігі сияқты тұлғалық қасиеттерінің болуы студенттердің жоғары білім беру жүйесіне, кейін еңбек нарығына бейімделуін жеңілдететіні сөзсіз.

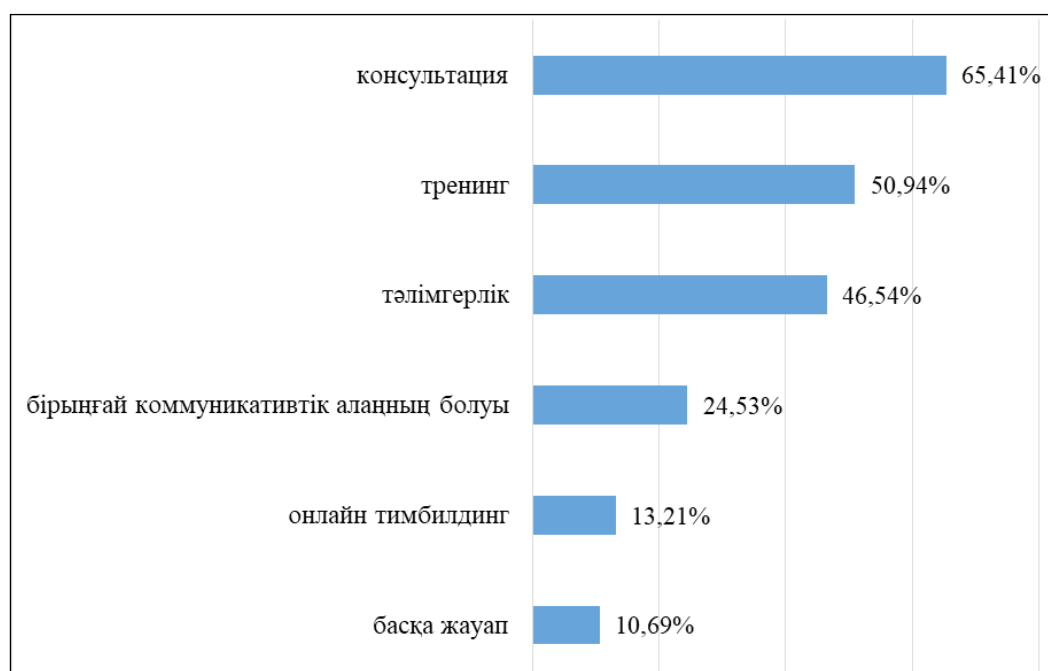
Алғашқы оқу жылынан бастап студенттердің университет қабырғасында өзін қолайлы, сенімді сезініп, жетістіктерге жетуі үшін олардың жоғары оқу орнына бейімделу әдістерінің неғұрлым тиімді түрлерін анықтаған маңызды болып табылады. Бұл сұраққа жауап беру үшін зерттеуге қатысқан студенттерден өздеріне неғұрлым тиімді үш бейімделу әдістерін көрсету ұсынылды. Нәтижесінде респонденттердің көпшілігі үшін консультация 65,41%, тренинг 50,94%, тәлімгерлік 46,54% сияқты әдістердің нәтижелілігі анықталды (2-сурет). Көріп отырғанымыздай, зерттеу нәтиже-

лері жұмысымыздың төртінші гипотезасын, студенттердің университеттік ортаға бейімделуіне тиімді әдістердің бірі – тәлімгерлік екенін

дәлелдейді. Зерттеу нәтижесінде анықталған тиімді бейімделу әдістерінің әрқайсысын толығырақ қарастырып өтсек.

1-сурет – Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделуіне әсер ететін жеке қасиеттері

2-сурет – Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделу әдістері

Консультация бұл – студенттердің университет ортасына бейімделу процесіндегі оқу және тәрбие беру мәселелері бойынша дәріс және практикалық сабақтарға қосымша жүргізілетін жұмыс, оқытушы және студент тарапынан үлкен жауапкершілік пен мұқияттылық, өзара

сенімділік талап етеді. Консультациялар әдетте, емтихан алдындағы және ағымдағы болып жүргізіледі. Ағымдағы консультацияларды оқытушылар оқу жылы бойына жүргізеді. Олардың тек білім беру тұрғысынан емес, тәрбие беру және дамыту тұрғысынан да маңыздылығы айқын.

Кеңес беру барысында студенттер пән бойынша түсініксіз сұрақтарына жауап ала алады. Сонымен бірге, оқытушылар мен студенттердің бір-бірімен жақынырақ танысуына мүмкіндік береді. Оқытушылар студенттерінің оқу процесіндегі, студенттік өміріндегі қиыншылықтары мен түсінбей жүрген тұстарын анықтау, көмектесуіне мүмкіндік алады.

Консультациялар топтық әрі жеке түрде өткізілуі мүмкін. Бірінші курс студенттеріне индивидуалды психологиялық консультациялардың мақсаты – жоғары оқу орнында білім алу мен студенттік өміріндегі қиын жағдайлардан шығуының, тұлғалық өзін-өзі жетілдірудің жеке стратегияларын қалыптастыру болып табылады (Терюшкова, 2018: 3).

Көптеген әдебиеттерде бірінші курс студенттеріне тәлімгерлік функциясын өздерінен жасы үлкен студенттер, оқытушылар, куратор-эдвайзерлерге тиісті қарастырылады. Шынымен де, жоғары оқу орнына жаңадан келген жас ұрпақты университеттің ішкі ережелерімен, жоғары білім беру жүйесінің ерекшеліктерімен таныстыру, топ ішіндегі студенттерге тәрбие беру ісімен топ кураторлары мен эдвайзерлері айналысады. Куратор-эдвайзерлер кеше ғана мектеп оқушысы болған жас ұрпаққа өзін студент ретінде лайықты көрсете білу қабілеттері мен жоғары оқу орнының білім алушысына сай қасиеттерді игеруіне көмектеседі. Университет қабырғасындағы тәлімгердің негізгі функциялары бірінші курс студенттерінің студенттік өмірге бейімделуіне көмектесу, университеттегі студенттерге білім беру, тәрбие беру және дамыту функцияларының үйлесімді әрі нәтижелі жүруін қамтамасыз ету, болашақ мамандардың тұлғалық және кәсіби қасиеттерінің бірдей жоғары дәрежеде қалыптасып, дамуына септігін тигізу болып табылады.

Осылайша тәлімгерлікті студенттің тұлғалық дамуы, мінез-құлық үлгілерін таңдау процесінде көмектесу үшін оқытушының жоғары оқу орнының білім алушыларымен өзара әрекеттесуі қызметі деп қарастыруға болады (Филатова, 2012: 198). Ал, Л.М. Васильеваның айтуынша, педагог-куратор – бұл университетте тәрбие беру функциясын жүзеге асыратын, студенттің жалпы және кәсіби мәдениетті игеру процесіндегі қоғам, кәсіп және студент арасындағы делдал болып табылатын, студенттік топтың әр түрлі қызмет түрлері арқылы құндылық қатынастар жүйесін ұйымдастыратын адам, білім алушылардың мүдделерін қорғай отырып, әр тұлғаның дамуына жағдай жасайды деп анықтаған (Васи-

льева, 2004: 13). Бұл анықтамалардан көріп отырғанымыздай, куратор студент үшін университет ортасындағы тәлімгері болып табылады деген қорытынды шығаруға болады.

Тренинг әдісінің негізгі артықшылықтары көптеген функцияларды қамтуымен байланысты. Бірқатар авторлар тренинг оқыту, түзету және дамыту процестерінің бірлігі мен бірізділігі негізінде жүзеге асырылатын технология деп қарастырады (Макаров, 2013: 64).

Тренингтердің бейімдеу, психологиялық, элеуметтік-психологиялық сияқты көптеген түрлері кеше ғана мектеп оқушысы болған жас ұрпақты студенттік өмірге, жоғары білім беру жүйесіне бейімдеу процесінде жиі қолданылады. Тренингтердің студенттік топтың біртұтастығын дамытуда, әрбір студенттің университет ортасына бейімделуінде, өзінің таңдаған кәсібі туралы түсініктері мен қызығушылықтарының, жауапкершілігін арттыруда тиімділігі өте жоғары.

Бірінші курс студенттерінде бейімделу процесіндегі ең маңызды кезеңдердің бірі – бұл бірінші сессия. Сондықтан оларға арналған психологиялық тренингтер бейімделу процесінің ажырамас бөлігіне айналуға. Тренингтің тақырыптары тесттер мен емтихандар жағдайындағы мазасыздықты жоюға, коммуникативті құзыреттілікті арттыруға, өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын дамытуға, стресске төзімділікті арттыруға негізделеді (Терюшкова, 2018: 3).

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға, жоғары білім беру жүйесіне тез әрі толыққанды бейімделуі үшін бірқатар ұсыныстар жасалынды.

Бірінші курс студенттеріне университеттік ортаға бейімделу әдістерінің оқытушылармен, куратор-эдвайзерлермен бірігіп жүргізетін консультациялар, тренинг, тәлімгерлік сияқты әдістерінің маңыздылығы анықталды. Сондықтан оқытушылар мен куратор-эдвайзерлер бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына, жоғары білім беру жүйесіне бейімделу процесін оптимизациялау үшін консультация, тренинг, тәлімгерлік әдістерін көптеп қолдануы қажет.

Оқытушылар мен кураторлар консультацияларды емтихан алдында, сонымен бірге жыл бойына өткізіп, пән бойынша, әрі білім алушылардың басқа да студенттік өміріндегі мәселелер бойын-

ша кеңес бергені абзал. Көріп тұрғанымыздай, студенттердің университеттік ортаға әлеуметтік бейімделуінде куратор-эдвайзерлердің орны айрықша. Көбіне көп, университет қабырғасында бірінші курс студенттерінің тәлімгері рөлін куратор-эдвайзерлер атқарады. Бірінші курс студенттері университетке алғашқы келген күндерінен бастап, оқытушылар тарапынан олармен куратор-эдвайзерлер жиі араласады. Сондықтан кураторлар студенттеріне таңдаған мамандықтары туралы көбірек ақпарат беріп, болашақ кәсіп түріне қызығушылықтары мен сүйіспеншілігін арттыруы тиіс. Өйткені, оқып жатқан мамандығына қызығушылығы жоғары студенттің жаңа білімдер алуға, өз кәсібін нағыз шебері болуға ынтасы артады. Бұл өз кезегінде, бірінші курс студентінің жоғары оқу орнында тез әрі сәтті бейімделу процесіне жағымды ықпал етеді. Куратор-эдвайзерлер мен студент арасында сенімді, өзара түсіністікке және өзара сыйластыққа негізделген қарым-қатынас қалыптасуы үшін куратор өзінің барынша кәсіби және тұлғалық қасиеттерін көрсете білуі тиіс. Кураторлардың студенттерді университеттік ортаға бейімдеу қызметінің сәтті өтуі адвайзерлердің өз тобындағы әрбір студенттің тұлғалық ерекшеліктері, оқу үлгерімі, қызығушылықтары, құндылықтары, қажеттіліктері, топ ішіндегі өзара қарым-қатынас, студенттің отбасындағы жағдайы, достары туралы хабардар болуымен байланысты. Ол үшін тек құжаттармен жұмыс жасап қана қоймай, студенттермен, оқытушылармен, ата-аналарымен жеке және топтық әңгімелесулер, сауалнама сияқты әдістер қолдану қажет.

Зерттеуге қатысқан студенттердің көпшілігінің өзінің мамандығын қоғамға пайдалы болу және бала кезінен бергі арманын орындау үшін таңдағаны анықталды. Зерттеу нәтижесінде студенттердің мамандығын таңдау мотивтерінің олардың жоғары оқу орнына, білім беру жүйесіне бейімделуіне тікелей әсер ететіні анықталды. Өйткені қоғамға пайдалы болу және бала кезінен осы кәсіп түрімен айналысу үшін осы мамандықты таңдаған бірінші курс студенттері пәннің оқу-әдістемелік кешенімен жұмыс жасауға, оқу процесінің ұйымдастырылу (дәріс, практикалық сабақтар, студенттің өзіндік жұмыстары) ерекшеліктеріне, тобындағы басқа студенттермен және оқытушылармен бірігіп жұмыс жасауға тез үйренісіп, бейімделгені анықталды. Осыған байланысты кураторлар тәрбие сағаттарында студенттерге қоғам алдындағы жауапкершілігін, өзінің мамандығына қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру үшін,

дәрістер мен практикалық сабақтарда оқытушылар студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру үшін түрлі алдыңғы қатарлы, жаңашыл оқыту әдістерін таңдауы қажет.

Зерттеуге қатысқан студенттердің пікірі бойынша университеттік ортаға тез әрі сәтті бейімделу үшін жеке тұлғалық және кәсіби қасиеттердің маңызы өте зор. Оның ішінде, әсіресе, коммуникативтілігі, тез тіл табыса білуі, тәрбиелігі, өнегелігі, алғырлығы сияқты тұлғалық қасиеттердің, өзінің мамандығын бастапқы уақытта тез әрі сәтті игеруге қажетті теориялық және практикалық білімдердің болуы, өз бетімен және топпен жұмыс жасай білуінің маңыздылығы ерекше атап көрсетілді. Сондықтан бірінші курс студенттерінің оқытушылармен және басқа студенттермен бірігіп жұмыс жасағанда, араласқанда қолайлы жағдайлар жасау үшін, білім алушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамыту үшін, студенттердің теориялық және практикалық білімдерін арттыру үшін, студенттердің өздері де, оқытушылар да үлес қосқаны жөн.

Қорытындылай келе, зерттеудің мақсаты, яғни бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орнына бейімделуі жан-жақты қарастырылып, өзекті мәселелері анықталды. Алға қойылған зерттеу гипотезалары сауалнама нәтижелерін талдау негізінде дәлелденді. Ғылыми жұмыстың нәтижелері алдағы уақытта студенттердің университеттік ортаға бейімделуіне байланысты теориялық және практикалық жұмыстарда қолданыла алады.

Студенттердің жоғары оқу орнына бейімделуі барлық оқу жылдары бойына жалғасуы мүмкін процесс болып табылады. Өйткені студент оқу тобына, кураторына, бұрын танысқан оқытушыларына үйренісіп, сәтті бейімделсе де, мұнымен бейімделу процесі аяқталмайды. Себебі, әрбір семестрде жаңадан пәндер басталады, нәтижесінде студенттер жаңа білімдер және жаңа оқытушылармен танысады. Әрбір оқытушының оқыту стилінде өзгешеліктер болуы мүмкін. Сонымен бірге, әрбір пәннің өзіндік ерекшеліктері бар. Осымен қатар, өндірістік тәжірибелер кезінде студенттер болашақтағы кәсібі бойынша қызметінің нақты жағдайларына жақындай түсуге мүмкіндік алады. Яғни студенттерде бұл кезеңде де жоғары білім беру жүйесіне бейімделу процесі жүреді. Сондықтан, студенттердің жоғары оқу орнына, жоғары білім беру жүйесіне, студенттік өмірге бейімделу процесіне барлық оқу жылдары бойына студенттің өзі де, жанұясы да, университет тарапынан да ерекше көңіл бөліну қажет.

Әдебиеттер

- Васильева Л.М. Педагогические условия повышения квалификации кураторов студенческой группы в колледже: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Ставрополь, 2004. – 21 с.
- Ключникова Д.В., Гребенщиков А.В., Василенко Л.И. Роль куратора учебной группы при адаптации первокурсника в ВУЗе // *Международный научно-исследовательский журнал*. Педагогические науки. – 2016. – №5 (47). – Часть 4. – С.58-59.
- Макаров Ю.В. Психологический тренинг как технология // *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. – 2013. – №155. – С.61-66.
- Мильковская И.Ю. Педагогические условия адаптации первокурсников в образовательном процессе высшей школы. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2007. – 123 с.
- Терюшкова Ю.Ю. Индивидуальное консультирование как форма психологического сопровождения студентов первых курсов // *Непрерывное образование: XXI век*. – 2018. – №1 (21). – С.1-6.
- Филатова Е.В. Организация наставничества как формы социального партнерства в области профессионального образования // *Вестник КемГУКИ*. – 2012. – №18. – С.196-201.
- Arjanggal R., Luh Putu S. Kusumaningsih. College Adjustment of First Year Students: The Role of Social Anxiety // *Journal of Educational, Health and Community Psychology*. – (2016). – №5(1). – P. 30-39.
- Badelina, M. V. Process of adaptation of first-year students to study at university as pedagogical phenomenon: structure and characteristics // *Amazonia Investiga*. – 2020. – №9(27). – 3. 460-477.
- Baker R. W., & Siryk B. Measuring adjustment to college // *Journal of Counseling Psychology*. – 1984. – 31(2). – P. 179-189.
- Baturay M. H., Yukselturk E. The Role of Online Education Preferences on Student's Achievement // *Turkish Online Journal of Distance Education*. – 2015. – №16(3). – P. – 12.
- Birzina R., Cedere D., Petersone L. Factors influencing the first year students' adaptation to natural science studies in higher education // *Journal of Baltic Science Education*. – 2019. – №18(3). – P. 349-361.
- Coates H. Student engagement in campus-based and online education: university connections. – Routledge, 2006.
- Goldfinch J., & Hughes M. Skills, learning styles and success of first-year undergraduates // *Active Learning in Higher Education*. – 2007. – №8(3). – P. 259-273
- Harvey L., Drew, S., & Smith, M. The first-year experience: A review of literature for the Higher Education Academy. The Higher Education Academy, 2006.
- Krasilnikov A., Smirnova A. Online social adaptation of first-year students and their academic performance // *Computers & Education*. – 2017. – №113(1). – P. 327-338.
- Means B., Bakia M., Murphy R. Learning Online: What Research Tells Us about Whether, When and How. (1st ed.). Routledge, 2014.
- Means B., Toyama Y., Murphy R., Baki M. The effectiveness of online and blended learning: A meta-analysis of the empirical literature // *Teachers College Record*. – 2013. – №115 (3). – P.1-47.
- Yukselturk E. & Bulut S. Predictors for Student Success in an Online Course // *Educational Technology & Society*. – 2007. – №10(2). – P. 71-83.

References

- Arjanggal, R., Luh Putu S. Kusumaningsih (2016). College Adjustment of First Year Students: The Role of Social Anxiety. *Journal of Educational, Health and Community Psychology*, 5(1), pp. 30-39.
- Badelina, M. V. (2020). Process of adaptation of first-year students to study at university as pedagogical phenomenon: structure and characteristics. *Amazonia Investiga*, no 9(27), pp. 460-477.
- Baker, R. W., & Siryk, B. (1984). Measuring adjustment to college. *Journal of Counseling Psychology*, no 31(2), pp. 179-189.
- Baturay, M. H., Yukselturk, E. (2015). The Role of Online Education Preferences on Student's Achievement. *Turkish Online Journal of Distance Education*, no 16(3), pp. 3- 12.
- Birzina, R., Cedere, D., Petersone L. (2019). Factors influencing the first year students' adaptation to natural science studies in higher education. *Journal of Baltic Science Education*, no 18(3), pp. 349-361.
- Coates, H. (2006). Student engagement in campus-based and online education: university connections. Routledge.
- Filatova Ye.V. (2012) Organizatsiya nastavnichestva kak formy sotsial'nogo partnerstva v oblasti professional'nogo obrazovaniya [Organization of mentoring as a form of social partnership in the field of vocational education]. *Bulletin of Kemerovo State University of Culture and Arts*, no 18, pp. 196-201.
- Goldfinch, J., & Hughes, M. (2007). Skills, learning styles and success of first-year undergraduates. *Active Learning in Higher Education*, no 8(3), pp. 259-273.
- Harvey, L., Drew, S., & Smith, M. (2006). The first-year experience: A review of literature for the Higher Education Academy. The Higher Education Academy.
- Klyuchnikova D.V., Grebenshchikov A.V., Vasilenko L.I. (2016) Rol' kuratora uchebnoy gruppy pri adaptatsii pervokursnika v VUZe [The role of the curator of the study group in the adaptation of the freshman to the university]. *International Research Journal*, vol. 47, no 5, pp. 58-59.
- Krasilnikov, A., Smirnova, A. (2017). Online social adaptation of first-year students and their academic performance. *Computers & Education*, no 113(1), pp. 327-338.

Makarov YU.V. (2013) Psikhologicheskiy trening kak tekhnologiya [Psychological training as a technology]. *IZVESTIA: Herzen University Journal of Humanities and Sciences*, no 155, pp. 61- 66.

Means B., Bakia M., Murphy R. (2014). *Learning Online: What Research Tells Us about Whether, When and How*. (1st ed.). Routledge.

Means B., Toyama Y., Murphy R., Baki M. (2013). The effectiveness of online and blended learning: A meta-analysis of the empirical literature. *Teachers College Record*, no 115(3), pp. 1-47.

Mil'kovskaya I.YU. (2007.) Pedagogicheskiye usloviya adaptatsii pervokursnikov v obrazovatel'nom protsesse vyshey shkoly [Pedagogical conditions for adaptation of freshmen in the educational process of higher education]. *Izd-vo Volgogr. gos. un-ta*, 123 p.

Teryushkova YU.YU. (2018) Individual'noye konsul'tirovaniye kak forma spikhologiyayeskogo soprovozhdeniya studentov pervykh kursov [Individual counseling as a form of psychological support for first-year students]. *Lifelong education: the XXI century*, vol. 21, no 1 (21), pp. 1-6.

Vasil'yeva L.M. (2004) Pedagogicheskiye usloviya povysheniya kvalifikatsii kuratorov studencheskoy gruppy v kolledzhe: avtoref. dis. ...kand. ped. nauk. [Pedagogical conditions for advanced training of curators of the student group in the college: author. dis. ... cand. ped. science]. Stavropol', 21 p.

Yukselturk E. & Bulut, S. (2007). Predictors for Student Success in an Online Course. *Educational Technology & Society*, no 10(2), pp. 71-83.

И.С. Шаповалова

Белгородский государственный национальный
исследовательский университет, Россия, г. Белгород,
e-mail: shapovalova@bsu.edu.ru

**ЯВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ДЕВИАЦИИ
В РЕФЛЕКСИИ РОССИЙСКОЙ ПРОГРЕССИВНОЙ МОЛОДЕЖИ**

Социальная девиантность молодежи, связанная со злоупотреблением вредными веществами, как правило, химической природы, представляет собой не только проблему, но и явление, отражающее современный ценностный приоритет. Целью научного исследования стала фиксация рефлексии относительно подобных асоциальных явлений в среде российского студенчества, диагностика вовлеченности в ситуацию наркотизации и алкоголизации общества, определение перспектив и стратегий вероятного жизненного выбора молодежи в контексте девиантных практик. Научная и практическая значимость работы связаны с обозначением «социальных координат» и рисков, связанных со спецификой вовлеченности прогрессивной российской молодежи в девиантное пространство, определение точек контроля в диагностике социальной ситуации. Исследование проводилось в течение 7 лет с использованием комбинированных методов опроса (последние годы реализовано посредством онлайн-опросов). Основные результаты и выводы исследовательской работы связаны, прежде всего, с установлением высокой рискологичности среды российской молодежи, имеющей достаточно весомые сектора девиантных элементов в своем составе, для того, чтобы восприниматься средой, продуцирующей социальную девиацию. Практическое значение итогов работы определяется возможностью ее использования в рамках международной социологической компаративистики, в области разработки национальных программ регулирования наркотизации и алкоголизации населения, в региональных проектах управления молодежной политики, а также локальных решениях по предотвращению обозначенных рисков молодежной среды.

Ключевые слова: социальная девиация, вредные привычки, молодежь, наркотизация, наркотики, алкоголизация, алкоголь, табакокурение, курительные смеси.

I.S. Shapovalova

Belgorod State National Research University, Russia, Belgorod,
e-mail: shapovalova@bsu.edu.ru

**Phenomena of social deviation in the reflexion
of russian progressive youth**

The social deviance of young people associated with the abuse of harmful substances, usually of a chemical nature, is not only a problem, but also a phenomenon that reflects a modern value priority. The aim of the scientific study was to fix the reflection on such asocial phenomena among Russian students, diagnose society's involvement in the situation of drug addiction and alcohol addiction, and determine the prospects and strategies of the likely life choices of young people in the context of deviant practices. The scientific and practical significance of the work is associated with the designation of "social coordinates" and risks associated with the specifics of the involvement of progressive Russian youth in the deviant space, the definition of control points in the diagnosis of the social situation. The research was carried out for 7 years, using combined survey methods (in recent years, it has been implemented through online surveys). The main results and conclusions of the research work are primarily associated with the establishment of a high risk level of the environment of Russian youth, which has sufficiently significant sectors of deviant elements in its composition in order to be perceived as an environment that produces social deviation. The practical significance of the results of the work is determined by the possibility of its use within the framework of international sociological comparative studies, in the development of national programs for the regulation of drug addiction and alcoholism of the population, in regional projects of the youth policy management, as well as local solutions to prevent the indicated risks of the youth environment.

Key words: social deviation, bad habits, youth, narcotization, drugs, alcoholization, alcohol, tobacco smoking, smoking mixtures.

И.С. Шаповалова

Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, Ресей, Белгород қ.
e-mail: shapovalova@bsu.edu.ru

Россиялық прогрессивті жастар рефлексиясындағы әлеуметтік девация феномендері

Әдетте химиялық сипаттағы зиянды заттарды асыра пайдаланумен байланысты жастардың әлеуметтік ауытқуы проблема ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы құндылық басымдылығын көрсететін құбылыс. Ғылыми зерттеудің мақсаты ресейлік студенттер арасындағы әлеуметтік құбылыстар туралы рефлексияны түзету, қоғамның нашақорлық пен алкогольге тәуелділік жағдайына қатысын диагностикалау, сондай-ақ жастардың ықтимал өмірлік таңдауының перспективалары мен стратегияларын девиантты тәжірибелер арқылы анықтау болды. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңыздылығы девиантты кеңістікке прогрессивті орыс жастарын тарту ерекшеліктерімен, «әлеуметтік координаттар» мен тәуекелдерді белгілеумен, бақылаудың нүктелерін анықтаумен байланысты. Зерттеу аралас сауалнама әдістерін қолдана отырып, 7 жыл бойы жүргізілді (соңғы жылдары ол онлайн-сауалнама арқылы жүзеге асырылды). Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен тұжырымдары, ең алдымен, әлеуметтік ауытқуды тудыратын орта ретінде қабылдануы үшін құрамында девианттық элементтердің жеткілікті маңызды секторлары бар орыс жастарының қоршаған ортасының жоғары қауіптілік деңгейінің орнатылуымен байланысты. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңыздылығы оны халықаралық социологиялық салыстырмалы зерттеулер шеңберінде, халықтың нашақорлық пен алкогольге тәуелділікті реттеудің ұлттық бағдарламаларын әзірлеу кезінде, аймақтық жобаларда қолдану мүмкіндігімен анықталады. Жастар саясатын басқару, сондай-ақ жастар ортасының көрсетілген тәуекелдерін болдырмау жөніндегі жергілікті шешімдер де талданады.

Түйін сөздер: әлеуметтік ауытқу, зиянды әдеттер, жастық, есірткіге тәуелділік, есірткі, алкоголизация, алкоголь, темекі шегу, темекі шегу қоспасы.

Введение

Говоря о проблеме социальной девиантности в молодежной среде, которая обозначается как социальное поведение молодежи, отклоняющееся от принятого, социально приемлемого поведения в определенном обществе, невозможно обойти вниманием один из ее важнейших секторов, связанных со злоупотреблением вредных веществ, в том или ином виде. Наркотизация, алкоголизация, табакокурение – все эти социально неодобряемые формы формируют рисковое пространство для современной молодежи. Как ни парадоксально, относительно данных отклонений, мы со знаком «минус» говорим о научно-техническом прогрессе – развитие новых, в том числе, и конвергентных технологий, предлагает все новые варианты продуктов, образующих новые девиантные практики (интернет-торговля и дилерство данными продуктами, синтетические наркотики, альтернативные курительные формы и т.д.).

Как и в любое время, так и в нашей реальности особую опасность представляет та бифуркационная сила, которой обладают данные девиантные явление в человеческой жизни, формируя, по сути, странный аттрактор ее быстрой трансформации (особенно в пограничных

девиантных практиках наркотизации). Разница в историческом хронотопе эволюции этих девиантных проявлений состоит, прежде всего, в силе и скорости воздействия на человеческую жизнь: потеря здоровья, разрыв социализационных траекторий, ценностная и потребностная деградация, упрощение социальных стратегий, общая маргинализация – все это развивается очень быстро, и без должной рефлексии молодые люди оказываются в рисковом поле, из которого могут не успеть «выбраться самостоятельно».

Именно поэтому нам представляется важным своевременное и постоянное проведение рекогносцировки социальной ситуации, определение вовлеченности молодежи в девиантные практики, рискованных факторов, способствующих такому вовлечению, а также диагностика трансформации ценностных границ и диспозиций, формирующих отрицательную и, напротив, одобрительную реакцию на данные практики.

Цель исследования связана с диагностикой рефлексии прогрессивной молодежи относительно асоциальных явлений в среде российского студенчества, оценка вовлеченности в ситуацию наркотизации и алкоголизации, определение перспектив и стратегий вероятного жизненного выбора молодежи в контексте девиантных практик.

Методология и методы исследования.

Проблема наркотизации, табакокурения и молодежной алкоголизации достаточно интересна научному сообществу как за рубежом, так и странах СНГ. В западной социологии девиантного поведения придается большое значение эмпирическим исследованиям, направленным на проверку основных положений концепции аномии и попытку изменения последней (В. Белл (Bel, 1957), Б. Сандер (Sander, 1954), Д. Дуглас (Douglas, 1970)). Из современных исследователей можно выделить работы Д. Доттера (Dotter, 1996), Х. Хэйеса (Hayes, 1997), Х. Каплана (Kaplan, 1997), К. Боудича (Bowditch, 1996), Е. Лаббеффа (Лаббефф, 1997), рассматривающих проблемы и способы преодоления преступности, наркомании и других девиантных проявлений.

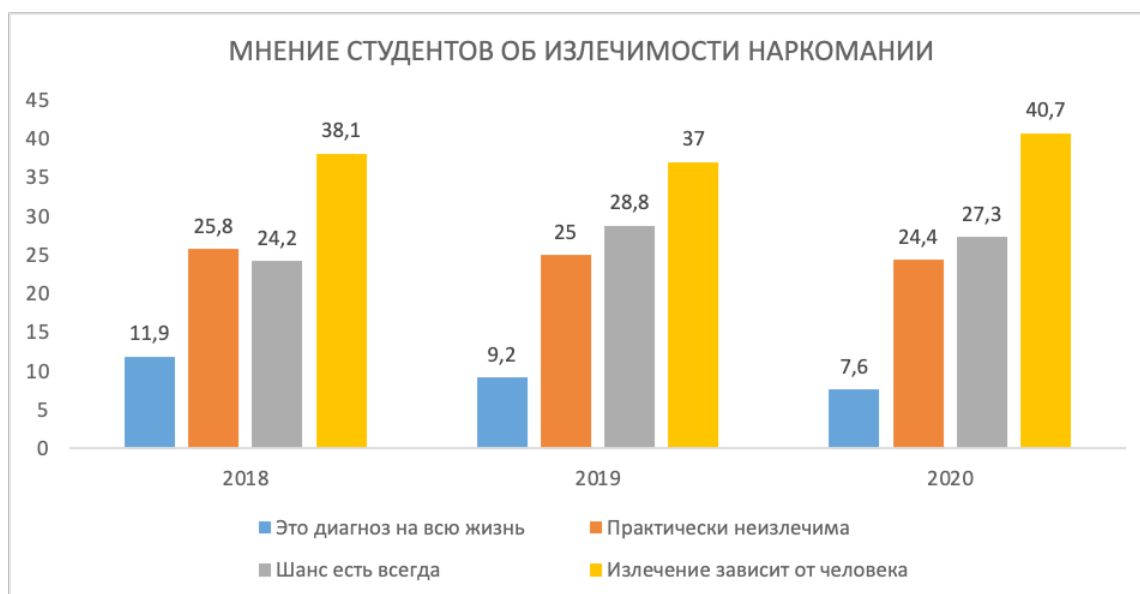
Проблемам наркотизма и его профилактике в подростковой и молодёжной среде также посвящены работы В.И. Чупрова и Ю.А. Зубок (Чупров, Зубок, 2000), Н.А. Кору (Кора, 2014), Л.А. Журавлевой (Журавлева, 2013), О.С. Фетисова (Фетисов, 2010), Л.А. Цветковой (Цветкова Л.А.), И.С. Шаповаловой (Шаповалова, 2017) и многие др.

Проблемы алкоголизма и табакокурения в студенческой среде проанализированы в работах Л.Н. Подложнюк, Е.А. Колиненко и Т.А. Шершнева (Подложнюк, Колиненко и Шершнева, 2017), Л.В. Жихарева, Т.С. Левина (Жихарева, Левина, 2018), Н.Л. Антонова (Антонова, 2015) и др.

Результаты и обсуждение

Исследование, представленное в данной статье, представляет собой этап семилетнего мониторинга (в рамках статьи автор апеллирует к трехгодичной динамике), включает в себя анкетный онлайн-опрос студентов Белгородской области (прогрессивный регион России, 5 место в списке регионов по качеству жизни и эффективности проводимой политики). Выборочная региональная совокупность составила 2045 респондентов, выборка репрезентативна по полу, возрасту, представленности направлений подготовки студенческой молодежи. Доверительная точность 95%, доверительный интервал 1,75%.

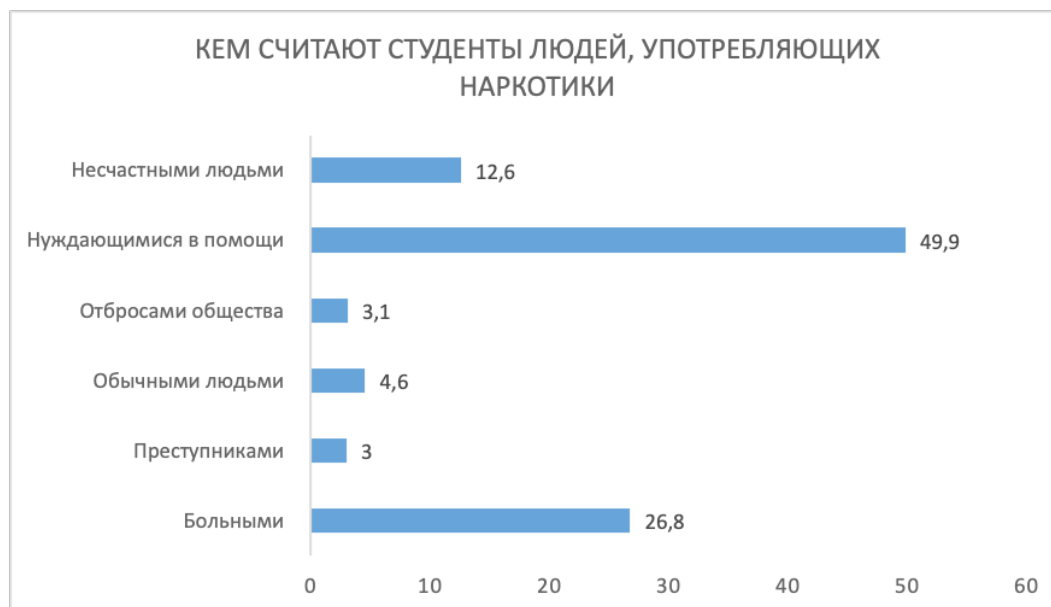
Первый блок исследования был посвящен проблеме **наркотизации** – тем диспозициям, на которых стоит студенческая молодежь в отношении этого явления, их восприятию ситуации в целом. В общепринятой трактовке **наркомания** – это болезненное влечение или пристрастие к наркотическим веществам, употребляемым различными способами с целью добиться одурманивающего состояния или снять боль. Приоритеты ответов студентов в понимании сути этой девиации выстраивает следующим образом: зависимость (47,0%), болезнь (31,7%), вредная привычка (11,1%), уголовное преступление (6,5%). В меньшинстве остались определения, демонстрирующие легкость отношения респондентов к данному понятию: образ жизни, мода (0,7%), развлечение (0,5%).

Рисунок 1 – Ответы респондентов на вопрос «Согласны ли Вы с утверждением о том, что наркомания неизлечима?»

Неоднозначную позицию высказали молодые люди по отношению к необратимости данного явления (диагноза), но большая часть склоняется в сторону возможности излечения зависимых субъектов (68,0%), при этом в большей степени отводя здесь роль воле человека и случаю (40,7% и 27,3%). Студенты, считающие процесс однозначно необратимым, остаются пока в меньшинстве

(7,6%). Тем самым, сформированная аура «реинкарнации» здесь может играть и «злую шутку» – возможность входа и выхода, отсутствие угрозы при редком или единичном применении – все эти иллюзии, создающие рисковое поле на входе в девиантные практики. Работа с этими иллюзиями – это отдельная задача для всех государственных систем и институтов социализации.

Рисунок 2 – Ответы респондентов на вопрос «Людей, употребляющих наркотики, Вы отождествляете с...?»

Показывая полное понимания сути явления наркомании, студенческая молодежь стоит на гуманной позиции по отношению к людям, употребляющим наркотики: так, большинство считает их больными и нуждающимися в лечении (26,8%); людьми, попавшими в беду и нуждающимися в помощи (49,9%). В меньшинстве остаются те, кто не считает их проблемными субъектами (4,46), а также высказывающих крайнюю, экстремистскую позицию, по отношению к людям, употребляющим наркотики, считая их отбросами общества (3,1%). Существует достаточно большая группа студентов, демонстрирующих крайнюю эмоциональную позицию и определяющих таких людей как «людей несчастных» (12,6%).

Такое отношение студенческой молодежи к существующей проблеме и проблемным субъектам, помимо общей гуманистической составляющей, показывает ориентацию на поиск решения проблемы, веру в возврат к нормальной жизни

человека оступившегося – надо только лечить и помогать. Эмоциональный же компонент отношения к субъектам наркотизации у студенческой молодежи сложился в следующей конфигурации: 15,9% студентов демонстрируют доброжелательное, понимающее отношение (в 2019 году таких было 10,0% в 2018 году – 12,9%) – из них позицию «жалею» выбирают 7,6%, деятельный аспект поддержки выделяют 8,3% (в 2019 году – это было 3,8, в 2018 году в эту группу вошли 5,6%).

Негативное отношение показывают 68,8% опрошенных. Большинство студентов говорят об опасениях, которые они чувствуют по отношению к таким людям (34,8%), 11,0 высказывают осуждение, 8,7% старается не замечать их существование. Крайнюю позицию – презрение – определяют для себя приемлемой 4,1%. Трудности с ответом возникли у 21,2% – что, собственно, показывает проявление скорее «плавающей морали».

Рисунок 3 – Ответы респондентов на вопрос «Как вы относитесь к людям, употребляющим наркотические вещества?»

Немаловажную роль в работе с молодежью в направлении профилактики и предотвращения наркомании имеет диагностика факторов наркотизации. Для создания действенной системы управления проблемой важно очертить круг, где будут определены источники информации о проблеме, места их сбыта и изготовления, акторы процесса наркотизации, а также пусковой механизм, толкающий молодых людей в зону зависимости.

Так, в процессе опроса было определено, что большинство ребят получают информацию по разным аспектам наркотизации (в том числе и предложения попробовать наркотики) через социальные сети и интернет (86%). В прошлом году на первом месте стояли СМИ, и это позволяло надеяться на социальный характер информации, подаваемой с целью предотвратить или прекратить асоциальное явление в молодежной среде, в этом году это второй в списке источник (81,5%). Интернет – абсолютно неуправляемое пространство, где располагается как социально-значимая и профилактическая информация о проблемах зависимости, так и способы производства, сбыта и приобретения. В этом смысле, выход его на первое место показывает на увеличение определенных рисков.

16,9% молодежи получили информацию от друзей и знакомых, имеющих опыт употребления (немаловажно, что и здесь есть тенденция к повышению этого показателя – в 2018 году это

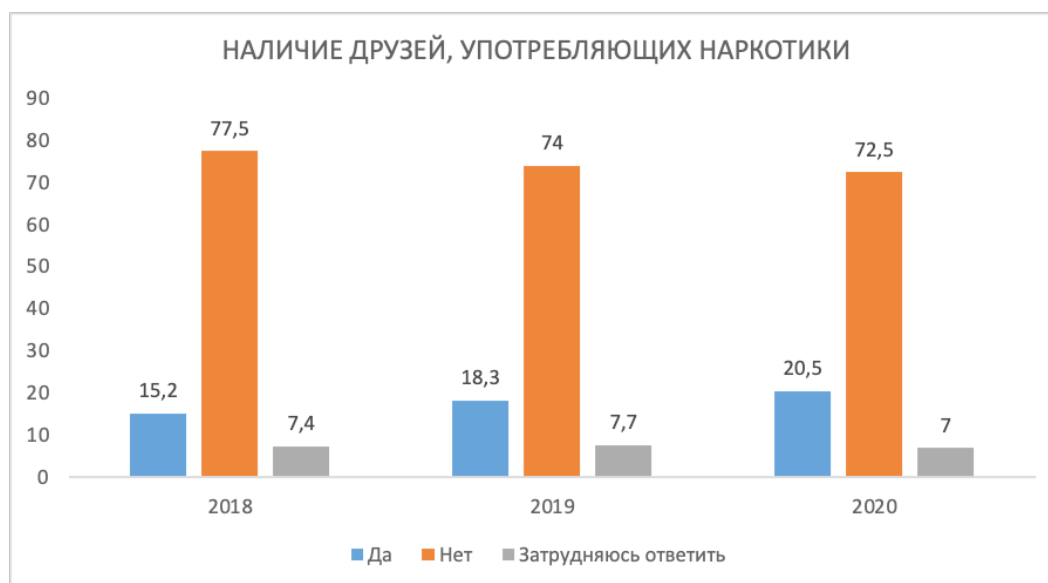
было чуть более 8% (каждый 12-ый), в 2019 году таких было 11,3% (каждый 9-ый), в 2020 году – это каждый 6-ой). К сожалению, статистика и качественная оценка случаев позволяют предположить, что редко это может быть информацией, предотвращающей употребление, скорее попытка втянуть в девиантную практику. Но мы надеемся, исходя из предыдущих вопросов, что роль информанта здесь играет не сам субъект наркотизации, а его опыт, негативные процессы, происходящие с его личностью, то негативное впечатление, которое способствовало бы предотвращению такой ситуации для студенческой молодежи.

Немаловажной стала оценка наличия в окружении у студентов лиц, употребляющих наркотические вещества. Так, 20,5% респондентов ответили однозначным «да» (в 2019 году это было 18,3%, в 2018 году это было 15,2%) – мы видим тревожный сигнал, увеличиваются риски внешней среды – она принимает на себя статус среды наркотизации. Таким образом, каждый 5-ый студент (в 2018 году это был каждый 7-ой) имеет среди своего круга лицо, употребляющее наркотики, и окружение студенческой молодежи становится, по сути, серьезным фактором риска для распространения негативной тенденции. Совместное времяпрепровождение, досуг, могут быть связаны с ситуациями вовлечения и соприкосновения с наркотическими веществами. Повышенный стресс, в котором нахо-

дится молодежь, вносит добавочный риск ее неустойчивости к внешним воздействиям. Чем могут противостоять институты социализации, противопоставляя себя данному пагубному воздействию – только повсеместное вовлечение молодежи в социальную и общественную деятельность, создание референтных форм досуга, предложение новых форматов повышения

собственного личностного и профессионального уровня и статуса. И, конечно, повсеместный контроль: контроль за малейшими сигналами, совместный контроль, общественный контроль, солидарный контроль – создание групп контроля среди студентов, кураторов, взаимодействие с родителями, пресечение всех возможных форм включения студентов в негативную практику.

Рисунок 4 – Ответы респондентов на вопрос «Есть ли у Вас друзья или знакомые, пробовавшие или употребляющие наркотические и токсические вещества?»

В рамках исследования немаловажно было определить причины, толкающие людей на употребление наркотиков, по мнению молодежи. Однозначное значение окружения подчеркнули студенты, при определении специфики жизненной ситуации людей, решившихся на употребление наркотиков (47,0%). Социальная среда, с позиции студенческой молодежи, противопоставлена по значимости обычному любопытству (39,5%) – по существу, той специфике молодого возраста, когда установка «попробовать все в этой жизни» снижает чувство самосохранения, несмотря на поток профилактической информации и предотвращающие риск мероприятия. Каждый 7-ой опрошенный подчеркнул значимость социальной изоляции человека при выборе асоциального способа жизни (13,5%) – одиночество, та причина, которая заслуживает разработки конкретных мер, сигналов, по крайней мере в молодежной среде. Важность окружения, которая была также вновь подчеркнута молодежью, что еще раз возвращает нас к фактору риска, отмеченному нами

ранее, в связи с наличием в ближайшем круге студентов лиц, связанных с наркотическими веществами.

Управление ситуацией, связанной с наркотизацией молодежи – важный аспект предотвращения наркотизации нации. И немаловажную роль здесь играет осознание важности и необходимости такой работы и готовность молодых людей включиться в мероприятия по предотвращению роста наркотической зависимости.

Отвечая на вопрос о действенности мер по изменению существующей ситуации, большинство студенческой молодежи остановили свой выбор на 3-х главных: введение принудительного лечения (53,5%), изменение законодательства (52,4%), увеличение мероприятий пропаганды против употребления наркотиков среди молодежи (45,5%). 44,8% показали значимость увеличения числа досуговых учреждений и мероприятий. Свою готовность к участию и поддержку анонимного тестирования несовершеннолетних на употребление нарко-

тических веществ продемонстрировали 55,9% (в 2019 году 59,6). Однозначный отрицательный ответ дали 19,1%. Мы не будем интерпретировать данный показатель – в эту группу, на наш взгляд, могли войти ребята, не только опасющиеся обнародовать свою зависимость, но и борцы за право на личную жизнь и свободу выбора, которые могут не иметь никакого от-

ношения к ситуации наркотизации студенческой молодежи.

Вторым блоком исследования стало изучение отношения студенческой молодежи к алкоголю и алкогольной зависимости, определение рисковенного компонента в этой области, оценка наличия пагубной привычки в молодежной среде российских студентов.

Рисунок 5 – Ответы респондентов на вопрос «Что, на Ваш взгляд, может изменить ситуацию с незаконным потреблением наркотиков?»

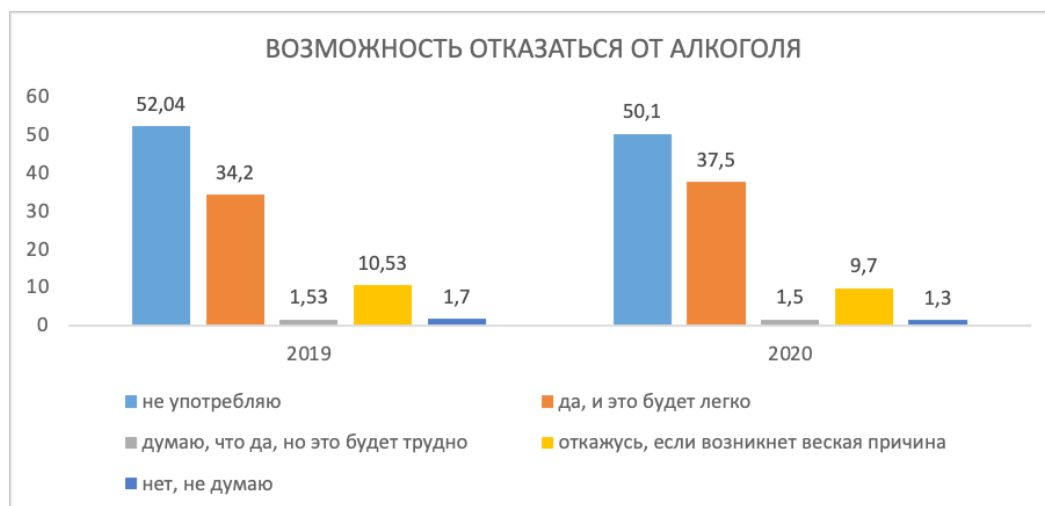
Большинство студентов относятся к алкоголю отрицательно – определяют его как вредную привычку (42,6%) и как вредное вещество, отравляющее организм человека (35,2%). Однако, более 20% опрошенных находят положительные стороны в употреблении алкоголя, говоря о его значении для отдыха (20,6%) и коммуникации (1,6%). Более 50% опрошенных не употребляют алкоголь, для 37,5% студентов будет не сложно отказаться от его употребления, 9,7% необходима веская причина для принятия такого решения. 1,5% опрошенных подчеркнули существенные трудности, возникающие при отказе от алкоголя.

Несколько настораживает та легкость, с которой молодые люди рассуждают о возможности употребления алкогольных напитков: так, 17,5% считают, что алкоголь можно принимать по своему желанию, хоть каждый день, 12,1% убеждены, что раз в неделю это точно возможно (обе эти группы немного «подросли» с 2019 года), 45,0% настаивают на употреблении горячитель-

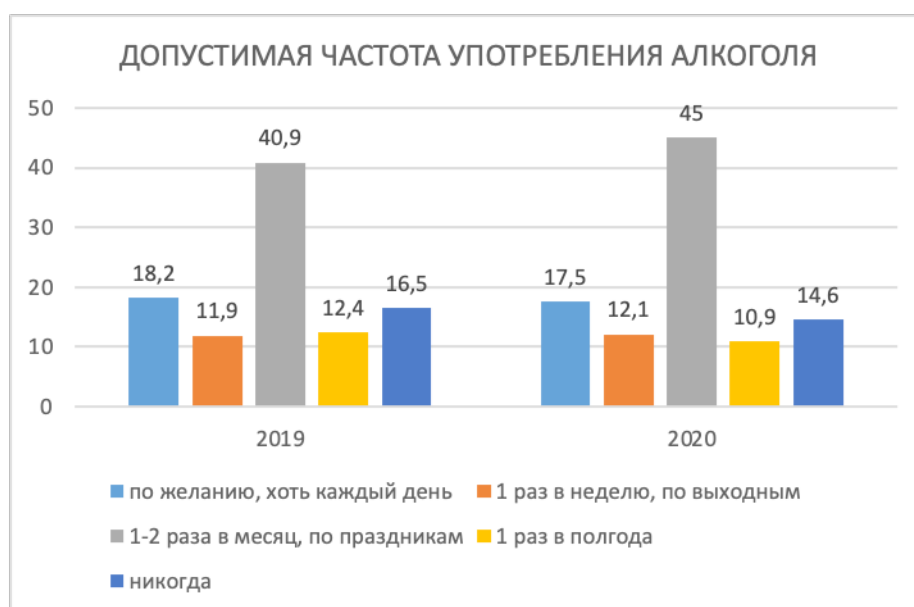
ных напитков 1-2 раза в месяц и по праздникам. Более 28% не склонны к тому, что алкоголь является повседневным спутником и отдают ему не более двух поводов в год (10,9%) или вообще отрицают возможность его употребления (16,6%) – следует отметить, что по сравнению с прошлым годом группа этих мнений уменьшилась на 65 – если раньше эта была треть опрошенных, то сегодня скорее четверть.

Таким образом, фактически 3/4 студентов допускает постоянное и достаточно частое употребление алкогольных напитков в своей жизни.

Говоря о своем отношении к алкоголизму и людям, злоупотребляющим им, 55,4% убеждены в том, что алкоголик – это больной человек, 19,1% определяют его как потерявшего стимул к жизни, а 6,4% убеждены в опасности такого субъекта для окружающих. Удивителен тот факт, что понимание возможной деградации не нивелирует у 35% (согласно предыдущему вопросу) возможности постоянного злоупотребления.

Рисунок 6 – Ответы респондентов на вопрос «Можете ли Вы совсем отказаться от алкоголя?»

Рисунок 7 – Ответы респондентов на вопрос «Какая частота употребления алкоголя, на Ваш взгляд, является допустимой для человека?»

Из тех, кто употребляет алкоголь, и входит в обозначенную выше группу высокого риска, 41,4% делают это ради удовольствия, 29,8% для снятия стресса, 23,6% – для более свободного общения. Есть небольшая группа, выбирающая алкоголь от скуки (4,7%) и 0,6% определяющая его как образ жизни.

Интересно мнение студентов по поводу причин распространения алкоголизма: так, абсолют-

ное большинство убеждено, что ведущую роль здесь играет окружение и круг общения (76,8%), 51,0% говорят о нестабильности обстановки, 37,8% определяют ведущую роль отсутствию занятости у зависимых людей. 31,5% не исключают роль наследственности. Таким образом, как и в ситуации с наркотизацией, молодежь подчеркивает значимость окружения, оценка которого будет также далека от оптимальной.

Рисунок 8 – Ответы респондентов на вопрос «Для Вас алкоголик – это...?»

Рисунок 9 – Ответы респондентов на вопрос «С чем, на Ваш взгляд, связаны причины возникновения и распространения алкоголизма?»

Дополнительная индикаторика деструктивных и девиантных ситуаций позволила выяснить следующее: порядка 3,22% способны выпивать спиртные напитки в большом количестве более 3-х дней подряд (при этом 2,16% не раскаиваются в этом) и 1,7% могут оскорблять людей в пьяном состоянии; практически для всех является недопустимым распитие спиртных напитков в стенах университета и приход на занятия в нетрезвом виде (хотя фиксируются такие факты у 0,5% студентов); 0,83% допускают ситуацию езды за рулем в не-

трезвом виде; примерно 1,5% способны к применению физической силы в нетрезвом виде (и 1% делал это), 3,58% могли бы попасть под внимание органов правопорядка (и 0,59% имели такой опыт). В свете ответов на предыдущий вопрос особое внимание привлекают ответы, что 9,39% студентов университета могли бы, а 6% имеют в своем окружении сильно пьющих друзей. Сопряжение показывает, что в общей сложности, порядка 2% студентов были вовлечены в девиантные ситуации по причине алкогольного опьянения.

Рисунок 10 – Ответы респондентов на вопрос «Допустимы ли для Вас следующие ситуации, были ли они в Вашей жизни?»

Таким образом, подводя небольшой итог данного блока, можно сказать, что проблема алкоголизации для студенческой молодежи стоит не менее остро, чем проблема наркотизации: хотя более половины выбирают для себя безалкогольный образ жизни, порядка 47% находятся в ряду употребляющих время от времени, из них порядка 30% употребляют алкоголь постоянно, чему способствует в том числе и их окружение.

Немаловажный сектор в описании «треугольного дракона» социальных девиаций занимает и табакокурение. В данный момент в России мы наблюдаем довольно активную кампанию, связанную с отказом от курения табака и его смесей, результаты которой нельзя не заметить: произошло резкое сокращение количества курящих людей, в число которых попала и молодежь. Так, большинство опрошенных студентов не курят и никогда не курили (80,7%), 6,2% бросили курить. Из оставшихся только 6,6% курят достаточно часто. В общей сложности на сегодняшний день курить 13,1% – на наш взгляд, это не

мало (увеличение произошло на 1,2% по сравнению с 2019 годом).

При этом, 8,7% курящих ребят имеют небольшой стаж – чаще всего закурили они уже в университете – менее года (5,1%) и до 3 лет (2,6%) – что приводит нас к понимаю необходимости дополнительных мер по профилактике курения, по рассмотрению возможных мероприятий и стимулов к отказу от него. 1,0% можно назвать курильщиками со стажем – их дебют приходится на школьные годы. Из числа курящих (по общему массиву) 7,8% ребят курят менее 5 сигарет в день, 2,9% до 10, 1,4% выкуривают более пачки сигарет.

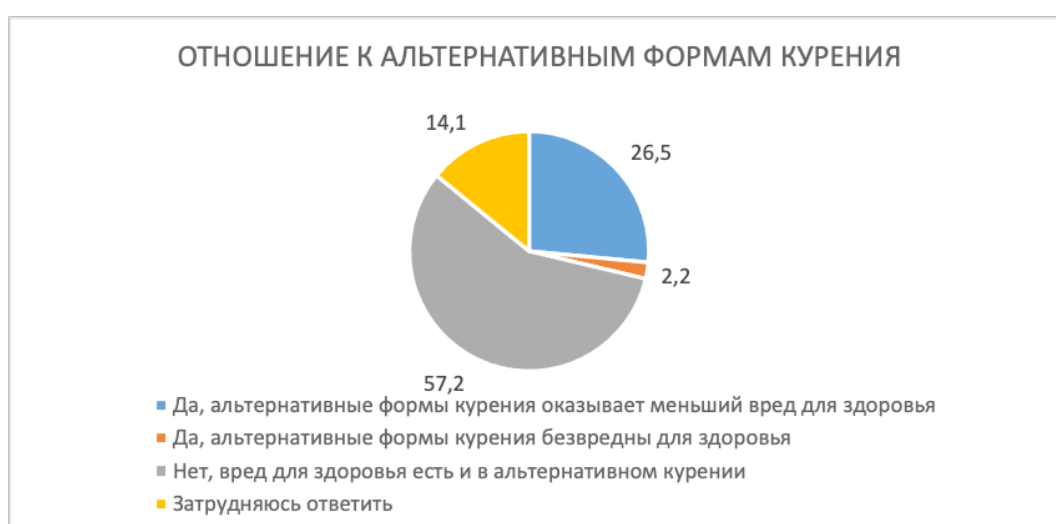
Почти 50% опрошенных имеют в анамнезе семью с курильщиком, как правило, в эту группу попадают ребята, курящие или пробовавшие курить, 19,2% имели опыт наблюдения такого курения в семье в прошлом (на данный момент члены семьи распрощались с вредной привычкой). Роль окружения, пример близких, значимых людей является одним из триггеров к началу курения и к оправданию такого поведения.

Рисунок 11 – Ответы респондентов на вопрос «Какие альтернативные способы курения Вы используете?»

Современные тенденции предполагают различные курительные «девайсы» и именно об этом были заданы вопросы студенческой молодежи. Оказалось, что из тех, кто курит, только половина (47,2%) использует сигареты, остальные же предпочитают альтернативу – 31,1% электронные системы нагрева табака, 29,4% – электрон-

ные сигареты, 24,5% – вейп. При этом, студенты большей частью не заблуждаются на счет такой замены традиционному курению – 57,2% понимают, что альтернативные формы также оказывают вред на их здоровье, лишь 26,5% считают, что этот вред будет значительно меньше, чем от курения обычных сигарет.

Рисунок 12 – Ответы респондентов на вопрос «Если Вы используете альтернативные формы курения, считаете ли Вы, что это менее вредно (безвредно), чем курение обычных сигарет?»

Респонденты, курящие или пробовавшие табак, указали основные причины, побудившие их к этому. Среди наиболее распространенных мы видим наличие курящих друзей (24,8%), существующие проблемы в семье или учебе (23,0%). Все остальные причины не являются статистически значимыми.

В целом, полученная посредством исследования картинка выглядит следующим образом: из курящих или бросивших курить на данный момент не чувствуют тяги к курению 56,3% опрошенных, 34,7% испытывают легкую тягу, но 9,0% попадают под сильную зависимость. Таким

образом число зависимых от курения увеличилось по сравнению с 2019 годом в чистом виде на 1,2%.

Большинство студентов убеждены, что есть смысл бороться с табакокурением в студенческой среде – так, 38,5% считают это мнение однозначным, и 41,9% же считают, что смысл есть, но эффект не велик. 1/5 студентов убеждены, что смысла в этом нет. Стоит заострить внимание, что группа активно поддерживающих необходимость профилактических мероприятий увеличилась по сравнению с предыдущим годом почти на 4%.

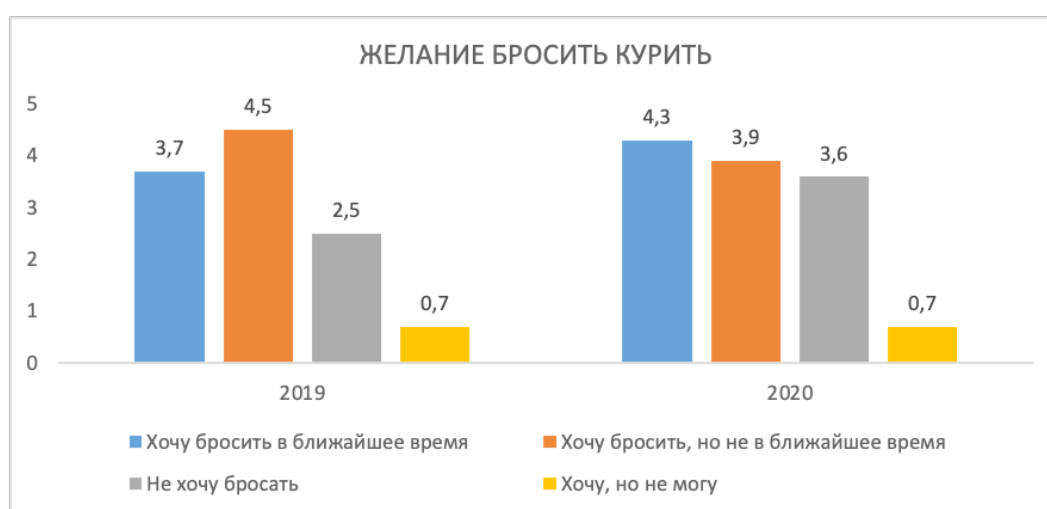

Рисунок 13 – Ответы респондентов на вопрос «Вы собираетесь бросить курить в ближайшее время?»

Каков же прогноз по развитию ситуации с курением в студенческой среде? Только 1/3 из курящих студентов на данный момент хотела бы бросить курить в ближайшее время (4,3%), еще 3,9% готовы бросить, но в отдаленной перспективе. Из оставшейся части зависимых от вредной привычки 3,6% не хотят расставаться с ней, а 0,7% не могут сделать это самостоятельно.

Что же может поспособствовать принятию здорового решения и его осуществлению? Как показывает опрос, для большинства курильщиков имеет значение собственная внешность (точнее то, как курение отражается на ней) (55,7%), мода и имидж (49,8%). Для 2,04% станет отправной точкой желание их родителей, 1,6% ориентируются на моду и понимают, что сегодня они уже не в «тренде» со своей вредной привычкой; 1,53% будут ориентироваться на пример своих друзей. Таким образом, проводя кампанию по отказу от курения, стоит апеллировать к 4 обо-

значившимся причинам для молодежи – дети, внешность, родители и мода.

Отдельным поводом собрать субъективное видение молодежи проблемы профилактики курения стал вопрос о возможных мероприятиях по предотвращению или борьбы с этой вредной привычкой.

Среди предложений были как достаточно тривиальные, связанные с разъяснительной работой как таковой, агитацией, акциями и пропагандой здорового образа жизни, банальным отчислением студентов, заменой сигарет на альтернативные формы того же курения, так и рассуждение молодых людей по этому поводу.

Все эти рассуждения можно разделить на группы, связанные:

- с поиском причин курения и, соответственно, возможных способов отказа от него: «как по мне довольно сложно убедить курящего человека бросить сигареты, раз он получает от этого

удовольствия, то совершенно не будет жалеть о потраченных деньгах, но всё равно постараться его убедить в том, что средства могут пойти на куда большее достижение его целей»; «нужна более разнообразная жизнь»; «надо бросить курящих друзей»; «вопросы должны возникать не только к подросткам, но и ко взрослому поколению, они сами дымят, как паровозы, вот вам и пример. Также не забывайте про медиа, там все курят, пьют и тому подобное. Поменяйте это, возможно, повлияете на ситуацию»; «думаю, что важна самомотивация, которая зависит от самого человека»; «курение студентов, на мой взгляд, отличается от курения школьников, ибо студенты (если правильно человек проходит этапы социализации), это, как правило, уже более сформированные люди, которые должны отдавать себе отчёт в совершаемых действиях, что однако не должно отменять работы, направленной против курения, однако я выступаю за решительную профилактику и борьбу против курения среди лиц женского пола во всех формах и любого возраста»; «просто подумай о маме, ты в ее глазах молодец»;

- с нетривиальными предложениями мотивационного реагирования на акты девиации: «прибегните вместо очередной сигареты к легким упражнениям, короткой энергичной прогулке, не заменяйте сигарету едой, особенно высококалорийной – жирной, сладкой, мучной»; «брать в пример цену на сигареты и подсчитывать, сколько денег можно потратить за месяцы, годы курения»; «диалоги на равных с волонтерами-медиками, а также врачами, агитационные ролики и социальная реклама»; «дифференцировать стипендию для курящих студентов и некурящих»; «терапия «не куруин», меня так мама в 10-м классе заставила бросить: берем блок любых сигарет, беломорканал идеальный вариант, и предлагаем человеку, решившемуся бросить, выкурить весь блок. Скорее всего он едва ли докурит пачку номер 1, после проведения данного мероприятия у человека выработается стойкое отторжение к сигаретам и табачной продукции»;

- с предложениями к изменению социально-экономических систем и реакций на проблему на региональном или федеральном уровне: «беспредельное повышение цен на табак, а также ежедневное распространение в интернете и СМИ социальной рекламы, введение больших штрафов за курение в общественных местах (разрешать курение только в определенных местах «курилках»)»; «более жесткий контроль возраста покупателей, повышение последнего до 21

года»; «ввести квоты на курение (что-то на подобии налога на курение), чтобы человек по этой квоте мог покупать сигареты, дополнительные средства на развитие города никогда не помешают»; «воспитывать детей не курить, старшему поколению бесплатно оказывать оздоровительную помощь для того чтобы отвыкали. Везде в автобусах и т.д. вести диалоги, чтобы вы предпочли быструю смерть или долгую и здоровую жизнь, как-то доводить психологически..., чтобы человек одумался что и в правду мне бы лучше было сэкономить на этом, но зато увидеть своих внуков и т.д., а ещё обеспечить психологической поддержкой»; «на мой взгляд, необходимо материально стимулировать людей, которые бросают курить, во-первых, во-вторых, в школах педагогам необходимо проводить дополнительные лекции первоклассникам о вреде курения», «наглядная демонстрация того что происходит с организмом после курения, нужно чтобы это увидели в живую, а не на пачках сигарет»; «писать на пачке, что можно было купить за эти же деньги, например, пачка сигарет стоит 150 р. и вместо надписи «мучительная смерть» пишется «ты мог бы купить 1 пачку пельменей и картинка тех самых пельменей. Для студентов эффект повышается, или же писать сумму, выходящую за месяц курения»; «проблема в том, что львиную долю прибыли предприниматели получают с табака и алкоголя (опять же одни наживаются на несчастьи других). Если ввести сухой закон и «табу» на курение, найдутся нечестные на руку люди, которые будут из-под прилавка торговать. Поэтому, единственным способом, который принесёт пользу, пусть и не через одно поколение, я считаю агитацию, на грани промывания мозгов и гипноза, для детей: «курение – это плохо. оно убивает и так далее». Но важным пунктом в этом должен быть и отказ родителей от курения (или хотя бы чтобы дети не видели), потому что в ранние годы происходит моделирование детей с родителей на подсознательном уровне. Как бы ты не говорил своему ребёнку: «не кури», а в это время сам держал сигарету – эффект будет противоположный. Он начнёт, даже сам не зная почему его потянуло к этому. Ещё можно ввести какие-то поощрительные стипендии, потому что ты целый месяц не курил, но опять же как такое отследить?»; «усложнение сертификации табачной продукции, это увеличит пороговую стоимость что сильно важно для студентов, чем выше цена, тем меньше можно этого купить, таким образом повышение цен будет оправдано, и улучшится качество, вредного и без того, продукта».

Эти и многие другие интересные предложения, могут быть рассмотрены и в контексте других социальных девиаций – приобщение молодого человека к общественному контролю и общественному законотворчеству одновременно формирует стойкий иммунитет против таких асоциальных зависимостей.

Заключение

Проведенное исследование и анализ его результатов позволили определить уровень риска и вовлеченности в практики социальной девиации относительно наркомании, алкоголизма и табакокурения современной российской студенческой молодежи. Мы видим здесь, с одной стороны, далеко не равномерную ситуацию риска, но, одновременно с этим, есть ряд моментов, соединяющихся в единый рискогенный фактор. Так, наркотизация, по сути, является для студентов явлением, скорее наблюдаемым (индекс вовлеченности, даже с учетом социальной желательности ответов не дает целых чисел). В отношении алкоголизации риск вовлеченности и ее последующей динамики гораздо более существенен – треть молодежи воспринимают алкоголь не как форму социальной девиации, а как бытовые, повседневные практики, в некоторых случаях как атрибуты возраста и студенческого статуса. В рамках государственной молодежной политики и национальной социальной политики не предложено и не введено действенных мер

снижения данного явления не только среди молодежи, но и среди всего населения.

Табакокурение, хотя и является вместе с алкоголем повседневной, «не страшной» девиацией, отходит в качестве проблемного компонента на второй план – новый формат социального ритма, престижность и современные тренды, хотя и трансформируют табакокурение в его аналоги, но скорее уводят его с «арены» значимости. В противовес алкоголизации, табакокурение стало объектом серьезного внимания со стороны государства и это привело действительно к весомым результатам, в первую очередь, среди молодежи.

Объединяет же все девиантные практики рискогенность существующей среды для их развития. Среда, как катализатор проявления, особенно в случае наркотизации, снижает дистанцию между молодежью и агентами продуцирования риска. Среда сама становится агентом, воспроизводящим девиацию. Усугубляет ситуацию соединение реальной и виртуальной среды, формирующее новые формы вовлечения, агентного воздействия, информирования о новых девиантных технологиях. В связи с выявленной ситуацией актуальным становится более углубленное изучение среды студенческой молодежи, исследования формата отношений и коммуникаций с такими агентами, курирование, превентивное воздействие и купирование асоциальных практик и, конечно же, повсеместный общественный контроль.

Литература

- Антонова Н.Л. Студенческая молодежь: поведенческие риски в отношении здоровья // *Дискуссия*. – 2015. – № 2 (54). – С. 84-88.
- Жихарева Л.В., Левина Т.С. Особенности нарушения здорового образа жизни современной студенческой молодежи // *Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета*. Серия: Педагогика. Психология. – 2018. – № 4 (14). – С. 52-58.
- Журавлева Л.А. Наркотизация и виктимизация студенческой молодежи // *Социология*. – 2013. – № 1. – С. 104-113.
- Кора Н.А. Модель личностной безопасности студенческой молодежи в условиях угрозы наркотизации социальной среды // *Историческая и социально-образовательная мысль*. – 2014. – Т. 6. – № 5. – С. 155-160.
- Подложнюк Л.Н., Колиненко Е.А., Шершнева Т.А. Вредные привычки студенческой молодежи – социальный аспект // В сборнике: *Физическая культура и спорт в современном обществе*. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 50-летию образования Дальневосточной государственной академии физической культуры. / Под редакцией С.С. Добровольского. – 2017. – С. 176-178.
- Фетисов О.С., Абдрашитова Е.Р. Студенты и наркотики // *Совет ректоров*. – 2010. – № 2. – С. 71-74.
- Цветкова Л.А. Наркопотребление в студенческой среде: распространенность и социально-психологические факторы довузовского периода // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 12. Психология. Социология. Педагогика. – 2009. – № 2-1. – С. 176-186.
- Чупров В.И., Зубок Ю.А. Молодежь в общественном воспроизводстве. Проблемы и перспективы. – М., 2000.
- Шаповалова И.С. Анализ ситуации формирования наркотической зависимости студентов и школьников // В сборнике: *International Forum on Contemporary Global Challenges of Interdisciplinary Academic Research and Innovation*. Conference Proceedings. – 2017. – С. 206-220.
- Bell W. Anomie, Social Isolation and Class Structure // *Sociometry*. – 1957. – 1. June.

- Bowditch C. Antisocial behavior in school: Strategies and best practices by H.M. Walker, G. Colvin, E. Ramsey // *Deviant Behavior*. – 1996. – Vol. 17. – N. Y. 3.
- Dotter D. Readings in deviant behavior by A. Thio, T.C. Calhoun // *Deviant Behavior*. – 1996. – Vol. 17. – N. Y. 1.
- Douglas J. Deviance and Order in Pluralistical Society // *Theoretical Sociology*. – N. Y., 1970.
- Hayes H.D. Using integrated theory to explain the movement into juvenile delinquency // *Deviant Behavior*. – 1997. – Vol. 18. – N. Y. 2.
- Kaplan H.B., Damphousse K.R. Negative social sanctions, self-derogation, and deviant behaviour: Main and interactive effects in longitudinal perspective // *Deviant Behaviour*. – 1997. – Vol. 18. – N. Y. 1
- LaBeff E.E. Drugs, crime, and other deviant adaptations: Longitudinal studies, by H. B. Kaplan // *Deviant Behaviour*. – 1996. – Vol. 17. – N. Y. 1.
- Sander B. Towards an Understanding of Yuvenile Delinquency. – N. Y., 1954.

References

- Antonova N.L. (2015) Studencheskaya molodezh': povedencheskie riski v otnoshenii zdorov'ya [Student youth: behavioral health risks]. *Discussion*, no 2, pp. 84–88. (in Russian).
- Bell W. (1957). Anomie, Social Isolation and Class Structure. *Sociametry*, no 1.
- Bowditch C. (1996). Antisocial behavior in school: Strategies and best practices by H.M. Walker, G. Colvin, E. Ramsey. *Deviant Behavior*, vol. 17, no 3.
- Chuprov V.I., Zubok Yu.A. (2000) Molodezh' v obshchestvennom vosproizvodstve. Problemy i perspektivy [Youth in social reproduction. Problems and Prospects]. *Moscow*. (in Russian).
- Cora N.A. (2014) Model' lichnostnoj bezopasnosti studencheskoj molodezhi v usloviyah ugrozy narkotizacii social'noj sredy [Model of personal safety of student youth in conditions of the threat of drug addiction in the social environment]. *Historical and socio-educational thought*, vol. 6, no 5, pp. 155–160. (in Russian).
- Dotter D. (1996). Readings in deviant behavior by A. Thio, T.C. Calhoun. *Deviant Behavior*, vol. 17, no 1.
- Douglas J. (1970). Deviance and Order in Pluralistical Society. *Theoretical Sociology*. N. Y.
- Fetisov O.S., Abdrashitova E.R. (2010) Studenty i narkotiki [Students and drugs]. *Council of rectors*, no 2, pp. 71–74. (in Russian).
- Hayes H.D. (1997). Using integrated theory to explain the movement into juvenile delinquency. *Deviant Behavior*, vol.18, no 2.
- Kaplan H.B., Damphousse K.R. (1997) Negative social sanctions, self-derogation, and deviant behaviour: Main and interactive effects in longitudinal perspective. *Deviant Behaviour*, vol. 18, no 1.
- LaBeff E.E. (1996) Drugs, crime, and other deviant adaptations: Longitudinal studies, by H. B. Kaplan. *Deviant Behaviour*, vol. 17, no 1.
- Podlozhnyuk L.N., Kolinenko E.A., Shershneva T.A. (2017) Vrednye privychki studencheskoj molodezhi – social'nyj aspekt [Bad habits of student youth – the social aspect]. In the collection: *Physical culture and sport in modern society. Materials of the All-Russian scientific-practical conference dedicated to the 50th anniversary of the establishment of the Far Eastern State Academy of Physical Culture*. / Edited by S.S. Dobrovolsky, pp.176–178. (in Russian).
- Sander B. (1954). Towards an Understanding of Yuvenile Delinquency. N. Y.
- Shapovalova I.S. (2017). Analiz situacii formirovaniya narkoticheskoj zavisimosti studentov i shkol'nikov [Analysis of the situation of the formation of drug addiction among students and schoolchildren]. In the collection: *International Forum on Contemporary Global Challenges of Interdisciplinary Academic Research and Innovation. Conference Proceedings*, pp. 206–220. (in Russian).
- Tsvetkova L.A. (2009) Narkopotreblenie v studencheskoj srede: rasprostranennost' i social'no-psihologicheskie faktory dovzovskogo perioda [Drug use among students: prevalence and socio-psychological factors of the pre-university period]. *Bulletin of St. Petersburg University. Series 12. Psychology. Sociology. Pedagogy*, no 2-1, pp. 176–186. (in Russian).
- Zhikhareva L.V., Levina T.S. (2018) Osobennosti narusheniya zdorovogo obraza zhizni sovremennoj studencheskoj molodezhi [Features of violation of a healthy lifestyle of modern student youth]. *Scientific notes of the Crimean Engineering and Pedagogical University. Series: Pedagogy. Psychology*, no 4, pp. 52–58. (in Russian).
- Zhuravleva L.A. (2013) Narkotizaciya i viktimizaciya studencheskoj molodezhi [Narcotisation and victimization of student youth]. *Sociology*, no 1, pp. 104–113. (in Russian).

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Психология	Section 1 Psychology	Раздел 1 Психология
<i>Умуркулова М.М., Сабирова Р.Ш., Касымова Л.С., Мун М.В.</i> Опыт адаптации опросника «Undergraduate Stress Questionnaire»		4
<i>Ким А.М., Хон Н.Н., Баймолдина Л.О., Айдосова Ж.К.</i> Системный подход и психологические исследования в условиях пандемии		17
<i>Касен Г.А., Мухатаева Д.И., Жилкишиева Ж.Б.</i> Взаимосвязь выбора стратегии поведения в конфликте и акцентуаций характера (на примере подростков).....		25
<i>Бектурсынова А.Е., Даукешов А.С., Қустубаева А.М., Камзановой А.Т., Жолдасовой М.К.</i> Исследования влияния бос-тренинга на когнитивные процессы и эмоциональные состояния		41
<i>Tairova K.T., Tazhina G.O.</i> Instructional design of e-learning: overview of the current literature		51
<i>Адилова Э.Т., Аймағанбетова О.Х., Мадалиева З.Б.</i> Құндылық мәселелерін зерттеуге арналған негізгі тәсілдер: шетелдік тәжірибе		59
<i>Ешмуратова Г.В.</i> Некоторые теоретические и прикладные аспекты изучения взаимосвязи базовых личностных черт и кинематографических предпочтений в психологии (обзор зарубежных исследований).....		74
<i>Қудушева Н.А., Аманова И.К.</i> ЖОО студенттерінің өзіндік тиімділігі: сипаттамалық зерттеу		85
<i>Садвакасова З.М., Құсаин А.Х.</i> Психологическая устойчивость личности.....		94
<i>Аяганова А.Ж., Тұрғазы А.Б.</i> Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби және психологиялық мәдениеті.....		104
<i>Сарыбекова Ж.Т., Турдалиева Ш.Т., Сағындық И.Е.</i> Ұжымдағы психологиялық ахуалды ретке келтірудегі адамгершіліктің теориялық-әдіснамалық негіздері.....		113
<i>Кадыров Б.Р., Кадыров К.Б.</i> Индивидуальный профиль асимметрии и типологические особенностей личности.....		125
2-бөлім Социология	Section 2 Sociology	Раздел 2 Социология
<i>Nurymbetov Y.Sh., Shabdenova A.B.</i> The role of teachers in the development of the younger generation: results of a sociological survey in Kazakhstan		136
<i>Akmadi M.A.</i> Impact of the COVID-19 pandemic on the Belt and Road Initiative		144
<i>Болысбаева А.К.</i> Бірінші курс студенттерінің жоғары білім беру жүйесіне бейімделуі (қашықтықтан оқыту контексінде)		151
<i>Шаповалова И.С.</i> Явления социальной девиации в рефлексии российской прогрессивной молодежи		164